Т. CI. Р. 1911, кн. I. Рік XX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛЬОГІЇ Й ЕТНОГРАФІЇ,

ВИХОДИТЬ У ЛЬВОВІ ЩО ДВА МІСЯЦІ ПІД РЕДАКЦІЄЮ

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE
DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

B. CI. 1911, I B. XX Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Закінчено 15/IV с. с. 1911.

Зміст CI тому.

1. Зміст тому . . . . . с. 3—4
2. Граматика Лаврентія Зизанія з 1596 р., написав Михайло Возняк, I—IV . . . . с. 5—38
3. Студії над українськими народніми піснями, подає Іван Франко: XXXIII. Хмельнищина (думи, пісні та вірші) (далі) . . . . . с. 39—62
4. Економічна політика росийського правительства супроти України в 1710—1730 рр., написав Іван Джиджора (далі) . . . . . с. 63—100
5. »Сама собі в хаті господиня« (картина Т. Шевченка), подав Кость Широцький (з фототипією) . . с. 101—108
6. Павлин Свенціцкий, публіцистична, наукова та літературна його діяльність, написав Володимир Радзикевич, I— . . . . . с. 109—129
7. Miscellanea: а) Кілька старих вірш, под. В. Перетц; б) Записка Гендльовіка про банатських Запорожців, под. І. Линниченко, з передм. М. Грушевського (з малюнком); в) В. Серґєевіч, некрольоґічна замітка М. Грушевського . . . с. 130—143
8. Наукова хроніка: Причинки до студій над нашою еміґрацією, под. Зенон Кузеля . . . . с. 144—158
9. Бібліоґрафія: преісторія, археольоґія, історія штуки, історія політична і культурна, література, етноґрафія, (реєстр ширших обговорень див. с. 195) . . с. 159—196
10. Показчик до тт. XCIII—XCVIII Записок Наукового Товариства імени Шевченка (річник XIX) . . с. 197—222
11. Зміст тт. I—XCVIII Записок (по німецьки) . . с. 223—238
12. Оголошення . . . . . с. 239—244

Inhalt des CI Bandes.

1. Inhalt des Bandes . . . . . S. 3—4
2. Die Sprachlehre des Laurentius Zyzanij aus dem J. 1596, mitgeteilt von Michael Voznjak, I–IV . S. 5—38

3. Studien über die ukrainischen Volkslieder, von Ivan Franko: XXXIII. Die Zeit Chmelnyćkyj's (Kobzaren-Sänge, sog. Dumy, Lieder u. Verse) (Fortsetzung folgt) . . . . . S. 39—62
4. Die wirtschaftliche Politik der russischen Regierung der Ukraina gegenüber in den J. 1710—1730, von Ivan Džydžora (Fortsetzung folgt) . . . S. 63—100
5. „Im eigenen Heim" (Gemälde von T. Ševčenko), mitgeteilt von Konstantin Šyroćkyj (mit einer Phototypie) . . . . . S. 100 108
6. Paulin Swiencicki, seine publizistische, wissenschaftliche und literarische Tätigkeit, von Vladimir Radzykevyč, I — . . . . . S. 109—129
7. Miscellanea, von V. Peretz, I. Łynnyčenko und M. Hruševśkyj . . . . . S. 130—143
8. Wissenschaftliche Chronik: Beiträge zu Studien über unsere Emigration, mitget. von Zeno Kusela . S. 144—158
9. Bibliographie: Vorgeschichte, Archäologie, Kunstgeschichte, politische u. Kulturgeschichte, Literatur, Ethnographie (Verzeichnis grösserer Besprechungen s. S. 195) . . . . . S. 159—196
10. Index zu den Bden XCIII—XCVIII der Mitteilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften (XIX Jahrgang) . . . . . S. 197—222
11. Inhalt der Bde I—XCVIII der Mitteilungen (deutsch) S. 223—238
12. Annoncen . . . . . S. 239—244

Граматика Лаврентія Зизанія з 1596 р.

Написав *Михайло Возняк.*

I.

Вже з самих початків письменства на Вкраїні і на Руси взагалї елїдна в рукописях боротьба живої народньої мови з церковнославянщиною. Сю боротьбу можна прослїдити на похибках переписчиків супроти правописи жерел, з яких у нас переписувано чи виписувано. Чим менше було переписчикове ухо чутке на прикмети староболгарської мови, чим слабше знав він сю мову та її правопись, тим густїйше продирали ся у церковнославянський текст прикмети живого говору, яким говорив переписчик і його окруженне.

Ще вільнїйший доступ до церковнославянщини був для поодиноких слів і цїлих висловів живої мови в перекладах, які робили ся безпосередньо, не при посередництві болгарсько-сербських текстів. В оригінальних творах, розуміеть ся, струя живої мови ще глубша й ширша, а глубина й ширина такої струї зростала в міру віддаленія предмету від справ вірн, в міру більшого чи меншого свїтського змісту. А вже найкраща побіда живої мови в таких оригінальних творах, як прим. Слово о Полку Ігоревім і споріднені поетичні памятники, які стояли в близшій чи дальшій звязи з народньою творчостию.

Основною причиною згаданої боротьби була близькість богослужебної і заразом книжної мови на Руси македонських Болгар до живої мови руських племен. Зазначена саме близькість й улекшувала витвореннe так званої руської редакції церковнославянської мови.

Богатою у наслїдки стала боротьба живої народньої мови з церковнославянською в XVI в., спеціяльно в другій половинї того столїтя. Пособляв її реформаційний рух в українських і білоруських землях. Правда, піти слїдом Лютра й увести чисту народню мову в переклад святого письма не зважив ся нїодин український або білоруський перекладчик чи викладчик, але всетаки мові таких перекладів і пояснень зроблено так далеку уступку, що їх міг розуміти й „посполитий люд". Здобути ширші права в книжках, що подавали святе письмо, спинювало народню мову протидїланнє протестантській пропаґанді. Як на думку Єзуїтів у Польщі мовою богослужебних книг можлива була тілько латинська мова, так на думку оборонцїв православія латинську мову в Польщі могла заступити в наших богослужебних книжках одинока церковнославянська мова, дарма, що знаменитий Єзуїт Скарґа виступав проти того, щоби святе письмо ширило ся на инших мовах крім латинської і грецької.

„Lecz v Rusi to znać, писав Скарґа 1577 р. в своїм творі „O iedności kościoła Bożego pod iednym pasterzem", iż tym wszytka nauka vpadła, a popi zchłopieli, y nigdy z nich takiey, iakiey trzeba, pociechy owce mieć nie mogą. Ktemu wielce cię oszukali Grekowie, narodzie Ruski, iż ci, wiarę ś. podaiąc, ięzykać swego Greckiego nie podali. Aleć na tym Słowieńskim przestać kazali, abyś nigdy do prawego rozumienia y nauki nie przyszedł. Bo tylo ty dwa są ięzyki, Grecki a Łaciński, ktorymi wiara ś. po wszem świecie rozszerzona y szczepiona iest, okrom ktorych, nikt w żadney nauce, a zwłaszcza w duchowney, wiary ś. doskonałym być nie może. Nie tylo przeto iż inne ięzyki vstawicznie się mienią a w swey klubie vżywania ludzkiego stać nie mogą (bo swych grammatyk y kalepinow pewnych nie maią, ty dwa tylo zawżdy iednakie są, a nigdy się nie mienią), ale też y przeto iż w tych tylo dwu nauki vfundowane są a przełożyć się na inne ięzyki dostatecznie nie mogą. Y nie było ieszcze na świecie, ani będzie żadney akademiey, ani kollegium, gdzie by theologia, philozophia y inne wyzwolone nauki inszym się ięzykiem vczyły y rozumieć mogły. Z Słowieńskiego ięzyka nigdy żaden vczonym być nie może. A iuż go teraz prawie nikt doskonale nie rozumie. Bo tey na świecie nacyey nie masz, ktora by im tak, iako w księgach iest, mowiła; a swych też reguł, grammatyk i kalepinow do wykładu nie ma, ani iusz mieć może. Y stąd popi waszy, gdy co w Słowieńskim chcą rozumieć, do Polskiego się vdać po tłumactwo muszą; abo więc tylo vsty a w czytaniu doktormi są. Y inney szkoły chyba na czytanie nie maią. Y to ich wszytkiey nauki na wszytki duchowne stany doskonal-

stwo! Stąd nieumieiętność y błędy bez końca powstaią, gdy ślepi ślepe wodzą“ [1]).

Противно щасливим є римський костел, бо разом із вірою заводив також латинські школи, щоби в кождого народу процвитали науки та виходили вчені люди. Не навчили Греки Руси своєї мови давнїйше, а тепер і помогти не можуть, бо в них щезла наука, а дальше й „prze nieumienie... ięzykow, y Słowieńskiego y Ruskiego“. З другого боку на Руси „o tych, ktorzyby Grecki ięzyk, y stary, y ten nowy ich vmieli, ani słychać“ [2]).

Болючі були закиди Скарґи, але в більшости слушні. Зарадити лиху могла тільки школа. Вірно підмітив автор „Перестороги“, що „то велми много зашкодило панству Рускому, же не могли школъ и наукъ посполитыхъ розширяти, и оныхъ не фундовано: бо коли бы были науку мѣли, тогды бы за невѣдомостію своею не пришли до таковые погибели“ [3]).

Поглядам Скарґи треба протиставити погляди Вишенського. Довідавши ся досить пізно о поглядах Скарґи в його знаменитім творі, писав ось що він до православних у цїкавім посланію на Русь: „Євангелія и Апостола въ церкви на литургіи простымъ языкомъ не выворочайте: по литургіи же, для вырозумѣнья людского, попросту толкуйте и выкладайте. Книгы церковные всѣ и уставы Словенскимъ языкомъ друкуйте: сказую бо вамъ тайну великую, яко діаволъ толикую зависть имаеть на Словенскій языкъ, же ледво живъ отъ гнѣва; радъ бы его до щеты погубилъ, и всю борбу свою на тое двигнулъ, да его обмерзитъ и въ огиду и ненависть приведеть; и што нѣкоторіе наши на Словенскій языкъ хулять и не любять — да знаешъ запевно, яко того майстра дѣйствомъ и рыганіемъ, духа его поднявши, творять. А то для того діаволъ на Словенскій языкъ борбу тую маеть, занеже есть плодоноснѣйшій отъ всѣхъ языковъ и Богу любимійшій: понеже безъ поганскихъ хитростей и руководствъ, се же есть, кграматикъ, риторикъ, діалектикъ и прочіихъ ихъ коварствъ тщеславныхъ, діавола въмѣстныхъ, простымъ прилѣжнымъ читаніемъ, безъ всякого ухищренія, къ Богу приводитъ, простоту и смиреніе будуетъ и Духа

[1]) Памятники полемической литературы въ Западной Руси. Книга вторая. Спб. 1882. (Рус. Ист. Библ. изд. Археогр. Ком. т. седьмый), ст. 485—486.

[2]) ibidem

[3]) Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи собранные и изданные Археографическою Коммиссіею. Томъ четвертый. Спб. 1851, ст. 204.

святого подъемлетъ". Погляди Вишенського стають зрозумілими, коли з дальшого тексту довідуємо ся, що ті, які „на Латинскую и мірскую мудрость ся полакомили", „благочестіе страти(в)ши, въ вѣрѣ онемощили и поболѣли, и ереси породили и въ Него же крестихомся прогнѣвали". Отже „лѣпше... изучити часословецъ, псалтыръ, октоихъ, апостолъ и евангеліе, съ иншими церкви свойственными, и быти простымъ богоугодникомъ и жизнь вѣчную получити, нежели постигнути Аристотеля и Платона и философомъ мудрымъ ся въ жизни сей звати, и въ геену отъити", „лѣпше есть ани аза знати, только бы до Христа ся дотиснути". Загальний висновок такий: „Словенскій языкъ предъ Богомъ честнѣйшій есть и отъ Єллинскаго и Латинскаго — се же не басни суть" [1]).

Свій погляд на „словенську" мову підносить Вишенський кілька разів із натиском у своїх писаннях [2]). Одушевляв ся церковнославянською мовою і князь Андрій Курбський. „Языкъ Словенскій" для нього „вожделѣнный и любимый" [3]). В листї до князя Константина Острожського „противъ варвара нѣякого, мнящагося быти мудра, еже похулилъ словеса новопреложенныя Іоанна Златоустаго" писав Курбський про бесїди Івана Золотоуста о вірі, любві і надії: „Або пишешь, ваша милость, ажъ бы ихъ лѣпшаго ради выразумѣнія на Польщизну преложити далъ: вѣрь ми, ваша милость, если бы и не мало ученыхъ сошлось, Словенска языка кланяюще чины грамотическіе и прелагающе въ Польскую барбарію: изложити текстъ въ текстъ не возмогутъ, а не токмо Словенскія або Грецкія бесѣды, а нижъ слюбимыя ихъ Латинскія. Сенсъ быти нѣяко можетъ; но околичность слогней зѣло будетъ далека" [4]). Все-таки згоджував ся у дечім кн. Курбський і зі Скаріою, коли для перекладу книги Василія Великого (здаєть ся Шестоднева) мав надїю добути „Грецкимъ (роз. „языкомъ") умѣющаго, або Латинскимъ, но Словенскій не будутъ умѣти" [5]). Тому й не диво, що „ученіе святыхъ писаній зѣло оскудѣ, паче же Словенского Россійскаго языка, и вси человѣцы приложишася простому несъвершенному Лядскому писанію, и сего ради въ различныя ереси впадоша, не вѣдуще въ Богословіи силы съвершеннаго грамматическаго Сло-

[1]) Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, т. II. Спб. 1865, ст. 210.

[2]) Др. Ів. Франко, Іван Вишенський і его твори. Львів, 1895, ст. 496.

[3]) Сказанія князя Курбскаго. Изданіе третье Н. Устрялова. Спб. 1868, ст. 222.

[4]) ibidem. [5]) ibidem, ст. 224.

венскаго языка". Колиж „Божіимъ благоволеніемъ приде во градъ Львовъ святѣйшій кѵръ Іоакимъ, патріархъ Великіа Антіохіа Божіа града, и совѣтова устроити чинъ церковнаго братства, и школную грамматическую науку Єллинскаго и Словенскаго писанія, притомъ же и друкарню" [1]), київський митрополит Михайло Рагоза окружним посланієм з 20 сїчня 1592 р. заохотив своїх вірних прийти з підмогами львівському Ставропиґійному братству на відновленнє погорілої Успенської церкви та грекославянської школи, друкарні і иншихъ закладів при нїй.

Видвигненій потребі піднесення і поширення знання церковнославянської мови мали вдоволити школи, передусїм братські, в яких на вивченнє церковнославянщини звернено значну увагу. Показала ся потреба зладження осібних підручників церковнославянської мови, а перший такий підручник вийшов у Вильні 1586 р. з друкарнї Мамонїчів, отже небавком по заложенню Острожської академії.

II.

Два роки передтим заговорив про нашу мову та азбуку знаменитий Словінець у своїй граматицї „Arcticae horulae succissivae, de Latino- Carniolana Literatvra, ad Latinae lingvae analogiam accommodata, vnde Moshoviticae, Rutenicae, Polonicae, Boemicae & Lusaticae lingvae, cum Dalmatica & Croatica cognatio, facilè deprehenditur. Praemittvntvr his omnibus, tabellae aliquot, Cyrillicam & Glagoliticam, & in his Rutenicam & Moshoviticam Orthographiam continentes, Adami Bohorizh". Дальше подано девізу: „Всаки язикъ спознати хоще бога" кирилицею, глаголицею, у словінській, латинській і грецькій мові (Witebergae, Anno M. D. LXXXIIII) [2]). У передмові жалуєть ся Богоріч: ‚Atque ita non solùm extant Ebraea, Chaldea, Graeca & Latina Biblia, quae magno cum totius Christianitatis commodo, cuius vel mediocris fortunae homini, tolerabili precio habere licet: sed prostant etiam nunc hoc saeculo sacra Biblia, Germanica, Hispanica, Gallica, Italica, Vngarica, Boemica, Polonica, Rutenica & Moshovitica lingua. Solis verô nostris hominibus Carniolanis seu Slavis in sua dialecto, hoc tantum beneficium, nondum licuit habere integrum' (5a). Що до азбуки, ‚retinent enim adhuc Mysi literaturam antiquam, cum Graecis, vtpotè vicinis, per omnia ferè congruentem & cum Moshovitis & Rutenis communem' (7a).

[1]) Акты Зап. Рос. т. IV. ст. 42.

[2]) Примірник віденської університетської бібліотеки, ч. 241652.

При вичислюванню славянських народів запримічує Богоріч: ‚Ad Arctum & sub Arcto ipso, sunt Moshi seu Moshovitae & Ruteni, omnesque illi, quos Ptolemus Venedicum Arcticum sinum occupasse scribit' (76). Назву одних і других пояснює так: ‚Moshi, à Mosh, quod virum significat appellantur. Ruteni ceu potius Rußi, volunt, quasi Rossojeni, id est, disseminati dici' (86).

Слова передмови Богоріча до граматики послужили при кінці першої четвертини 19 в. за мотто при писанню граматики Іванови Могильницькому: ‚Videbitur quidem quibusdam res & perfacilis nec magni ingenii. Ilis ego tantisper suis eius modi cogitationibus, vt indulgeant, libens permittam, donec ipsi quoque melius quid, vel in hac, vel in alia, nondum exculta lingua, & tentaverint & protulerint perfectius' (11 a).

Від першої сторони властивого граматичного тексту починаєть ся „Prima tabella de orthographia cyrillica, qva vtuntur hodie in aula Turcii imperatoris vel maximè praetoriani milites, quos Ianizaros appellant: Item Bossnenses omnes, Ruteni & Moschovitae". Назви поодиноких букв такі: as, boga, vidil, glagole, dobro, e, shivite, selo, semla, ishe, i, thita, iota, kako, ludi, mislite, nash, xi, on, pokoj, ἡ σκόπητα (nil nisi numerum significat), rczi, slovo (habet vim ѱ Ephraimitici), tèrdo, uk, fert, hir, psi, ot, shzha, ci, zherv, sha, ier, iad, ia, je, jo (syllabae seu abbreviationes) (ст. 1—5).

Про ь сказано: ‚Nihil per se significat, nisi quod in fine dictionum, in consonantes exeuntium, tum etiam, quoties durius coeunt consonantes, interponitur'; про ѣ ‚syllaba est, & est alias omnium vocalium capax, saepe ει graecam vel ei diphthongum notat antiquam' (ст. 4). Про ‚ius, iu' замічено що ‚in currente cyrilica scriptura, huius vsus existit'. Так отже всіх букв 39; кромі сімох ‚manifestum fit reliqua omnia à graecis mutuari' (ст. 5).

Букви поділені на ‚literae' і на ‚non nisi numerorum notae'. Зі співзвуків ща є ‚septuplex, quae duo x, & praeterea s, z habet in se'; черв є ‚quadruplex, habet in se z & x'; живіте ‚habet in se s & x'; ща ‚habet in se x vel ѱ h, c, sh'; живіте й ща є „triplices", а „duplices": з, ѳ (th), Ф (ph), х (ch) і ѱ (ps) (ст. 5). „Per se sonantes, seu vocales" є подвійні: „diphthongi" і „simplices"; межи першими находять ся не тілько знаки на: ja, je, jo, ju, але й на u (oy). ‚Et ѣ Jad, quae & diphthongi Graecae ει & antiquae diphthongi ei vim habet: ac syllaba ja' (ст. 6).

Дальше є короткий роздїлець „de notis nvmeralibus Cyrilicis & earum propagatione" (ст. 6 і 7); а як „exemplum Cyrilicae scriptu-

rae, vnde lectionem addiscere licet, vbi singulis Cyrilicis, singuli, latinis literis, expreßi versus, adeoque literae literis, subiciuntur“ подана „Молитва Недилна“ (Отче наш, на ст. 8—10). В слїд за тим іде розділець „Secvnda Tabella de orthographia Rvtenica & Moshovitica“, який наведу майже в цїлости: ‚De Orthographia Rutenica & Moshovitica, каже Богоріч, eram hinc subiuncturus, Tabellam: Verum quia illa per omnia cum Cyrilica, & figuris & potestate convenit, nisi qvod in componendis dictionibus & compendio scribendi, peculiaribus quibusdam vtatur notis. Quare ad praecedentem tabellam studiosos remitto. Ne tamen illis, qui vel in Rutenorum vel etiam Moshovitarum libris legendis, sese exercere volent, mea qvalicunque deessem opella. Adscripsi hinc qvasdam admonitiones, qvo expeditius, quilibet, vel mediocriter attentus, legere qveat.

De Apicvlis et Literis Qvibusdam.

‛ Gravis accentus nota, supra scribitur vocalibus, qvando syllaba debet deprimi.

′ Toni acuti nota; qvando syllaba sive initio, sive in fine elevari debet, vt: Нώевы -i. nóevi.

῀ c Hae notae supra literas positae, s. seu sigma graecum significant.

м Supra literas prosita, m significat (ст. 11).

ɔ Nota hac, vocales, initio in morem graecorum notantur, vt: є̓ди́номꙋ id est, edinomu.

·|· Nota haec diaereseos est. Vbi vocales seiunctim efferuntur.

х Supraposita dictionib. X. i. ch significat.

т Nota literae T. supra literas posita: vt ѿвра́гь otvrag.

‿ Nota ὑφέν graeci, coniunctim nimirum efferendarum literarum, vt -i. k' vezhnoj, dissyl. est къвѣчной'.

По означенню надстрічного д і ж кінчить свої замітки Богоріч:

‚Et breviter, omnes ferè literas, quoties abbreviare volunt scripturas, vocalib. supraponunt. Quae omnia & similia in legendis libris Rutenicis & Moshoviticis, facile observabuntur' (ст. 11—12).

Хоч для Українців мав Богоріч термін „Rutenicus“ а для Великоросів „Moshoviticus“ чи „Moschoviticus“, всетаки, говорячи про ортоґрафію одних і других, мав він на думцї спільну обом народам мову богослужебних книг. Вид поодиноких букв Богоріча нагадує в більшій части букви видань Франца Скорини.

Першу граматику церковнославянської мови на Руси надруковано 1586 р.[1]). Після граматичного тексту находить ся таке закінченне: Бг҃а бл҃гаго бл҃годатїю, а҆ запрозбою жителеи столицы великаго кнѧ҆ства литóвъскаго града вильни. сиѧ кграматыка словеньска ꙗ҆зыка. З газодилакїи славного града ѻ҆строга властное ѿчизны ꙗ҆снѣ велможного кн҃жати и҆ пн҃а. пана константина константиновича кн҃жати на ѻ҆строгꙋ, пана на дꙋбнѣ, воеводы кїевъскаго маршалька земли волынское и҆ прочаѧ. Зщодробливое е҆го м҃ти ласки выдана длѧ наоу҆ченьѧ и҆ вырозꙋмѣньѧ бж҃твеннаго писа҃ѧ. а҆ запомочью х҃вою на несмертнꙋю славꙋ нарóдꙋ дóмꙋ е҆го кн҃жа҃ско҆ м҃ти выдрꙋкована в мѣсте виленьскомъ. В рокꙋ нароженьѧ слова и҆ бг҃а и҆ сп҃са нашего і҃с х҃а ҂аф҃пѕ. мц҃а ѻ҆ктѧврїа и҆ днѧ, напамать прп҃дбныѧ мт҃ре нашеѧ пелагей. а҆ ѿ сотворенїа свѣта ҂з҃ч҃его. В дрꙋкарни домꙋ Мамоничовъ[2]). Текст сеї граматики се текст псевдо-Дамаскинової граматики ѻ҆ ѿсми́хь ча́стѣхъ сло́ва, надрукований проф. Яґічем у „Разсужденіяхъ“ на стор. 335—342; проф. Яґіч дав також прегарну аналїзу сеї статї зі становища її ориґінальности (ст. 344—365) і вказав на ріжниції між нею і друкованим текстом 1586 р. (ст. 959—960). Своїм розбором добув проф. Яґіч сильні дані для висновку, ‚что статья о восьми частяхъ слова составлена по очень позднимъ греческимъ образцамъ гдѣ нибудь въ Сербіи въ теченіе XIV вѣка, скорѣе въ началѣ или въ первой половинѣ этого столѣтія, чѣмъ позднѣе. Изъ сербскихъ списковъ она перешла съ обыкновенною передѣлкою въ болгарскіе, въ особенности въ молдовалахійскіе списки, которые въ свою очередь послужили источникомъ для распространенія этой статьи въ литературѣ русской'. Проф. Яґіч склонюєть ся говорити скорше про початок або половину, ніж про кінець XIV століття тому, що при кінцї того століття жив і писав уже свою граматичну розвідку Константин Фільософ, якого діяльність не має нїчого спільного зі змістом статї

---

[1]) Зразу були звісні тілько два примірники сеї граматики, один у крилошанській перемиській бібліотеці, другий в бібліотеці „Импер. Общ. любителей древней письменности“ в Петербурзї. Харлампович найшов іще третїй примірник у збірнику московської синодальної типографської бібліотеки N. 4217. Примірник дефектний, недостає трьох перших карток, але в петербурськім недостає чотирох карток (Кіевская Старина, т. 70, ст. 211).

[2]) И. В. Ягичъ, Разсужденія южнославянской и русской старины о церковно-славянскомъ языкѣ (Изслѣдованія по русскому языку. Изданіе отд. рус. яз. и слов. Имп. Ак. Н. т. I. Спб 1885-95), ст. 960. Хотячи мати сторони відбитки, треба від цифри, що означає сторону „Изслѣдованій“, відіймити 288.

„о восьми частяхъ слова“ (ст. 364—365). Хоч граматика Мамонічів вийшла зі шкільного острожського середовища, всетаки вона через свою коротність, неповність (без фонетики) і деякий хаос не надавала ся до вивчення церковнославянської мови.

Найблизша граматика „*Αδελφοτης*“ (Львів, 1591), хоч у її титулї стояло також Грамматїка доброглаголиваго еллинословенскаго ѧзыка. Совершеннаго искꙋства осми частей слова. Ко наказанїю многоименитомꙋ Росїйскомꙋ родꙋ, не могла усунути потреби шкільного підручника для церковнославянської мови, бо була властиво граматикою грецької мови [1]). За уложенне граматики церковнославянської мови в педаґоґічних цїлях узяв ся Лаврентій Зизаній, що в часї друку „Адельфотеса“ був дідаскалом Ставропиґійської братської школи, якої студеї під проводом Арсенїя мали уложити „Адельфотес“.

III.

Схарактеризував граматику Лаврентія Зизанія і подрібно перечислив його граматичні терміни вже М. Т. Каченовський у своїй статї „Историческій взглядъ на Грамматику Славянскихъ нарѣчій“ в „Трудахъ Москов. Общ. Любителей Россійской Словесности“ за 1817 р., IX, ст. 17—46 [2]). В рік опісля подав її змістовний опис митрополит Евгеній в „Словарѣ историческомъ о бывшихъ въ Россіи писателяхъ духовнаго чина греко-россійской церкви“ (Томъ II. Изданіе второе [3]), исправленное и умноженное. Спб. 1827). Тут навів він у цїлости й Лаврентієву епіґраму на граматику (ст. 1—2) та запримітив, що на подїлї Лаврентія самозвуків на довгі, короткі і „двовременні“ ‚основано у него и стихосложеніе, въ чемъ послѣдуетъ ему и Мелетій Смотрицкій въ своей грамматикѣ’ (ст. 2). На описї

---

[1]) По коротких розвідках о. Он. Лепкого п. з. „Нѣсколько словъ о греческо-славянской грамматицѣ изданной во Львовѣ 1591 г.“ (Львів, 1872) й В. Заґурского п. з. „O grecko-sławiańskiej szkole we Lwowie“ (Muzeum, czasopismo towarzystwa nauczycieli szkół wyższych, 1893, кн. 10—12) діждала ся граматика „Адельфотес“ дуже солїдної працї пера проф. К. Студинського п. з. „Адельфотес граматика видана у Львові в р. 1591. Студия лїтературно-язикова“ (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. VII).

[2]) С. К. Буличъ, Очеркъ исторіи языкознанія въ Россіи. Т. I. (Записки историко-филологическаго факультета Имп. С-Петерб. унив. часть LXXV) Спб. 1904, ст. 1166.

[3]) Перше виданне появило ся 1818 р.

митрополита Евгенія опер свою згадку про граматику Лаврентія Зизанія і Добровский [1]).

В „Опытѣ краткой исторіи русской литературы“ (Спб. 1822) здобув ся Ґреч що до Лаврентієвої граматики на замітку, що автор користав очивидно з грецьких взірців, хотів писати по „елавянськи“, але вічно впадав в польську мову [2]). Вірно завважив Ґреч розлам в Лаврентія межи теорією і практикою що до віршования: В роздїлї про наголос радить наслїдувати грецьку поезію, але сам пише римовані вірші [3]). Огляд Ґреча послужив матеріялом для „Geschichte der slavischen Literatur nach allen Mundarten“ (Ofen, 1826) Шафарика. Навівши заголовок граматики, обмежив ся Калайдович у своїм творі „Іоаннъ, ексархъ болгарскій“ (Москва, 1824) заміткою: ‚Сочинитель разположилъ свою Грамматику по вопросамъ и отвѣтамъ‘ (ст. 119).

Сахаров, який препогано передрукував словарець Лаврентія Зизанія, висказав ся ось як у передмові про жерела „Адельфотеса“ та граматик Лаврентія і Смотрицького: Новійші Византійці, царгородські вигнанці, що розпросторонювали освіту в західній Европі, були взірцями для укладчиків граматик львівської, Зизанія і Мелетія. Головними їх руководцями були: Мануїл Хрисольор, що вчив грецької мови Італійців (умер в Венеції 1415 р.), Теодор Ґаза, що мав катедри в Феррарі, Римі і Неаполї (умер в Калябрії 1476 р.), Константин Ляскаріс, що написав грецьку граматику для Іполіта (умер в 1493 р.), Димитрій Халькоконділь і Еммануїл Москопул. Теодор Ґаза, що йшов за александрійським граматиком Апольонієм Дісколом, був принятий „за основаніе“ нашими граматиками [4]).

Історик польської літератури Вішневскі навів граматичні терміни з увагою, що ‚Zyzani nie pisał czysto po słowiańsku, często językiem białoruskim nadrabia [5]).

У переглядї старих граматик у „Предисловію къ новому изданію Россійской грамматики Михаила Ломоносова“ висловив Да-

[1]) Jos. Dobrowsky, Institutiones linguae Slavicae dialecti veteris, Відень, 1822, ст. LVII.

[2]) Задля недостачі оригінала в львівських бібліотеках цитую польський переклад: Mikołaia Grecza ces. ross. radcy kolleg. Rys historyczny literatury rossyyskiey, z rossyyskiego przez Samuela Bogumiła Linde, Варшава, 1823, ст. 56.

[3]) ibidem, ст. 57.

[4]) Сказанія русскаго народа Сахарова, т. II, книга пятая, Спб. 1849, ст. XIX.

[5]) Michała Wiszniewskiego Historya literatury polskiéj, Краків, 1851, т. VIII, ст. 445.

видов думку, що граматика Зизанія „гараздо важнѣе для насъ“ від „Адельфотеса“. „Просодія, объясняющая надстрочные знаки, долгіе и короткіе слоги, строчные знаки, очевидно переведена съ Греческаго“. Дальше йде короткий зміст граматики, а з нагоди поділу дїєслів у Зизанія на дві конюґації, що з них до першої зачислюють ся дїєслова на аю, ѣю і яю, а до другої на у, ю і ую, замітка: ‚Это раздѣленіе, кромѣ послѣдняго окончанія, вѣрное' [1]).

В рік пізнїйше повторив Дїдицький погляд Ґреча, поклавши тілько в нїм за прикладом Вішневского „білоруську“ мову намісць „польської“: ‚При составленіи грамматики Зизаній пользовался греческими образцями, и хотя имѣлъ желаніе писати славенорускимъ языкомъ, но безпрестанно сбиваеся на бѣлоруское нарѣчіе' [2]). На Ґречови й Сахорові опер свої замітки Яків Головацький в статї „Начало и дѣйствованіе Ставропигійского братства въ Львовѣ по отношенію историко-литературному“ [3]). Нїчого нового не сказали про граматику Зизанія ні харківський архієпископ Філярет в „Обзорѣ русской духовной литературы“ (862—1820), що обмежив ся на саме вичисленне звісних тоді творів Зизанія (Харків, 1859, N. 161, ст. 218—219), ні Буслаєв в „Исторической христоматіи церковнославянскаго и древне-русскаго языковъ“, що передрукував епіґраму на граматику зі „Словаря“ митр. Евгенія (Москва, 1861, ст. 1292).

Не доторкнув ся граматики Зизанія і Данило Мордовець у статї „О русскихъ школьныхъ книгахъ XVII вѣка“, бо хоч нею, як і пізнїйше граматикою Смотрицького, може й „руководствовались наши педагоги, но то были не учебники, не для школъ“, а для автора було цікаво „знать, что именно узнавали дѣти на школьныхъ скамьяхъ, хотя послѣ они могли знать прекрасно и грамматику Зизанія и Смотрицкаго, и даже Греческую грамматику братьевъ Лихудіевъ“ [4]). Як погляд Мордовцева не правдивий і сам у собі суперечний, так теплий відзив криптонїмного автора С. Д. більше відчутий, ніж опертий на наукових даних: „Правда, каже він про граматику Зизанія, в великій части переложена вона з грецької граматики й уложена на взорець сеї останньої, та мимо сього

[1]) Ученыя Записки втораго отдѣленія Имп. Ак. Наукъ. Кн. III. Спб. 1857, ст. VI.

[2]) Д. Середній періодъ рускои словесности. Урывокъ изъ исторіи рускои словесности. Вѣкъ XVI—XVIII. (Перемышлянинъ, Перемишль, 1858) ст. 32.

[3]) Зоря Галицкая яко Альбумъ на годъ 1860, Львів, ст. 448—449 і 453—454.

[4]) Чтенія въ Имп. Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ при Москов. унив. Москва, 1861, кн. 4, ст. 47.

вона мала дуже важне значіннє як для науки славяноруської мови, так передусїм для південноруської освіти в тім часї. Під тим оглядом граматика Зизанїя мимо своєї недосконалости мала в свій час дуже важне значіннє і чимало промовляє в хосен просвіченого й досвідного погляду її автора на сучасну йому долю українського народу; вона стала немаловажною підмогою для заховання і піддержання національности українського грамотного населення і для остереження його від шкідного впливу польонїзації, а заразом і для розширення православної освіти. В останнїм відношенню особливо корисним було се, що до таких уживаних книжок, як язбука та граматика, додано: короткий виклад православної віри й важнїйші молитви православної церкви з поясненнєм їх. Се була дуже вірна й удатна дорога розширення православних вірувань у народї. Нема сумнїву, що Зизанїй в тім випадку переймав методу польських пропаґандистів, які при таких потрібних і уживаних книжках, як підручники, містили католицькі молитви, короткі катихізми, біблїйну історію і пр.“ [1]).

Замітки про граматику Зизанїя Юлїяна Бартошевіча в 25 т. „Encyklopedyi powszechnej“ оперті головно на Ґречови, від якого й запозичений погляд, що Зизанїй хотїв писати по старославянськи, але не вмів, „bo mu się wciąż nawijała mowa polska“. З незнання річи приписав Лаврентієви витвореннє славянської граматичної термінольоґії так, що від тодї „його граматика є підставою дослїдів мови“. (Варшава, 1867, ст. 782).

В 1883 р. вийшла в Одесї праця Засадкевича про граматику Смотрицького п. з. „Мелетій Смотрицкій, какъ филологъ“. Щоби дати виразний погляд на Смотрицького як на фільольоґа, Засадкевич повинен був основно перестудіювати, а бодай проаналїзувати граматичні працї до Смотрицького, отже й граматику Зизанїя. На жаль Засадкевич не зробив сього, тільки вдоволив ся компіляцією з того, що про даний предмет написали Каченовський у недоступній менї статї „Историческій взглядъ на Грамматику Славянскихъ нарѣчій“, митр. Евгенїй, Ґреч і Давидов. Тому що граматика Зизанїя явила ся ‚въ то время, когда науки и словесность въ Польщѣ въ особенности процвѣтали', отож ‚была, слѣдовательно, плодомъ благотворной дѣятельности Польщи въ XVI вѣкѣ. Грамматика Зизанія —

[1]) С. Д. Стефанъ и Лаврентій Зизаніи, — защитники православія противъ католичества и уніи въ Литвѣ въ концѣ 16-го вѣка. (Руководство для сельскихъ пастырей. Журналъ, издавамый при Кіевской духовной семинаріи. Томъ второй. Київ, 1865) ст. 501—2.

опытъ довольно слабый и неполный; изъ многихъ мѣстъ грамматики видно, что авторъ ея слѣдовалъ греческой грамматикѣ; всѣ звуки и слова языка славянскаго онъ старается уложить въ готовыя формы греческой грамматики. Далѣе, не смотря на то, что авторъ старался писать чистымъ славянскимъ языкомъ, въ грамматикѣ его замѣтно вліяніе языка польскаго и бѣло-русскаго, и въ особенности въ истолкованіи молитвы Господней и въ лексисѣ' (ст. 77). Але ‚не смотря впрочемъ на всѣ эти недостатки' важне се, що ‚въ этой грамматикѣ для русской рѣчи указаны надлежащія формы; авторъ не рабски подражалъ подлиннику, но имѣлъ въ виду и отличительныя свойства языка славянскаго, — важно то, что авторъ заботился о правильности и чистотѣ русской рѣчи' (ст. 78). Вказавши на наслїдуваннѣ в епiґрамі на граматику передмови до львівської граматики та навівши її за „Словарем" Евгенія, подав Засадкевич короткий зміст граматики. Тут підкїс, що ‚ъ і ь находятся между согласными, хотя авторъ и замѣчаетъ, что они бываютъ и гласными и согласными'. Межи неправильними степенями порівнання находить ся форма незвісна в церковнославянській мові, а се: золъ, злѣйшій, паче злѣші. При відмінї подибуєть ся богацько неправильностий, передусїм при двійнім числї (ст. 79). Не могучи мати в такім провінціональнім містї, як Львів, усього того, що писало ся про граматику Зизанія, я і не в силї провірити, чи хоч одна думка Засадкевича в справі граматики Зизанія є самостійна а не повторена.

Не посунули справи наперед і два українські лінґвісти Омелян Огоновський і Павло Житецький. Огоновський подав короткий зміст за Евгенієм, Житецький висловив тільки загальну фразу, що для переведення наміченої цїли Зизанієви ‚недоставало дара комбинаціи и нѣкоторой смѣлости въ установленіи славянскихъ формъ примѣнительно къ свойствамъ русскихъ нарѣчій', чим ‚въ полной мѣрѣ' відзначав ся Мелетій Смотрицький [2]).

Уваги професорів Ґолубєва та Владимірова про граматику Зизанія оперті на автопсії. Підчеркнувши вплив львівської грецької граматики на граматику Зизанія, вивів проф. Ґолубєв ‚отсюда довольно замѣтный ея недостатокъ: стремленіе автора облечь славянскій языкъ въ не всегда сродные ему формы языка греческаго. Но

[1]) Ом. Огоновський, Исторія литературы рускои, Частъ I, Львів, 1887, ст. 181—182.

[2]) П. Житецький, Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ съ приложеніемъ словаря книжной малорусской рѣчи по рукописи XVII вѣка. Київ, 1889, ст. 17.

грамматика Лаврентія значительно полнѣе Львовской, снабжена болѣе обстоятельными объясненіями и имѣетъ нѣкоторыя особенности въ самомъ планѣ'. Що до викладу, граматика уложена в формі питань і відповідий, при чім деякі з них ‚со славянскаго языка переведены на тоговременный разговорный, а иногда дополнены и особыми объясненіями'. В змісті граматики по вичисленню частий мови завважено, що вони виложені майже в тім самім порядку, що в „Адельфотесї". ‚Одну изъ крупныхъ особенностей грамматики Лаврентія въ сравненіи со Львовскою греческою составляютъ помѣщенныя въ ней краткія правила относительно сложенія стиховъ'. Правила зложені в приложенню до грецького віршовання. Виклад Господньої молитви короткий, ясний, зрозумілий, ‚каковое обстоятельство, безъ сомнѣнія, и послужило къ довольно широкому его распространенію въ юго-западной Руси' [1]). На основі того, що Зизаній зачислив ѕ, з до „сугубих" співзвуків, ико ѕ. ѿ с, и д, сѫстависа и з, ѿ с, и д, такѡ^ж (5 а), здогадував ся обережно проф. Владиміров: ‚Быть можетъ въ этомъ объясненіи скрывается интересное указаніе на бѣлорусское „дз"'. Взагалї ще більше, нїж у граматиці Мамонїчів і львівській, ‚встрѣчаемъ... замѣчательнаго для характеристики смѣшенія западно-русскихъ особенностей съ церковно-славянскими' в граматиці Зизанія [2]). Значну домішку в мові ‚элемента западно-русскаго, разговорнаго' підмітив і Архангельський [3]).

На скілько позволяли дотеперішнї описи граматики Зизанія і витяги з неї, виказав вплив львівської граматики на граматику Зизанія проф. К. Студинський. Заразом висловив ‚жаль великий, що граматики Зизанїя до сего часу не перепечатано, та що єї старопечатний примірник не так легко доступний', через що не було можливе близше порівнанне обох граматик [4]).

Зміст граматики подав і К. Харлампович [5]) у своїй прегарній працї про школи й стан освіти в українських і болоруських землях

---

[1]) С. Голубевъ, Исторія Кіевской Духовной Академіи. Выпускъ первый. I. Періодъ до — Могилянскій. Київ, 1888, ст. 199-200.

[2]) Докторъ Франциск Скорина. Его переводы, печатныя изданія и языкъ. Изслѣдованіе П. В. Владимірова, 1888, ст. 249.

[3]) А. С. Архангельскій, Очерки изъ исторіи западнорусской литературы XVI—XVII вв., Москва, 1888, ст. 107.

[4]) Др. К. Студинський, „Адельфотес", граматика видана у Львові в р. 1591. Львів, 1895, ст. 35.

[5]) К. Харламповичъ, Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, отношеніе ихъ къ инославнымъ, религіозное обученіе въ нихъ и заслуги ихъ въ дѣлѣ защиты православной вѣры и церкви. Казань, 1898, ст, 446.

при кінцї 16 й на початку 17 в. Теорію віршовання і її приложеннє у практицї самим Лаврентієм розібрав проф. В. Перетц [1]).

Дещо нового про граматику Зизанїя принесла велика праця проф. Булїча. Вірно замічено тут передусїм, що богацько граматичних термінів „Адельфотеса" вживаєть ся і нинї і що сей факт указує на сильний білоруський й український вплив в данім випадку. Для слїдуючих граматиків (Зизанїя, Смотрицького) термінольоґія „Адельфотеса" була очивидно взірцем наукової термінольоґії, який вони й наслїдували в своїх працях з деякими змінами, незначними в великій части. Що тикаєть ся граматики Зизанїя, ‚она еще носитъ слѣды вліянія извѣстной византійской теоріи о восьми частяхъ слова, доходившей до насъ въ указанныхъ выше южнославянскихъ передѣлкахъ, но въ то же время представляетъ попытку систематическаго изложенія славянской грамматики въ тѣхъ схемахъ, которыя уже сложились въ то время въ западной грамматической литературѣ'. В своїй граматичній термінольоґії і вчіннях стоїть вона в тїсній звязи з „Адельфотесом" і тільки зрідка відбігає від нього. В ширшім змістї завважено, що ‚къ дифтонгамъ отнесены ȣ, ы, ю, ꙗ, очевидно за неимѣніемъ настоящихъ и въ подражаніе греческимъ дифтонгамъ. Ученіе о просодіяхъ, или припѣлѣ, цѣликомъ скопировано съ греческой теоріи и механическимъ образомъ приноровлено къ славянскому'. В порівнанню з „Адельфотесом" новими є роздїли про титлу й точки, які одначе дотикають анальоґічних роздїлів в ріжних рукописних граматичних статях, схарактеризованих проф. Яґічем. Число прикмет імен збільшено о одну, число родів менше о один. Про „склоненіе", яке приходить в „Адельфотесї" як шеста прикмета заіменника, не згадав Зизанїй, а „значенія — зиждительное и указательное" „Адельфотеса" придані видам заіменника, але ті терміни є і в граматицї Зизанїя. ‚Представленіе свойствъ глагола отличается немногимъ: свойствъ этихъ у Зизанія девять, вмѣсто восьми Адельфотиса, но это увеличеніе произошло очевидно в слѣдствіе недосмотра позднѣйшаго грамматика, не замѣтившаго въ Адельфотисѣ частицы или, стоящей между словами: родъ или залогъ и насчитавшаго поэтому девять свойствъ глагола, причемъ о девятомъ родѣ ничего не говорится'. Прикмети дїєприкметника та роздїли про приіменник, прислівник і злучник пригадують також львівську граматику [2]).

[1]) В. Н. Перетцъ, Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы, т. I, ч. 1, Спб. 1900, ст. 7—12. Пор. також „Рецензію" чл. — корр., проф. П. Житецкаго, Спб. 1903, ст. 5. Крім того Перетца: Малорусскія вирши и пѣсни въ записяхъ XVI—XVIII вв. (Извѣстія отд. рус. яз. и слов. Имп. Ак. Н. 1899 г. кн. 4, ст. 1224-8).

[2]) С. К. Буличъ, op. cit. ст. 172—174.

В тім самім році, коли вийшла праця проф. Буліча, появив ся перший том „Бѣлоруссовъ“ проф. Карського, де він зачислив граматику Зизанїя до білоруських памятників [1]). Довші і коротші зміcти граматики Зизанїя подали Криловський [2]), Огієнко [3]) й проф. Яґіч у своїй многолїтній працї [4]). До змісту додав Криловський загальний висновок: ‚Вообще грамматика Л. Зизанія есть передѣлка (иногда удачная, а иногда и нѣтъ) грамматики „*Ἀδελφοτῆς*“ примѣнительно къ потребностямъ славянскаго языка, и есть первая по времени церковно-славянская грамматика, бывшая около двадцати пяти лѣтъ въ постоянномъ употребленіи въ западно-русскихъ школахъ' [5]).

Дійсні здобутки всїх дотеперішнїх заміток і міркувань про граматику Лаврентія Зизанія обмежують ся до двох точок, а саме до подання змістового опису граматики, а властиво вичислення граматичних термінів, і до неповного порівнання її зі старшою львівською граматикою. Все инше, хоч часом і містить у собі зерно правди, повторюване пізнїйшими дослїдниками за попереднїми, потрібує совісної провірки на основі певних даних. Рідко який з тих, що робив висновки про граматику Лаврентія Зизанїя, видів її, хочби вже задля її великої рідкости. До того руська фільольоґія, нї тим більше славянська, не може досї виказати ся ніякою спеціяльною розвідкою про граматику Зизанїя. Не дивні тому й помилки.

IV.

Заголовок граматики Лаврентія Зизанїя: **ГРАММАТІКА СЛОВЕНСКА** Съвер'шен'на искꙋства осми частій слова, и иных нꙋж'дных. Новѡсъставлен'на Л. Z. В ВИЛНИ В дрꙋкар'ни Брат'ской. Ро б҃жго. ҂аф҃чs. а ѿ съз'даніꙗ Міра, ҂з҃рг. Мц҃, Февраля в҃і. На відворотній сторонї заголовної картки находить ся образок, що представляє неврозумленого чоловіка, який держить у лївій руцї ключ. Над образком уміщений двовірш:

[1]) Профессоръ Е. Ѳ. Карскій, Бѣлоруссы. Введеніе къ изученію языка и народной словесности. Вильна, 1904, ст. 403.

[2]) А. Крыловскій, Львовское Ставропигіальное Братство. (Опытъ церковно-историческаго изслѣдованія). Київ, 1904, ст. 257-8.

[3]) Ів. Огієнко, Огляд українського язикознавства. (Відбитка з „Записок Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. LXXIX), Львів, 1907, ст. 12—13.

[4]) И. В. Ягичъ, Исторія Славянской Филологіи (Энциклопедія Славянской Филологіи, Выпускъ 1.). Спб. 1910, ст. 27.

[5]) А. Крыловскій, op. cit. ст. 258.

Прож'ню тыса кусишъ писмо̀ оумѣти,
котóрій нехóчъ менѐ розумѣти.

Далї іде Єпїграмма. На Граммати́ку, яка розвиває ось які погляди на значінне граматики:

Граммматика писма̀ всѣх научáет,
чтырма̀ чáстми латве уразумлѧет.
Ордогрáфїею и просωдїею,
сѵнтáѯисом и етѵмолóгїею.
Я предречéнъное ен ωпáство,
подаéтъ пѣнóе искуство.
Которїи прáгнут быти досконáли,
впимѣ и в'словах абы не пїтáли.
"Але извѣстъню всѐ познавáли,
и чогóсѧ оучат абы добре знáли.
Ключем бо̀ естъ ωтворѧючи всѣм оумъ,
Къ познáнїю въ препрáвѣ рáзум.
Покóторо̀ влáсне ıакъ по в'сходѣ по̀дет,
Кажды̀ єсли хочет всѣх наук до̀дет. (IIa).

На запозиченне сих поглядів з передмови до грецько-славянської граматики „Адельфотеса“ з 1591 р. Правовѣрнымъ Оучéнїѧ любителем єдиныѧ, сты́ѧ, кадоличскїѧ, и апⷭ҇лкїѧ црⷦ҇кве, многоименитому россійскому рóду, брáтїи нáшей ω гóсподѣ рáдоватисѧ вказали вже Засадкевич[1]) і проф. К. Студинський[2]). У віршову форму вкладав Лаврентій Зизаній навіть тотожні вислови прозової передмови. Бóга всесилнаго блгостїю, — так починали укладчики „Адельфотеса“ мотивувати появу книжки — изобразихомъ вáмъ ω любоучáщійсѧ, христоименитый рóде рóсскій, съ всѧкимъ опáствомъ еллинословéнъским ıазыком зложенную граммати́ку, иже издаем въ общую вам пóлзу, и вначáлѣ убо сію начинáюще, четырмáже єѧ частми предобучаемъсѧ, ıаже сутъ, ордографїѧ, просодїѧ, етїмологїѧ, и синтаѯисъ, сирѣчъ, правописáнїе, припѣвáнїе, правословїе, и съчинéнїе. предречéнноеже єѧ опáство искусна твóритъ быти тщателѧ, весловесéхъ и разсловїѧхъ твóрцевъ и ıаже вѣтій неудобнѣйшаѧ. сїѧ бо єст пéрваѧ ключъ ωверзáѧй оумъ разумѣти писáнїѧ, ω неѧже ıако постепéнехъ всй лѣствицу, починуоучéнїй трудолюби́вїй достизáютъ, дїѧлектики, рито-

[1]) Н. Засадкевичъ, Мелетій Смотрицкій, какъ филологъ, Одеса, 1883, ст. 78.

[2]) Др. К. Студинський, op. cit. ст. 5.

рики, мѹсики, арїѳметики, геометрїи, и астрономіи. и симиже седми, ꙗкоже нѣкимъ съсѹдо[м] разсѹжденїѧ почерпаемъ источникъ философїи, разѹмѣвающеже и врачевства, ко бл҃гоискѹствѹ превосходимъ всѐ совершеннаго бг҃ословїѧ (Ад. 2 а).

Що для укладчиків „Адельфотеса“ при формованню таких поглядів на значінне граматики міг послужити в великій мірі латинський вірш на вступі восьмого кольонського видання із 1579 р. грецької граматики Кленарда [1]), виказав також проф. Студинський у цитованій праці про граматику „Адельфотес“ [2]). Одначе безпосереднім первовзором для Лаврентія був таки повищий цитат із передмови до „Адельфотеса“. Доказом сього й його Посланїе спѹдеωм изрѧдъны[м] и всѣ[м] любителе[м] доброглаголиваго и пространънаго словеньскаго ꙗзыка, еже ѿ Хрїстѣ братїи нашѐ, Є. ѿгосподѣ радоватисѧ, яке поза подїлом граматики на чотири части являеть ся ширшим поясненнем вірша. Два сѹтъ конъцѣ всѧкои наѹки вписмѣ, ꙗко фїлософωве пишѹ[т], стоїть у сїм посланію, вѣдати што естъ потребное, и ѿповѣдати е, то естъ, недосы[т] натомъ абы потребнѹю речъ толькω знати, але потреба еи и ины[м] оповѣдати. и тыи сѹтъ два скѹ[т]ки наѹки, в' которой и ꙗ працѹючи розѹмѣлемъ заречъ пи҃нω потребнѹю, а найб[ѣ]лше милѹючи братїю

[1]) Повний її заголовок: Institutiones linguae graecae N. Clenardo authore cum scholiis et praxi P. Antesignani Rapistacensis. Quibus nunc primum accessit absolutissima syntaxis.

[2]) Др. К. Студинський, op. cit., ст. 6. Сей вірш, який міг бути звісний і Лаврентієви Зизанїєви, представляє такі користи з вивчення граматики грецької мови:

Quisquis Grammaticam vis discere, discito graece.
Ut recte scribas non praue, discito graece,
Si graece nescis, corrumpis nomina rerum,
Si graece nescis, male profers nomina rerum.
Lingua Pelasga vetat vitiosos scribere versus.
Lectio quem Plinii delectat, discito graece,
Sique libros sacros vis ediscere, discito graece
Hyeronimum, ut teneas. vigilans tu discito graece,
Ne versus scribas vitiosos, discito graece,
Argumentari quisquis vis, discito graece,
Quisquis Rhetoricen vis discere, discito graece,
Scire Mathematicam quisquis vis, discito graece,
Artibus et medicis qui captus, discito graece,
Morbis nam cunctis sunt indita nomina graeca,
Argolicum nomen cunctis liquet esse figuris
Artes ingenuae Graio sermone loquuntur,
Non alio, quibus haud nomen dat lingua Latina.
Ad summam doctis debentur singula Graecis.

своѧ, важидемсѧ выш'ше силы моеи, новѡ написати, из' дрꙋкꙋ вы-дати любезнѣ'шаго словенскаго нашего ꙗзыка, пер'вꙋю ѿ семи наꙋкъ кграм'матікꙋ. которои кождыи добресѧ наꙋчиши, может книги словен'скаго ꙗзыка добре читати, и без вотпливости розꙋ-мѣти, и правѡ писати, поневаж, она естъ ключем вырозꙋмѣнью, ѿтворѧючи, и ѡказꙋючи всѧкіи вꙋнтпливости, а приѡвдоблѧючи и свѣт'лый чинѧчи розꙋм члечій. черезню риторіка, и словеница, в'кꙋпѣ чесной філософіи, и чрез естествен'нои богословіи ѡказꙋет-сѧ съюз. безкоторого порѧдне жадной речи несправит. кꙋтомꙋ тыж безнеи если кто и читает, много крот вꙋтпѧчи вирозꙋмеѧ певне не бывает. и длѧ тогож кождомꙋ зле естъ неꙋчи'шисѧ читати, кгдыж ꙗкъ Катѡ пишет, то што читати а не розꙋмѣти естъ в'згада и смѣх. до чого абы'мы зсебе причины не давали, за наꙋкꙋ мо-цносѧ имаймо, и еде дрогого (sic) добродѣтел'ною працею пере-ходѣмо. пре зависть и ненависть ѿложиши, моѧ малꙋю працꙋ любезнѡ пріймѣте, и бꙋ хвалꙋ дав'ши сами себе набо'шꙋю, по-двигнѣте. здраствꙋ'те, но не колѣнꙋ'те ѡ Дрꙋзи (IIаб, IIIаб).

Анальоґічним способом означена ціль граматики також у Ба-зея: Inuenta autem est Grammatica propterea, ut recte scribamus, proferamus, ipsosque, qui scripserunt, recte interpretemur[1]) (9a). І в руській граматичвій традиції, зібраній проф. Яґічем у „Разсу-жденіяхъ“, стрічаєть ся такіж погляди на граматику, як у Лаврен-тія і в передмові „Адельфотеса“. Маю на думції такі вискази, як той, що граматика ємоуже ключь в' рꙋцѣ имꙋщь и тѣмъ двѣрь разꙋмѣніѧ ѿверзаетъ (614 ст.). Сегѡ ради никтоже во ꙋмѣ своемъ блго что ѡбрѧщетъ, аще не познавъ и не ꙋразꙋмѣвъ мене, гово-рить про себе граматика, азъ бо все ꙋдобнѡ и разꙋмнѡ глаго-лати, и писати наꙋчаю и быстрозрительнагѡ разꙋма постигнꙋти ꙋмꙋдрѧю і т. д. (ст. 614—615). Тай не токмѡ ꙋбѡ мене древніи философи возлюбиша, но и в' новой блгодати вси иже во ꙋче-ніихъ бжесвеных писаніи и прочихъ філософъскихъ наказаніи ꙋпражнѧющіисѧ, ни единъ кто иже в' сихъ пребывъ мене не не-причастенъ бывъ (ст. 615). Граматика є ѿ седми началнаѧ и сво-боднаѧ моудрость. Дальше вичислює граматика ось які користи зі себе: Сегѡ ради вси иже разгибающіи книги и развивающіи свитки мною прочитающе и себе наꙋчающе и премоудростно сѧ

[1]) Alberti Basaei Scebresinensis Obseruationum Grammaticarum Libri quinque, quorum I de orthographia, II de etimologia, III de synthaxi, IIII de figvris, V de prosodia. Краків, 1567 (Бібл. Оссол. ч. 847).

исполнѧюще, и дроугъ дроуга оудивлѧюще, и всепѣтую славу бгу возсылающе, и все еже оудобнω и лѣть человѣку глати, то все мною глаголетъ. и кто что пишетъ, или книжнаѧ писмена оустраѧетъ или стихи соплетаетъ или повѣсти изъѧвлѧетъ или посланїѧ посылаетъ или что таковыхъ составлѧет, то все мною грамматїкою снискаетъ (ст. 616). Таких поглядів можна би навести більше.

Вже само адресованнє посланія спудеям свідчить про се, що граматика Лаврентія Зизанія писана для шкільного ужитку, була шкільним підручником. Виходячи з такого становища, що не тілько повинно ся знати се, що потрібне, але й ширити знаннє далї, зважив ся автор ‚ново написати' та друком видати свою граматику ‚любезнѣйшаго словенскаго нашего языка'. Крім граматики доброглаголиваго еллинословенскаго ѧзыка себто „Адельфотеса" знав Лаврентій без сумнїву також граматику Мамонїчів, видану 1586 р. в Вильнї накладом князя Константина Острожського длѧ наоучењѧ и вырозумѣньѧ бжтвеннаго писаѧ; стверджує се його власний вислів про „новонаписаннє" граматики церковнославянської мови. Видно, що граматика з 1591 р. не вдоволяла шкільним вимогам в напрямі церковнославянщини, коли Лаврентій взяв ся за виданнє своєї граматики пять лїт пізнїйше, отже в часї, коли без сумнїву не розійшла ся львівська граматика, але могла розійти ся виленська граматика з 1586 р. Годить ся іще піднести характеристичні слова посланія ‚за науку моцно ся ималмо, и еден другого добродѣтел'ною працею переходѣмо', а до невдоволених його працею звертаетъ ся Лаврентій зі словами: преч зависть и ненависть отложивши... сами себе на болшую подвигнѣте.

На четвертій картцї є замітка: Ѿ метрѣ, и ω рифмѣ. Пересторога хотѧчим вѣршѣ складати. Въ метрѣ, стоїть тут, подобает зрѣти качество и количество. слогω и реченїй, сирѣчь аще издраж'ное реченїе естъ, аще слогъ дол'гїй, или крат'кїй естъ. Въ рифмѣ же, нѣсть такω качество зрѣти, ѧкоже множае количество.

По тих замітках ідуть:

Стихи.

Къ младе'цемъ въвъдѧщїй их на дѣло
уже всѧкъ тщатисѧ въ граматїцѣ да начинаетъ,
бу'стваже дре'нѧго декелости же да забываетъ.
Ибо готово художество Ѿ семи первѣшее
буди же тщанїе ваше пер'вого оусерднѣ'шее.

На відворотнїй сторонї сеї картки надрукований привіт від друкаря:

Тѵ҃погра҆ф младе̑́цемъ.
Нє про́стѡ кни҃жкꙋ называ́йте тоу́ю гра҃мматі́кꙋ,
а҃лє наста̑́ницꙋ добрꙋ̑ слове̑́скомꙋ ꙗ̑зы́кꙋ́.
Наꙋча́єтъ до́брє писа́ти и҆ до́брє чита́ти,
досконалы҃ и҆ пє̑ны҃ бы́ти а҆ нѣ̑ в' чо҃ нє па҃рта́ти.
Тꙋ̑ю вы ѿ спꙋде́н малы́мъ ко́ш'то҃ собѣ̑ набыва́йтє,
а҆ вели́когосѧ ро́зꙋмꙋ и҆ постро́пности з' нє́и҃ наꙋча̑́те.
Гадки отсих двох віршів звісні вже з епіґрами та посланія.

V.

Дефініція граматики: Граммаі́ка є҃стъ и҆з'вѣ́ст'ноє вѣж'ство, є҃жє бл҃го гл҃ати и҆ писа́ти. Тут подане й тол'кова́нїє: Гра҃мматі́ка є҃стъ пє́в'ноє вѣ́да̑є, жєбы̑́мы до̑рє мо́вили и҆ писа́ли (а҃а). Отся дефініція се майже дословний переклад латинської ‚Grammatica est certa quaedam loquendi et scribendi ratio' Доната й тих граматик, що опирають ся на Донатови [1]). Такуж дефініцію, тілько з пропу-

[1]) Граматик і бесїдник Елїй Донат, що навчав у Римі коло 355 р. по Хр. і видїв межи своїми учениками отця церкви Єронїма, полишив по собі крім коментаря до Теренцієвих комедій більшу та меншу латинську граматику: „Donati Grammatici urbis Romae ars grammatica“ та „Donati de partibus orationis pars minor“ у питаннях і відповідях. Остання починаеть ся ‚Partes orationis quot sunt?' і обіймає виклад ‚de nomine, pronomine, verbo, adverbio, participio, coniunctione, praepositione, interiectione' себто має такийже зміст, тілько в скороченім і еротематичнім видї, як друга книжка більшої граматики, яка містить іще в першій книжцї виклад ‚de voce, litera, syllaba, pedibus, tonis, posituris', а в третій книжцї про похибки проти мови й її окраси.

Граматика Доната, а саме його ‚ars minor', була головним основним підручником середнїх віків. Лектурою і дословним вивченнєм його на память зачинало ся систематичне обучуваннє молодежи латинській мові. Нїодин із граматичних письменників, яких уживано в тих часах, не тїшив ся таким трівким улюбленнєм, як Донат; мало книжок коментовано й видавано стільки, що його; його імя стало заразом терміном для латинської шкільної граматики. Й майже всї граматики того часу, яких уживано замісць або побіч Доната, з виїмкою Прісціяна та його паризького коментатора Петра Гелїя зі середини 12 в., опирають ся на Донатови та є в більшинї нїчим иншим, як менше чи більше обємистими а не методичними перерібками, повтореннями та поясненнями його змісту, якими мучено по найбільшій части учеників. Твори сього роду панували в 14 і 15 вв. аж до гуманїзму на унїверситетах і випирали часами не тільки Прісціяна, але й самого Доната.

По винайденню друкарської штуки належав Донат до перших книжок, які розширювано в численних виданнях, що нинї належать

щеннєм слова ‚quaedam', мають граматики Люпуля [1]), Спанґенберґа [2]) (4б) та Відавского (2а) [3]). Мелянхтон додав до сеї дефініції ще пояснення: ‚Docet enim Grammatica, non solum qua ratione ac lege uerba inter se iuncta sententiam absoluant, aut quo discrimine casuum uel inclinationis sigillatim alia ab aliis differant, uerum etiam quibus quaque literis scripta, id cuius significandi gratia adhibentur exprimant, atque exponant. Estque hoc imprimis cauendum pueris, ne facile assuescant scribendi rationem negligere, aut literas alias pro aliis temere usurpare... Quare nequid tale usu ueniret, inuenta est Grammatica, quae traderet certum artificium tam scribendi, quam loquendi' (ст. 7) [4]). Відгомін сього пояснення Мелянхтона покажеть ся слідний зараз при дефініції правописи; тут треба ще замітити, що однакову з Лаврентієвою дефініцію граматики має книжка Івана Урсінія [5]), де

до першорядних і найдорожших бібліографічних рідкостий. Гуманізм і реформація не то що не усунули книжки, але противно задля її короткости та ясности признали її та завели навіть там, де вперло її „Doctrinale Alexandri". Ще коли підручники Мелянхтона, Коменія і иншнх здобули собі повагу та поширеннє, удержав ся Донат попри них. Щойно в середині 18 в. щезав він щораз більше зі шкільних лавок, хоч іще 1865 р. вийшов в Італії „Donato ad uso delle scuole secondarie". Пор. Joh. Müller, Literarische Notizen (Geschichte der Methodik des deutschen Volksschulunterrichtes. Unter Mitwirkung einer Anzahl Schulmänner herausgegeben von C. Kehr, K. Seminardirektor zu Halberstadt. IV. Band, Gotha, 1882, ст. 218—220).

[1]) Erotemata octo partium Orationis ad Tyronum literariorum vsum comportata concinnataque. Sigismvndo Lvpvlo collectore, et denuo recognita. Ad libelli calcem Calendarium iam recens editum, additum est. (2a) (Бібл. Оссол. ч. 9057). Rvdimenta Grammatices Sigismvndi Lvpuli, Ab autore nuper reuisa, magnaque accessione aucta. Cracoviae. Apud Viduam Hiero. Vieto. Anno Virginei partus. 1550 (2a) (Бібл. Ягайл. унів. ч. 286, инше виданнє з р. 1546 в тій самій бібліотеці під ч. 285).

[2]) Grammaticae Latinae partes, Orthographia, Prosodia, Etymologia & Syntaxis, ex Doctißimorum uirorum libris, in commodum & usum Iuuentutis Northvsianae congestae. Et in has pueriles quaestiones uersae, Per Ioannem Spangenbergium Herdeßianum, denuo recognitae & auctae. Anno MDXLIII. Mense Ianuario. (Віденська унів. бібліотека ч. 184111).

[3]) Catechesis grammaticae latinae, Nunc demum diligentius recognitae & auctae. Cracoviae. Anno MDLXXXI. (Бібліотека Дзялинських у Курнику, ч. 1165).

[4]) Grammatica Philippi Melanchthonis Latina, Iam denuo recognita, & plerisque in locis locupletata, Lvgdvni. 1554. (Цісарська бібл. в Відні, ч. 93445—A).

[5]) Ioannis Vrsinii Leopolien. Methodicae Grammaticae libri qvatvor. I. De orthographia. II. De prosodia. III. De analogia cum Appendice. IV. De syntaxi. Львів, 1592. (Бібл. Оссол. ч. 17750).

стоїть: ‚Grammatica Est bene loquendi & scribendi peritia' (ст. 1), хоч поза тим нема майже нїчого спільного в обох граматиках.

Чотири частий граматики: ὀрѳографі́ѧ, просѡ́дїѧ, є̂тѷмоло́гїѧ, и҆ сѷ́нтаѯі́съ або правописа́нїе, припѣ́ло, и҆стин'носло́вїе, и҆ съчине́нїе (а҃б) є спільні трохи не всїм тодїшнїм граматикам. Дефінїція першої части граматики: Орѳографі́ѧ є҆́стъ, вѣдѣ́нїе писмена̀ пра́вѡ писа́ти — має по собі ширше пояснення: Орѳографі́ѧ є҆́стъ пе́рваѧ ча́сть граммáтїки, кото́раѧ на҃ оу҆чи́т а҆бы́мо ка́ждое писмо̀ на̀ є҆го̀ мѣ́сци писа́ли. (ꙗ҆́ко, бы́ша. да̀ не въпи́шемъ вмѣ́сто є҆ры̀, и, и҆ бꙋ́детъ и҆́но, би́ша. и҆ богомъ. да̀ некопи́шемъ та́кожде вмѣ́сто о, ѡ, и҆́бо и҆́но є҆́стъ бо́гом, и҆́ноже богѡм, та́кожде же и҆ про́чаѧ) (к҃а). Дефінїції Спанґенберґа й Відавского взяті з граматики Мелянхтона: Orthographia est, quae docet rectè scribere: ut, Fallo, per F, quando idem quod decipio significat: Vallo per V, quando idem quod circundo, ac munio. Item, Pareo, per E, quando idem quod obedio, siue obtempero, notat: Pario autem per I, quando idem quod gigno, siue procreo (ст. 8). Близька до Лаврентієвої й дефінїція Ромерія [1]): Orthographia est, quae recte scribendi rationem docet: docet enim singulas dictiones recte scribere (9a). Проф. Яґіч надрукував в „Разсужденіяхъ старины о церковно-славянскомъ языкѣ" одну статю, де на питанне: Что̀ є҆́сть ὀрѳогра́дїꙗ — зачинаєть ся відповідь також розрізненнем она й омеґи: ὀрѳогра́дїѧ є҆́сть є҆́же разꙋмѣ́ти всѧ́кꙋю рѣ́ч писа́ти пра́во, є҆́же бы не поста́вити ѻ҆́страго ѻ҆́на вмѣ́сто троеро́гаго в си́цевы бо́гом, сы́ном, но да̀ пи́шем бг҃ом и҆ сн҃ом (має бути: бг҃ѡм, сн҃ѡм (ст. 993). Букв (писменъ) 37: а, б, в, г, д, е, ж, ѕ, з, ї, и, к, л, м, н, о, п, р, с, т, ꙋ, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ь, ѣ, ю, ѡ, ѧ, ѯ, ѱ, ѳ, ѵ. Вони дїлять ся на: гла́снаѧ и҆ съгла́снаѧ. Самозвуками називають ся такі пи҃мена̀, кото́рїи го́лосъ з' се́бе выдаю́тъ. А҆ съгла́снаѧ, кото́рїи з' се́бе го́лосꙋ вы́дати нѐмогꙋтъ, ꙗ҆́къ и҆ тѣ́ло бе́з дш҃ѣ нѐ дѣ́йствоует. И҆ тѣ́ло оу҆бо безд́шно сꙋ́щее, ни҆́же дви́жет'сѧ ни҆́же живе́тъ, дш҃а жѐ и҆ безтѣ́ла дви́жетсѧ, и҆ живет. Та́коже и҆ съгла́снаѧ писмена̀, ни҆́же гла҃ даю́тъ, ни҆́же сло́гъ състáвити мо́гоутъ ѿ себѣ́, но̀ то́кмѡ съгла́сными. Гла́снаѧ же писмена̀ и҆ гла́съ пода́ти мо́гоутъ самѝ ѿ себѣ́, и҆ сло́гъ състáвити (в҃б).

---

[1]) M. Adami Romerii Stezicensis de ratione recte eleganterque scribendi, ac loquendi libri tres. E praestantissimis ac diligentissimis, proprietatis Latinae linguae inquisitoribus, recens collecti. Non quam diu, sed quam bene. Cum Gratia & Priuilegio. Краків, 1590. (Бібл. Оссол. ч. 14335).

Цитована вище граматична статя на питанне, что̀ ра́ди ѻ҃ва сꙋ́ть пи́смена согла́сна, ѻ҃ва же гла́сна, відповідає так: Согла́снаꙗ писмена̀ ꙗкоже пло́ть є҃сть не́ моцно и҃ми рещѝ что̀ без прикла́дꙋ к ни́мъ пи́смене гла́снаго. ꙗкоже сѐ стоꙗ́тъ два̀ согла́сныx гл҃, и҃лѝ бꙋ́дет согла́сныx четы́ре, ꙗ҃коже прест, (має бути: прст) и҃ без гла́снаго ѻ҃нѝ рещися не мо́гꙋт, но стоꙗ҃тъ ꙗ҃коже без'дш҃и (ст. 993). Се порівнанне стрічаєть ся у кількох граматичних статях, надрукованих у „Разсужденіяхъ“. Найблизше до Лаврентієвого порівнанне співзвуків зі стовпами й тілами; плоти ꙋбо и столпи нарицаются сего ра́ди, понеже безо ѿдш҃евленыx прикладовъ не могꙋт никоегож гласа ниже вѣщаниꙗ составити ѿ себѣ. ꙗ҃кож бо тѣло без дш҃и ниж движетсꙗ ни же живет, дш҃а же бо и҃ без тѣла и҃ движитсꙗ и живет', но ничтом содѣиствꙋет' кромѣ телеси (ст. 702). Тай не руські граматики видумали се порівнанне. ‚*Τὰ μὲν φωνήεντα ἀναλογοῦσι τῇ ψυχῇ*[1]), писав у своїй граматиці ще Теодозій, *τὰ δὲ σύμφωνα τῷ σώματι*'[1]). В однім латинськім граматичнім тексті ось як поясняють ся назву „vocales“ і „consonantes“: ‚Vocales sunt sicut animae in corporibus, consonantes sicut ipsa corpora'. Тому так, ‚anima uero et se mouet et corpus: sic et istae uocales per se feruntur et per se sillabas faciunt. Corpus autem sine anima immobile est, sicut consonantes sine uocalibus. Nam illae per se scribi possunt, nomina uero uel potestatem habere sine uocalibus non possunt'[2]).

Самозвуків 11. Ділять ся вони на: до́л'гаꙗ (и, ѣ, ѡ, ꙗ), кра́ткаꙗ (е, о, ꙋ), двовре́мен'наꙗ (а, ї, ѫ, ѵ). Називають ся так тому, поне́же въ Тво́р'че҃ских стї́схѣx ѿ сиx пи҃ме́нъ състави́вы'сꙗ сло́гъ, сло́гъ до́л'гїй быва́етъ. Кра́ткаꙗ жѐ та́кождє нарица́ютсꙗ поне́же кра́т'кїй сло́гъ быва́ет. Двовре́мен'наꙗ жѐ нарица́ютсꙗ, понеж нѣ́сꙋтъ є̑дина́го вре́мене, си́рѣчъ нѣ́сꙋтъ постоꙗ́н'на, ѻ҃вог'да бо̀ быва́ютъ кра́т'каꙗ, ѻ҃вог'даж па́ки до҃гаꙗ прои҃зволе́нїем Тво́р'ца (ґаб). Такий самий поділ самозвуків і букв взагалї є і в „Адельфотесі“ (7 к.). Оснований він на грецьких граматиках, в яких також ‚*φωνήεντα*' розпадають ся на ‚*μακρά*, *βραχέα* і *δίχρονα*', прим.

---

[1]) *Θεοδοσιου γραμματικου περι γραμματικης*. Theodosii Alexandrini Grammatica. E codicibus manuscriptis edidit et notas adiecit Carolus Guilielmus Goettling profess. philos. p. e., in univers. litt. Jenensi, Липськ, 1822, ст. 16.

[2]) Grammatici Latini ex recensione Henrici Keilii. Supplementum continens Anecdota Helvetica ex recensione Hermanni Hageni, Липськ, 1870, ст. LIV.

Хрисольора[1]) (ст. 3), Халькоконділя[2]) (2 б), або на „longae, breves і ancipites', як стоїть у рівнорядніи латинськім тексті поруч грецького в граматиці Ґази[3]) (ст. 5), Крузія[4]) (ст. 18); за грецьким взором ішли латинські граматики, прим. граматика Тухольця[5]) (5 б). Грецькі граматики взяли повищий поділ самозвуків із граматики Діонїзія, яка була широко розпросторонена в пізнїйших перерібках в питаннях і відповідях[6]).

Співзвуків 25 і є҆ди́нъ є҆́ръ, Гла́съны́ же́ и҆ Сѫгла́с'ный сы́. Є҆гда̀ быва́е^т въ нача́лѣ рече́нїѧ сло́гъ, тог'да̀, ъ, Гла́с'ны́ слꙋча́е^тсѧ, ꙗ҆́ко съ чловѣ́ки. Є҆гда́же на́ коци́ рече́нїѧ. то҃да̀ съгла́с'ный є҆́стъ, ꙗ҆́ко гла́съ. Співзвуки дїлять ся на: про҃́тлѧ і сꙋгꙋ́блѧ. Назва перших походить відси, що ни́ ѿки^х и҆́ны^х състо́ѧ^тсѧ, но̀ самѝ ѿ себѣ̀ сꙋ́тъ, а других, поне́же нѐ самѝ ѿ себѣ̀, но̀ ѿ и҆́ны^х писме́нъ състо́ѧ^тсѧ (ѕ, з = сд, ѯ = кс, щ = шч, ѱ = пс) (д҃а). Вкінці є чотири діфтонґи (ꙋ, ы, ю, ꙗ), які сегора́ди Двогла́'наѧ пи҃мена̀ нарица́ю^тсѧ, поне́же двѣ̀ пи҃мѣ̀ гла́съныхъ съвокꙋ́пльшисѧ, състав'лѧ́ю^т є҆дино̀ пи҃мо̀. ꙗ҆́ко, о и҆ ѵ съвокꙋ҃пши҃ съста҃лѧ́ю^т ꙋ. Та́кѡже ь и҆ і, ы, и҆ і, и҆ о, съвокꙋ҃пшисѧ съста҃лѧ́ю^т

---

[1]) *Ερωτηματα τοῦ Χρυσολωρᾶ.* Emanuelis Chrysolorae Bysantini, viri doctißimi, Graecae Grammaticae Institutiones multis locis recèns et emendatae, et magna cura atque diligentia castigatae. Parisiis, Apud Christianum Wechelum, sub Pegaso, in vico Bellouacensi, Anno MDL. (Бібліотека віденського унїв. ч. 206839).

[2]) Demetrii Chalcondili Grammatica graeca. (Віденська Цїсарська бібліотека).

[3]) Theodori Gazae introdvctionis grammaticae libri qvatuor, unà cum Interpretatione Latina per uices Capitum disposita: Recognitione uero ex uetustis manuscriptis exemplaribus Italicis. Basileae ex officina Valderiana mense Martio, Anno 1541. Cum priuilegio Caesareo ad quinquennium. (Віденська унїв. бібліотека ч. 263967).

[4]) Martini Crvsii Grammaticae Graecae cum Latina congruentis, Pars prima. Basileae, 1573 (Берлїнська Королївська бібліотека, V e 690).

[5]) Institvtiones grammaticae Ioannis Cerui Tucholiensis, vna cum interpretatione nominum ex Nicolao Perotto, Laurentio Valla, Marco Varrone, C. Plinio Secundo, Festo Pompeio, Nonio Marcello succincte decerpta. Ad hęc idiomate Polonico & Germanico illustrata. Cracoviae, ex officina Vngleriana, mense Aprili, anno MDXXXIII. (Бібліотека ґр. Тарновских у Дикові).

[6]) Зібрав їх Еґенольф: Erotemata grammatica ex arte Dionysiana oriunda. Maximam partem nunc primum edidit Petrus Egenolff. (Als Beilage zum Programm des Grossherzoglichen Gymnasiums zu Mannhein für das Schuljahr 1879/80). Мангайм, 1880. Сей поділ на стор. 12, 13, 14 і 15.

ю. Такѡж і ӥ а, състалѧютъ, ꙗ (дб). Про грецькі зложені співзвуки стоїть у граматиці Діонїзія: *Ἔστι δὲ τῶν συμφώνων διπλᾶ μέν ἔστι τρία· ζ ξ ψ. διπλᾶ δὲ εἴρηται, ὅτι ἓν ἕκαστον αὐτῶν ἐκ δύο συμφώνων σύγκειται, τὸ μὲν ζ ἐκ τοῦ σ καὶ δ, τὸ δὲ ξ ἐκ τοῦ κ καί σ, τὸ δὲ ψ ἐκ τοῦ π καὶ σ* [1]). Про ‚semivocales duplices' є мова також у цитованій грецькій граматиці Крузія (ст. 20) та в богатьох латинських граматиках, прим. Спанґенберґа (6а) та Люпуля (Erotemata, 3а). Звідки взяв Лаврентій термін „простий", не відомо; в граматичній традиції до нього в анальоґічнім розумінню я не стрітив такого терміну. За се в цитованій уже статї в „Разсужденіяхъ" проф. Яґіча є близьке Лаврентієвому поясненнє двозвуків: Два пѝсмене во єдино реченіе сложены̀, то́ є҆сть по є҆ллински ди́фѳонга, а по словѣ́нскꙋ двосло́жное, ꙗ҆коже се́· Г҄ да а҄ совокꙋпленны си́це ꙗ҆ нарица́ются є҆ди́нѣмъ и҆менемъ, ꙗ. И҆ па́ки о҆нъ да і҆ совокꙋ́плены глаголются ю҆. Є҆ще́же, є҆ръ і҆, присовокꙋплены дрꙋго́е дрꙋго́мꙋ, нарица́ются є҆ры̀. и҆ па́ки· два̀ і҆ совокꙋплены̀, нарица́ются и҆же (ст. 995).

В граматиці Діонїзія ‚*φωνήεντα λέγεται, ὅτι φωνὴν ἀφ᾽ ἑαυτῶν ἀποτελεῖ*', ‚*σύμφωνα δὲ λέγεται, ὅτι αὐτὰ μὲν καθ᾽ ἑαυτὰ φωνὴν οὐκ ἔχει*' [2]). В Теодозія Александрійського ‚*λέγονται δὲ φωνήεντα, ὅτι ἀφ᾽ ἑαυτῶν φωνὴν ἀποτελοῦσι, λέγονται δὲ σύμφωνα, ὅτι ἀφ᾽ ἑαυτῶν φωνὴν οὐκ ἀποτελοῦσι, ἂν μὴ συντεθῶσι τοῖς φωνήεσιν*' [3]). В „erotemata"-х Люпуля ‚dicuntur vocales, quia per se uocem faciunt plenam', ‚a consonantes, quia sonant cum aliis'. Термін ‚діфтонґи' оправдуєть ся тим, що ‚fiunt e duabus uocalibus' (2б). Подібне поясненнє і в Базея: Diphthongus est, duarum Vocalium, uim suam retinentium, in eadem syllaba complexio (12 a).

VI.

Як у латинській граматиці Мелянхтона другою частиною граматики є прозодія, так і в Лаврентія. Просѡ́дїѧ є҆́стъ ѹ҆дарѐнїе гла́са писме́нънаго. Просодій шість: о҆́ѯїѧ (΄), варі́ѧ (`), ѡ҆бълече́ннаѧ (῀), кро́ткаѧ (᾽), до́лгаѧ (-) и кра́ткаѧ (˘). Быва́ти слоѹча́етъсѧ просѡ́дїи — надслѡ́ги, а слогъ є҆́стъ, сни́тїе гла́снаго съ съгла́снымъ, ꙗ҆́ко, ва, и҆лѝ ѹ҆единѐнїе Гла́снаго, ꙗ҆́ко а и о (є҆аб). Дефінїція просодії згідна з початком дефініції Теодозія, в якого на питаннє: ‚*τί ἔστι προσῳδία*', починаєть ся відповідь так: *ποιὰ τάσις*

---

[1]) Egenolff, op. cit. ст. 12 (14 і 15).
[2]) ibidem. [3]) Goettling, op. cit. ст. 16.

ἐγγραμμάτου φωνῆς[1]). Що тикаеть ся самого числа прозодій, грецькі граматики начислюють їх десять.

Близька до Лаврентієвої дефініція складу в „Адельфотесї“: **Слóгъ ѥстъ сложéнїє малы̂хъ двѡ̂хъ писмéнъ, потребовáтелно жè и̂ глáсныѧ слóги глагóлютсѧ** (8 к.). Се переклад дефініції Ляскаріса[2]). І в Теодозія ‚*συλλαβὴ λέγεται σύλληψις τοὐλάχιστον δύο γραμμάτων, φωνήεντος δηλαδὴ καὶ συμφώνου, ἢ τὸ ἀνάπαλιν*’[3]). У граматиці Діонїзія ‚*συλλαβή ἐστι κυρίως σύλληψις συμφώνων μετὰ φωνήεντος ἢ φωνηέντων, οἷον καρ, βοῦς· καταχρηστικῶς δὲ καὶ ἡ ἐξ ἑνὸς φωνήεντος, οἷον α, η*’[4]). „Уединеніе“ Лаврентія відповідае грецькому „*ἡ μονογράμματος*“ в Теодозія і в одній перерібці граматики Діонїзія у питаннях і відповідях. Як ‚*συνέλευσις τοὐλάχιστον δύο γραμμάτων*’ виступае дефініція складу в Хрисольора (ст. 4) та в Мосхопула[5]). Взагалї дефініція Мосхопула ще найблизша до Лаврентієвої, бо в нього склад се ‚*συνέλευσις τοῦ λάχιστον δύο γραμμάτων, καταχρηστικῶς δὲ καὶ αἱ μονογράμματοι συλλαβαὶ λέγονται, οἷον α, ε*’[6]).

Склад **ѹ҆потреблѧ́етсѧ трищи: до́л'гѡ, кра́ткѡ, и̂ двовре́мен'нѡ.** Перший раз, **е̂гдà ѿдóл'гих и̂лѝ двоглáсныхъ писмéнъ слóгъ съставлѧ́ет'сѧ**, другий раз, **е̂гдà ѿдвовре́мен'ныхъ писме̂ слóгъ дóл'гїй, и̂лѝ крáт'кїй, съставлéнъ бывáет, произволéнїем Ѷкóр'ца** (е̃ б). На питанне: ‚*Εἰς πόσα διαιρεῖται ἡ συλλαβή*’, відповідае одна перерібка граматики Діонїзія: *εἰς τρία· εἰς μακράν, εἰς βραχεῖαν καὶ εἰς*

---

1) Goettling, op. cit. ст. 61.

2) Constantini Lascaris Byzantini grammaticae compendium. Adiectis in fine quibusdam opusculis, ad graecae linguae scientiam aptissimis. Cum latina interpretatione è regione apposita, ut conferri quouis tyrone poßint, Венеція, 1557, к. 2 (Бібл. Оссолїньских, ч. 57563). Я мав також під руками: Constantini Lascaris Bizantini de octo orationis partibus vna cum eiusdem authoris & aliorum opusculis, atque additionibus tum ad graecam, tum ad hebraicam introductionem, quae hanc voluenti paginam statim se offerunt. atque ea quidem omnia cum interpretatione latina, & quam antea vnquam prodierint, emendatiora (Віденська унївер. бібл. I 184593; инше виданне I 148599). В Ляскаріса, як і в Теодозія, ‚accentus est extensio vocis literatae’ (De octo orat. part. 4б).

3) Goettling, op. cit. ст. 39. 4) Egenolff, op. cit. ст. 16.

5) Grammaticae artis Graecae methodvs Mauuele Moschopulo Authore. Eivsdem artis Theodori Gazae lib. II. Basileae. MDXL. (Віденська унїв. бібл. ч. 244038).

6) *Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου κυροῦ μανοήλου τοῦ μοσχοπούλου διορθωθέντων ἐρωτημάτων περὶ προσῳδιῶν* (3б). (Цїсарська бібл. у Відні).

κοινήν[1]). Так само в инших грецьких граматиках, прим. у Мосхопула, де по розрізненню троякого складу наступає дефініція кождого. Довгий склад є *ἡ ἔχουσα μακρὸν φωνῆεν... ἢ μίαν τῶν διφθόγγων*'. Короткий склад є *ἡ ἔχουσα βραχὺ φωνῆεν*'... А *κοινὴ συλλαβή*' є *ἡ δυναμένη μακρὰ εἶναι ἢ αὐτὴ καὶ βραχεῖα*' (3б, 4а).

По вступі до прозодії дає Лаврентій його тол'кова́нїє себто говорить ѿ припѣлѣ. Припѣло є҆стъ, и҆м'же припѣва́ем читающей, и҆ли̇ оу҆дара́ем гла́сом на́ниxже тре́бѣ сло́зѣхъ. При вичисленню прозодій переложені терміни: о҆ѯі́а і варі́а на: о҆стра і тажка́. Склад виясненнй ось як: Сло́гъ є҆стъ кгды́са зы́йдутъ двѣ писмѣ, є҆дино̀ съгла́сное а҆ дрУго́е гла́сное, ꙗ҆къто̀, па. А҆л'ко хот є҆дино̀ писмо̀ гла́сное, и҆ли̇ двогла́сное, ꙗ҆къто̀, лУи. Про поодинокі роди складів сказано, що до́лгїй сло́гъ є҆стъ, кото́рїй ѿ до́лгих писме̑, и҆ли̇ ді́фѳогѡ̑ състале́н'ны. А҆ кра́т'кїй котрі́й ѿкоро́тких писме́нъ быва́етъ. А҆ двовре́мен'ный є҆стъ, кгды̀ ѿ двовре́мен'ныхъ писме̑ быва́ет сло́гъ до́лгїй а҆л'ко коро́ткїй (єб, ѕаб). Всі терміни на прозодію, яких уживає Лаврентій, приходять у граматичних статях, зібраних проф. Ягічем в „Разсужденіяхъ". Про шість прозодій, тих самих, що й у Лаврентія, говорить статя О є҆же ка́ко просо́дїа достоит писати і гла́ти на ст. 744—745.

Прозодія ділить ся на оу҆даре́нїа, кро́ткУю і времена̀ (ѕб). Грецькі граматики ділять прозодію на чотири части; одначе коли узглядни Лаврентіїв розділ ѿ точкахъ, поділи прозодії в грецьких граматиках і в Лаврентія покриють ся. Наголосів три; перший із них — о҆стра є҆стъ, ꙗ҆же о҆с'трѡ тво́рит оу҆дара́ти на̀ мѣстѣ на̀ немже є҆ст (ѕб, ѯа). Один із чотирох складів може бути місцем сього наголосу: ко̑ча́емы, пред ко̑ча́емый, пропред коча́емый, и пред пропред кон'ча́емый (подока́ше) (ѯа). В статї „Грамматичество" в „Разсужденіяхъ" проф. Ягіча оксія може стояти й на пятім складї: о҆ѯъ ' полага́ется в нача́ле рѣчей над пе́ршым сло́гом, полага́ет' же са и҆ над вторым сло́гом, и҆ над тре́тим, и҆ над четвертым, и҆ над пя́тым сло́гом (ст. 994).

Що до дефініції оксії, в граматиці Мосхопула на питанне: *τί ἐστιν ὀξεῖα*', стоїть така відповідь: *ποιότης συλλαβῆς ἐπιτεταμένον ἔχουσα φθόγγον* (1б і ст. 2). В Пріcціяна ‚acutus namque accentus ideo inventus est, quod acuat sive elevet syllabam'[2]). Не далека й дефініція Меляихтона: acutus tonus est, quo syllaba pronuntiando attollitur (ст. 15).

---

[1]) Egenolff, op. cit. ст. 16.
[2]) Grammatici Latini... Supplementum... ст. 520.

В трьох разах стоїть оксія на кінцевім складі: Пе́р'вый ѡ҃бразъ є҃стъ, є҆гда̀ слꙋчи́тсѧ рече́ніє є҃же бꙋ́детъ и҆мѣ́ти сло́г' кон'ча́ємь́ кра́ткїй, предкон'ча́ємы́ жѐ ꙗ҆кі́йли бꙋ́детъ, надъ ни҃м'же тре́бѣ бꙋ́детъ ѹ҆дарє́нїѧ, є҆го́же нѣ́кааѧ ѿ съгла҃'ныхъ предвара́ютъ, тог'да̀ вы́нꙋ ѡ҃с'траѧ полага́єтсѧ, ꙗ҃ко, но́жъ, мѧте́жъ, мꙋ́жет'вен'. Вто́рїй ѡ҃бразъ, є҆г'да̀ кон'ча́ємы́ до́г'лїй, и҆ по҃л'ѣдꙋютъ є҆мꙋ҃ нѣ́кааѧ ѿ съгла҃'ныхъ, предкоча́ємы' жѐ та́кождє до҃'гїй, ꙗ҆ко, дрꙋгі́хъ, благі́хъ. Тре́тїй ѡ҃бразъ, є҆гда̀ двѣ ча҃'ти снїйдоутсѧ и҆м'же тре́бѣ бꙋ́детъ двѡх ѹ҆дарє́нїй, сєю́же є҆ди́нѡю ѹ҆дов'лѧютсѧ, ꙗ҆ко, сегѡ́ же, спа҃ти́ тѧ (зб).

В перерібці граматики Діонїзія є правило, яке може бути вихідною точкою для першого Лаврентієвого правила ставлення оксії: *εἰ δὲ ἡ λήγουσα ἔνι βραχεῖα καὶ ἔχει ἐπάνω αὐτῆς τόνον, ὡς τὸ σοφός, ἐπὶ τὸ φος ὀξεῖαν γράφε* [1]). Друге правило, здаєть ся, се власна комбінація Зизанїя або вимагання довготи передостаннього складу хибно поставлене замісць короткого складу й тодї таке правило дало би зближити ся до грецького: *εἰ δὲ ἡ λήγουσα ἔνι μακρά, ὡς τὸ ὁ λέων τυχόν* (sic! *τυχών*), *ἡ δὲ παραλήγουσα ἔνι βραχεῖα, καὶ οὕτως ὀξεῖαν γράφε* [2]). Трете правило се звісне правило грецького наголошування, що оксітона задержують оксію перед односкладовими енклїтиками.

Передостаннїй склад приймає оксію, є҆гда̀ ѹ҆дарє́нїѧ жела́єтъ ѡ҆б'лече́но̀ жѐ не мо́щ'нѡ бы́ти. Тог'да̀ ѡ҃с'траѧ наслѣж'да́етъ є҆го̀. ꙗ҃ко, полага́ю. Никогда́ бо до́лгїй до́л'гомꙋ послѣдꙋющъ, ни҃же па́ки до҃гїй до҃'гаго предвара́ющ' ѡ҆б'лачи́тсѧ (иа). У статї „Грамматичество“ стоїть: полага́ет же ѡ҃зѣ и҆ над до́лгимъ сло́гом, є҆гда̀ слꙋчи́тсѧ до́лгомꙋ сло́гꙋ по до́лѕѣм, и҆ли̂ пред до́лгимъ тре́бовати ѹ҆даре́нїѧ в си́цєвых, вѕалка́шѧ и҃ пита́тисѧ (ст. 994). В еротематичнїй перерібцї граматики Діонїзія відповідає сьому правилу отсе місце: *Γίνωσκε ὅτι ἐὰν ἔνι ἡ λήγουσα καὶ ἡ παραλήγουσα καὶ αἱ δύο μακραὶ καὶ ἔχει εἰς τὴν παραλήγουσαν τὸν τόνον, ὡς τὸ ποιήσω, ὀξεῖαν ὀφείλει ἵνα ἔχῃ. λέγει γὰρ ὁ κανών· μακρὰ πρὸ μακρᾶς οὐ περισπᾶται* [3]). Також у грецькій граматицї Мелянхтона ‚vtraque longa prior acuitur‘ [4]).

На третїм складї з кінця стоїть оксія, є҆гда̀ ю҆ рече́нїє требꙋ́етъ. Требова́нїєж рече́нїѧ разсоуждаєтсѧ съста҃ле́нїєм рече́нїй. ꙗ҃ко, ѿ спаса́ю съста҃лѧ́ет'сѧ сп҃се́нїє. Подібно й на четвертім складї з кінця

1) Egenolff, op. cit. ст. 5. 2) ibidem. 3) ibidem.

4) Integrae Graecae Grammatices institutiones a Philippo Melanchthone conscriptae, atque pluribus in locis auctae, Кольонїя, 1522. (Бібл. Оссолїньских, ч. 32143), 8a.

кладеть ся оксія, як що він ю̀ трєбѹєтъ ймѣти. ꙗ҆́ко, свѧтителскима йстиное. Тут і додав Лаврентій: Да̀ знаменаєтъ жеса, ꙗ҆ко бываєтъ и҆ на̀ чет'вє'томъ сло́зѣ и҆ на̀ пѧтомъ ѿ кон'ча́емаго ꙗ҆ко, свѧщенничес'кима. мѹченичестїи (йб). Правила того роду не потребують пояснення, тим більше не найдуть собі анальогії.

Другий наголосовий знак тѧ҆ж҆ка́ѧ є҆́стъ, ꙗ҆́же тѧ́ж'кѡ тво́ритъ ѹ҆дарѧ́ти на̀ мѣстѣ на̀ не́м'же є҆́стъ (ра). В Мосхопула означена варія як ‚ποιότης συλλαβῆς ἀνειμένου ἔχουσα φθόγγον' (16 і ст. 2). Близька до Лаврентієвої дефініція Меляхтона в латинській граматиці: Grauis est, quo syllaba grauiter, hoc est absque aliqua uocis eleuatione profertur (ст. 15). Варія стоїть, як у грецькій мові, тільки на кінцевім складі в двох випадках, які тотожні з першими двома правилами кладення оксії на кінцевім складі. Що до варії, ще додана замітка: Бѣдати жѐ подобаєтъ ꙗ҆ко всѧко рече́нїє є҆диносло́жъно крат'кими жѐ писмены съставле'но сѹщєє, є҆го́же ничто҆ж ѿ съгла'сны҆х писме́нъ пре҆дварѧ҆т ѡ҆тѧчаєтсѧ. ꙗ҆ко, нѡ̀ жѐ бо̀ по̀ (рб). Се правило підходить під навчання Пріcціяна: Syllaba, quae correptam vocalem habet, acuto accentu pronuntiatur, ut páx [1]). У Меляхтоновій латинській граматиці розтягнене се правило й на довгі склади: Nam quae monosyllabae sunt, in contextu graui tono ubique hodie efferuntur, siue eadem syllaba longa, siue breuis est. Quod non lege, aut ratione fit, sed consuetudine (ст. 306).

Ѡблече́'наѧ є҆́ст, ꙗ҆́же ѹ҆мѝ'нѡ и҆лѝ до̀рогла'нѡ тво́рит ѹ҆дарѧти на̀ мѣстѣ на̀ нє҆м'же бываєтъ (рб). В латинській граматиці Меляхтона ‚circunflexus autem, is tonus à ueteribus dictus fuit, quo syllaba cum mora nonnulla, ac tractim efferretur' (ст. 5). Перша половина дефініції Меляхтона в грецькій граматиці навязує до сучасної граматичної традиції, друга половина споріднена з дефініцією Зизанія: Circunflexus, etiamsi eleuare syllabam uideatur, tamen proprie non eleuat, sed tardat. Ideoque arcu, quasi mollioris pronunciationis notula, scribitur[2]) (56).

На двох складах може стояти сей знак на останнім і передостаннім. На останнім складі стоїть він, є҆гда̀ пре҆дкоча́емый є҆́стъ крат'кі, коча́емый жѐ до̀'гїй, и҆ желаєтъ ѹ҆даре́нїѧ є҆го́же нѣка́ѧ ѿ съгла́сны҆х и҆лѝ пре҆дварѧ҆ют и҆лѝ ни҆. тогда̀ ни҆же ѡ҆б'острѧє҆тсѧ ни-

[1]) Grammatici Latini... Supplementum, ст. 521.

[2]) Також: Grammatica Graeca Phil. Mel. iam denuo recognita, atque multis in locis locupletata. Nicol. Gerbellius. Hoc credo quondam, ut callerent graeca, libello Calliopen comites erudisse suas. Haganoae per Joh. Secerium. Anno MDXXVII. (Цісарська бібліотека в Відні, 73 W 117) 6аб.

же ѡ҆тѧ̑ча́етъсѧ, но̀ ѡ҆блача́еᵗсѧ. ꙗ҆́ко, держи̑тъ, тебѣ. И҆лѝ безъ предко̑ча́емаго, то̑́мѡ а҆́ще сло́гъ до́лгі́й е҆́стъ. ꙗ҆́ко, снѣдь, бѣ. А предкоча́емый мѣсто быва́етъ ѡ҆блече́ныѧ, е҆гда̀ ко̑ча́емый кра́ткі́й бꙋдеᵗ, предкон'ча́емый жѐ до̑лгі́й, и҆ тре́бꙋетъ оу҆дарені́ѧ, пропредкоча́емый жѐ та́кожде кра́ткі́й ꙗ҆́ко жѐ кон'ча́емый, тогда̀ ѡ҆блачиᵗ'сѧ. ꙗ҆́ко, ѡ҆б'острѧ̑еᵗ. И҆лѝ без'пропредкон'ча́ема̑, ꙗ҆́ко, бы́ша, бѧ́ше. Е҆гда́же пропредкон'ча́емый сло́гъ до́л'гі́й бꙋдетъ, тогда̀ ѡ҆б'о́стрѧ́ет'сѧ. до́л'гі́й бо̀ сі́й възбранѧ́етъ ѡ҆блече̑'но̀ бы́ти, ꙗ҆́ко, дѣв'ствꙋ́етъ (Габ).

В перерібці граматики Діонізія ‚*ἡ περισπωμένη ἔχει ὡς εἴρηται τόπους δύο. αὐτὴν τὴν λήγουσαν καὶ τὴν παραλήγουσαν. ἂν γοῦν ἔνι ἡ λήγουσα μακρὰ καὶ ἔχει ἐπάνω αὐτῆς τόνον, περισπωμένην ὀφείλει ἵνα ἔχῃ, εἴτε συνῃρημένη ἐστίν, ὡς τό ποιῶ, εἴτε οὐχί, ὡς τὸ ποῦ ἢ τὸ πῶς ἤ τι τοιοῦτον... εἰ δὲ ἡ λήγουσα ἔνι βραχεῖα, ἡ δὲ παραλήγουσα ἔνι μακρά, ὡς τὸ οὗτος, ἐκεῖνος καὶ ἔχει ἐπάνω τῆς παραληγούσης τόνον, περισπωμένην ὀφείλει ἵνα ἔχῃ*' [1]). В грецькій граматиці Мелянхтона виразно зазначене тільки се правило: Penutlima, in dißyllaba, prior natura longa, posteriore breui, circunflectitur (9б).

Канон ѡ҆ Ѡ҆блече́н'ной: Надъ до́л'гимъ сло́гомъ бы́нꙋ ѡ҆блече́нная быва́етъ, а҆ надъ кра́т'кимъ никогда́же быва́еᵗ (ѳб) — запозичений із грецького наголошування. У Крузія ‚nulla breuis, nec Positione longa, circumflectitur, sed tantum Syllaba natura longa' [2]). Здаеть ся, випливом спостереження практиковання при друкованню церковнославянських книжок є дальший текст Лаврентія: **И҆ сѐ ѡ҆ ѡ҆блече́н'ной. Подоба́етъ жѐ вѣдати ꙗ҆́ко въслове̑'скомъ писмѣ ѡ҆блече̑'но̀ нѐ мо́щ'нѡ бы́ти въ кꙋпѣ съ кро́т'кою. но̀ въмѣсто ѡ҆блече̑'ныѧ полага́ет'сѧ о҆ѯі́ѧ и҆лѝ варі́ѧ, ꙗ҆́ко, и҆́бо. и҆́же. ѧ҆. и҆. ю҆** (ѳб, а҃іа).

На грецьке походження дальшого тексту вже вказано; себто, що **потре́б'нѡ е҆́стъ вѣдати и҆ сѐ ꙗ҆́ко писмена́, е҆́же нарица́ютсѧ до́л'гаѧ и҆ двогла́снаѧ, бы́ноу быва́юᵗ до́л'гаѧ,** або **кра́т'каѧ жѐ писмена̀ бы́нꙋ быва́ютъ кра́т'каѧ** (а҃іа). Довший виклад **ѡ҆ двовре́мен'ныхъ: Е҆г'да̀ предо́л'гимъ и҆лѝ кра́т'кимъ двовре́мѐнное, то̑да̀ бы́нꙋ до́лгі́й слꙋча́етсѧ ꙗ҆́ко рабы́нѧ, а҆́ще. Е҆г'да́ же по̀ до́л'гомъ и҆ по кра́ткомъ двовре́ме̑нное то̑да̀ бы́нꙋ кра́ткі́й сло̑ быва́етъ, ꙗ҆́ко и҆́маᵐ то̑да̀. Е҆г'да́ же слꙋчи́тъсѧ бы́ти двовре́мен'номꙋ по̀ двовре́мен'нѣмъ то̑да̀ пе́р'вое оу҆бо до́л'го Вто́рое жѐ кра́тко слꙋча́ет'сѧ ꙗ҆́ко,**

[1]) Egenolff, op. cit. ст. 5.

[2]) Martini Crvsii Grammaticae Graecae, cum Latina congruentis, Pars altera. Basileae 1585 (Королївська бібліотека в Берліні V с 690), ст. 984.

на̑ша. Єг'да́жє мє́ж'дꙋ двовре́ме̑нными двовре́мен'ноє слоучи́тса, на̑дни̑ жѐ тре́бѣ оу̑дарє́нїѧ; тог'да̀ ѡ҆в'острѧ́е̑тсѧ пе́р'ваго ра́ди двовре́мен'наго до́л'гаго соу̑щаго. ꙗ҆́ко, воз'а̑ка́ша. И҆ непо̑тоѧ́нїѧ є҆гѡ̀ ра́ди понє́жє пре̑дварѧ́ємомꙋ оу̑бо кра́т'кїй сло̑ є҆̑стъ послѣдоу́ємомꙋ жѐ до̑'гїй ка двовре́мен'но є҆̑стъ мє́ж'дꙋ двовремє́н'нымa а̑. пре̑дварѧ́ємы̀ на̀ него́жѐ взирѧ̀ ка дво̑ре́ме̑ны̀ сы̀ слꙋча́ет'сѧ кра̑'кїй, шажѐ по̑слѣдꙋ́ємы̀ нане́го жѐ, в'зырѧ̀ ка, до́л'гїй сло́гъ быва́е̑. а̑ ша, кра́т'кїй. Рече́нїє жѐ є҆диносло́жно, ѿ двовре́мен'ныхъ жѐ писме́нъ съставле́н'но, сло́гъ не̑постоѧ́нє є҆̑стъ. о̑вогда оу̑бо кра̑'кїй о̑вог̑да жѐ до́л'гїй прои̑зволе́нїємъ. ꙗ҆́ко, да́, да̑ (а̑іаб, в̑іа)
Жерело сеї партії не звісне менї.

Як партія „о двовременних“, так і дальша ѿ кроткой запозичена з граматики грецької мови. Кро́т'каѧ є҆̑стъ, ла́годнаѧ. ꙗ҆̑жє кро́ткѡ и҆ нѐ оу̑дари́те̑нѣ вѣщает'сѧ сло́гъ є҆ѧ̑ ра́ди. по̀ дѣ́йствꙋ є҆ѧ̑ и҆ и҆мѧ̀ є҆ѧ̑. Кладеть ся на̀ всѣ̑ рече́нїй нача̑ны̑ слѡ́зѣ̑, и҆̑жє ѿ гла́сны̑ и҆ли̇̀ двогла̑'ныхъ быва́ю̑. ꙗ҆́ко, є҆гда̀. ю҆́ноша (в̑іаб). В цитованій уже статї „Разсужденій“ проф. Яґіча кро́ткаѧ нари́четсѧ, поне́̑ а̑щє на̑ кои̑ писмо́̑ о҆на̀ стой̑, то̀ писмо̀ кро̀тко рещи̇̀. а̑ ста́витсѧ о҆на̀ то́чїю в нача́лѣ рѣ̑чи и҆ в' концы̀ на̑ си́ми писмены̀, а҆ є҆ и҆ і҆ оу҆ о҆ ѡ҆ є҆ ю҆ ꙗ҆ (ст. 745). В иншій статї п. з. Наказа́нїє ко ꙋчи́телє̑ ка́ко и҆мъ оу̑чи́ти дѣте́й гра́мотѣ и҆ дѣте̑ оу̑чи́т(и)сѧ бж҃твенномꙋ писа́нїю и҆ разꙋмѣнїю нема вже мови про кладенне сього знаку на кінцї: Такожє и҆ кро́ткꙋю, си́рѣчь ти́хꙋю зна́ти, ка́ко станови́тсѧ в нача́лѣ на̑ зва́тельными писмены̀, си́рѣчь, и҆ т е б ѐ, и҆ м е н ѐ, а҆ м и́ н ь, а҆ н д р е́ й, и҆ про́чаѧ. сїѧ кро́ткаѧ зае́млет'сѧ ти́хи̑ и҆ кро́тки̑ гла́со̑ (ст. 789). В граматицї Діонізія ‚*ὁμοίως καὶ ἡ ψιλὴ τίϑεται εἰς γράμμα φωνῆεν ψιλούμενον, οἷον ἔγραφον, ὄνομα καὶ εἰς τὰ ὅμοια*‘[1]).

Як у грецькій граматицї, так і в Лаврентія време́нъ двѣ: До́лгаѧ ‾, и҆ Кра̑'каѧ ˘. Всѧ̑ до́л'гїѧ оу̑бо слѡ́ги до̑'гїѧ. кра́т'кїѧ жѐ кра̑'кїѧ въ твѡ́рцє̑ быва́ютъ. ꙗ҆́ко, да̄лӗчӗ ѿт ме́нӗ ѿтста́кӣ ра̄нӣ твоѧ̄. До сього додано поученне: Є҆гда̀ жє оу̑вѣ́си хꙋдожє́ство̀, тогда̀ и҆з'вѣ́стнѡ оу̑вѣ́си ѡ҆ временахъ. и҆ є҆гда̀ начне́ши съшива́ти ра̑лично плєте̑'ныѧ стї́хи̑ Тво́р'ческїѧ. Крім того: Вѣ́дати жѐ потре́ба ꙗ҆́ко кра̑'каѧ вы́нꙋ пола́гает'сѧ на̀ нѣ́кихъ рече́нїѧхъ и҆ нѐ в'числѣ̀ сꙋ́щихъ. ꙗ҆́ко, на̀, твой, мой, гл҃ю́щей, прїйдо́ша (в̑іб, г̑іа). І в грецьких граматиках ‚*χρόνοι*‘ ‚*δύο*‘: *ἡ μακρὰ καὶ ἡ βραχεῖα*. Про ставленне короткої над и говорило ся у грама-

---

[1]) Egenolff, op. cit. ст. 3.

тичній традиції, прим.: Кра́ткаѧ полага́етсѧ въ сих рѣчех· пойдꙋ, дойдꙋ, поймꙋ, ай несе́тъ, айнененайни, сво́йство, по́йте, і в' подобныхъ сим, ıа҆́кож се́· мо́й, се́й, тво́й, то́й, як стоїть у „Разсужденіяхъ" проф. Яґіча (ст. 745).

Про титлу сказано, що ті́тла же́ та́кѡ пи́шетсѧ ҃. Свойстве́н'но же́ е҆́й е҆́сть па́че сꙋ́щихъ написан'ных писме́нъ значи́ти. ıа҆́ко, бъ, ѿцъ, снъ, дхъ, стый (ѓıа) Перша половина відступу про титлу „Грамматичества" в „Разсужденіяхъ" має ті самі приміри: Ти́тла ҃ полага́етсѧ над бж҃твеными, и҆ стыми и҆ над ѡсщ҃енными и҆ над чтнѣйшими и҆мена́ми и҆ рѣчми́, си́це· гдь, бгъ, ѿць, снъ, дхъ, стыи (ст. 995). В виданню Камераріа латинської граматики Мелянхтона під титулом, ‚de scriptvrae brevitate' написано: Sed breuitas & veluti correptio consistit in omißione aliquarum literarum, uel contractis figuris [1]).

Точок шість: запѧта́ѧ (,), срока̀ (·), двосро́чїе (:), подстолі́ѧ (;), съединителнаѧ (‿) и҆ то́чка (.). Ділять ся на: въ е҆́же раздѣлѧ́ти, въ е҆́же съедина́ти и҆ въ е҆́же съверша́ти (ґıб). По два знаки за чергою припадає на кожду ґрупу. Першою раздѣлѧ́ем, е҆гда̀ сло́во творѧ́щей, и҆ нѐ съвер'ше́н'нꙋ рѣчь и҆з'ре́к'шей, пи́шемъ ю҆; другою і третїм, е҆гда̀ глю́щей, нѐсъвершеннꙋ рѣчь и҆з'рече́мъ, ѡ҆ба́че жѐ съвершеннѣ'шꙋ ѿ ıа҆́же за запѧто́ю; вкінці четвертою, е҆гда̀ въпрошенїе дѣю́щей, пи́шем ю҆, ни́же та́кѡ раздѣлѧ́ем ıа҆́кѡ запѧто́ю, и҆лѝ сроко́ю, ни́же съверша́емъ не́ю поне́же въпро́са жде́тъ (дıаб). Знаком лучби є съедини́тел'наѧ, яку внегда̀ пи́шемъ въстроцѣ, и҆ къкон'цꙋ пи́шꙋщей и҆де́же нѐ въмѣща́етсѧ рече́нїе, тогда̀ на̀ коци ε҆диноѧ́ стро́ки рече́нїю по соу́щꙋ, в'нача́лѣ жѐ дрꙋгі́ѧ дрꙋго́мꙋ по́лъ. Тогда̀ съедини́тел'наѧ съедина́етъ о҆но рече́нїе раздѣле́н'ное. ıа҆́ко, хлѣбъ а҆́ггель-скїй ıа҆дѐ члкъ (дıб). Останньою — то́чкою съверша́емъ, е҆гда̀ съверше́н'ное сло́во изре́кше съверша́емъ не́ю (ґıа).

В одній із цитованих статий „Разсужденій" відступ про точки має заголовок о э҆тимоло́гїи: Этимоло́гїѧ толкꙋ́етсѧ и҆стинносло́вїе, а҆ и҆стинносло́вїе се е҆сть е҆ж разꙋмѣти гдѣ досто́итъ поста́вити в' писа́нїи запѧта́ѧ і҆лѝ срока̀ і҆лѝ двосро́чїе і҆ подсто́лиѧ, и҆ син'таѯисъ и҆ сло́гїѧ і҆ то́чка. Раздѣлѧ́ет же е҆тимоло́гиѧ в' тро́ѧ

---

[1]) Grammatica Philippi Melanchthonis Latina, Iam denuo recognita et plerisque in locis locvpletata, et avtoris volvntate edita. Accesservnt et annotationes recentes, de consilio Joachimi Camerarii utiles futurae tam Magistris quam Discipulis. Item Tractatus de Orthographia, recens. Липськ, 1560, ст. 498 (Віденська Цісарська бібліотека, 102734—A).

сиѧ. во ѣже раздѣлѧти і во ѥ соединѧти і во ѥ совершѧти (ст. 747—748). Як запинка, так і грецька ‚ὑποστιγμὴ δέ διανοίας μηδέπω ἀπηρτισμένης, ἀλλ' ἔτι ἐνδεούσης σημεῖον' [1]). Дефінїція Базея на дальші два знаки нагадує Лаврентієву, але не покриваєть ся із нею: Colon siue Membrum, est pars Periodi habens Syntaxim perfectam, sensum uero nondum perfecte absolutum (19б).

Що тикаєть ся знаку питання, „Сказаніе о знакахъ книжныхъ“ знає про сей знак ось що: А гдѣ пишутся бесѣды, або словеса по вопросу и отвѣту, або гаданія нѣякія, албо со еретики прѣніе; тогды знаки тамо таковые поставляются;;; [2]). В Базея означуєть ся сей знак як ‚Interrogationis seu Erotematis nota' (20 б). Передостанній знак відповідає грецькому ‚ὑποδιαστολή', а останній — точка грецькій ‚στιγμή' (ἐστι διανοίας ἀπηρτισμένης σημεῖον) [3]). В Крузія означуєть ся „Hypodiastole“ як ‚syllabarum, quae disiunctae esse debeant, separandarum nota' [4]). Що до точки, в Ляскаріса ‚Perfectum punctum est, quando sententia perfecta est' (85б). В Базея ‚Periodus est absoluta oratio, Syntaxim & sensum perfectum habens' (20а). Згадуване вже „сказаніе о знакахъ“ велитъ ставити точку там, ‚гдѣ разумъ въ бесѣдѣ раздѣленъ быти потреба, то есть на статьи, лѣпшаго ради вырозумѣнія; тамо не токмо стати мало со отдохновеніемъ, но и гласъ отмѣнити, индѣ полехку, а индѣ и велегласно, ижъ бы было не варварско: бо риторски, або философски сложенныя письма, риторски читаемы быти хотятъ, а не варварски, не калицки, якъ строемъ у вратъ и подъ окны воспѣвати обычай' [5]).

Увагами про знаки перепинання кінчить ся друга часть граматики Зизанїя. Хоч назв шість, але значінь пять, бо „срока“ й „двосрочіе“ покривають ся що до свойого призначення.

(*Кінець буде*).

---

[1]) Egenolff, op. cit. ст. 11.
[2]) Сказанія князя Курбскаго, ст. 277.
[3]) Egenolff, op. cit. ст. 11.
[4]) Martini Crvsii Grammaticae Graecae, cum Latina congruentis, Pars altera, Basileae, 1573, ст. 18 (Цісарська бібл. в Відні, 73W. 121).
[5]) Сказанія князя Курбскаго, ст. 277—278.

Студії над українськими народніми піснями.

Подав Іван Франко.

XXXIII. Хмельнищина (думи, пісні та вірші).

(Далї).

Точки 5—9 можна вважати головною piéce de resistence „Руської достовірної літописи“. Вони говорять про Сагайдачного і його заслуги коло відновленя руської єрархії 1620 та в хотинській битві 1621 р. і про його смерть. Те, що говорить наш літописець (точка 6) про ролю Сагайдачного в справі відновленя православної української єрархії, на основі найновійших дослідів проф. Жуковича і проф. М. Грушевського можна вважати зовсім правдивим. Натомісь досить просторе оповіданє про те, що стало ся по закінченю хотинської кампанії, являєть ся одиноким історичним жерелом власне для сього моменту тої історичної події. На жаль се свідоцтво так просторе і докладне, що тяжко йому дати віри в такім зглядно пізнім жерелї, особливо супроти цїлковитої мовчанки сучасних, що правда, польських жерел. Не диво отже, що найновійші історики сеї події глянули скептично на се оповіданє, і хоча прим. І. Третяк передрукував його в польськім перекладї в додатку до своєї моноґрафії, то все таки ані він, ані проф. Жукович, ані проф. Грушевський не вважали потрібним користувати ся ним хоч по части. Одначе деяке потвердженє оповіданя нашого літопису про співчутє королївського двора, в першій мірі, розуміють ся, королевича Владислава до хороби Сагайдачного, маємо в цитованих проф. Грушевським (op. cit. ст. 486) словах Саковича, що Сагайдачний „На докторы отъ кроля самого коштъ мѣвалъ“. Треба під-

нести ще одну дрібницю, яка могла збудити підозріне новійших істориків що до вірности сеї реляції, а власне уступ про те, як королевич Владислав допустив Сагайдачного до поцілованя своєї руки, „и при томъ такъ его гетмана, какъ и все войско козацкое, подъ Хотеномъ и на Черномъ морѣ бившее тѣмъ обнадежилъ“, що випросить для них королівську заплату. Згадка про козацьке військо, що було на Чорнім морі рівночасно з хотинською кампанією, вставлена правдоподібно самим Лукомським і не належала до первісного тексту „Руської достовірної лїтописи“. Про се переконує мене маленький фальсіфікат, пришпилений тимже Лукомським до реляції Титловського, саме перед оповіданєм „Руської достовірної лїтописи“ про зносини королевича Владислава з Сагайдачним. Читаємо там: „А донскихъ козаковъ 20.000 тогда уже къ полскому обозу пришли, когда уже Поляки съ Турками почали мирити ся, и не были они ни на одномъ съ Турками сраженіи“. Доси очевидно текст Титловського, а далї читаємо додаток очевидно Лукомського: „Особливожъ подъ предводительствомъ Богдана Зѣновія Хмельницкаго было на Черномъ морѣ козаковъ 10.000, кои суденъ турецкихъ пушками и розними припасами наполненихъ болше 20 на томъ же морѣ потопили. Здѣсь кончит ся исторія Титловскаго“[1]). Не треба, здаєть ся, й порівнювати друкованого тексту Титловського з перекладом Лукомського, щоб бути певним, що сеї зовсїм фантастичної подробицї у нього нема. А раз переконавши ся, що Лукомський підсунув сю відомість Титловському, можемо бути певні, що він на тій основі вставив згадку про неї в реляцію „Руської достовірної лїтописи“ в точцї 7 і другий раз у переповіди королівських листів у точках 8 і 9.

Для історії сего питаня варто зазначити, що Максимович у своїх „Письмахъ о Богданѣ Хмельницкомъ“, писаних у роках 1859—60 з приводу появи монографії Костомарова, обстоював за історичністю морської побіди козаків над Турками в р. 1621, і задля того готов був факт дволїтнього полону Хмельницького посунути в зад перед р. 1620. Він опирав ся головно на листї запорожського кошового Сїрка до кримського хана, поміщенім у другім томі лїтопису Величка[2]). Поминаючи одначе те, що Сїрко в тім листї згадуючи про морську побіду Запорожцїв над Турками в р. 1621 не називає виразно Хмельницького як їх

[1]) С. Величко, Лѣтопись, т. IV, ст. 174.
[2]) М. Максимовичъ, Собраніе сочиненій, т. I, ст. 452—459.

проводиря, сам лист Сїрка, як і загалом майже всї документи, поміщені в лїтописї Величка, підлягають закидови фальсіфікатів.

Точка 8 містить між иншим нїби то свобідний переказ листу короля Жигмонта III до Сагайдачного. Сей переказ не має нїякої історичної вартости, і коли не був скомпонований Лукомським на основі пізнїйшої козацької традиції, то міг опирати ся на дїйсно виданім Сагайдачному королем Жигмонтом III похвальнім листї з р. 1619, хоч своїм змістом він зовсїм неподібний до нього [1]).

Точка 9 містить знов зміст листу короля Жигмонта до запорожського війська, в якім найкраще буде бачити фальсіфікат самого Лукомського, власне задля згадки про побіду Хмельницького над Турками на Чорнім морі. Натомість дальше оповіданє сеї точки про зажаленя Сагайдачного, подані перед його смертю до короля Жигмонта III, заслугують на близшу увагу істориків, бо можуть бути відгуком дїйсно написаних Сагайдачним жалів.

Може не зайвим буде тут згадати про два польські віршовані оповіданя про хотинську війну 1621 р., що правда, оба писані не очевидцями, але письменниками з другої половини XVII в., та про те оба варті згадки не лише з історико-літературного, але також із історичного погляду. Першу з них написав Самуіл Твардовский п. з. „Władysław IV. król polski y szwedzki, Samuela z Skrzypny Twardowskiego. W Lesznie, u Daniela Vetterusa roku MDCL (1650) fol. str. 275“. В нїй коротко описана була війна з Москвою і хотинська, в яких обох брав участь Владислав IV, але задля образливих слів про московського царя ся книжка була спалена в Варшаві наслїдком домаганя московських послів із наказу короля Яна Казимира, не вважаючи на те, що автор власне йому присвятив її [2]). Другий твір, присвячений спеціяльно хотинській війні, належить до найкрасших оздоб старо-польського письменства і може вважати ся найкрасшим поетичним твором у Польщі XVII в., не вважаючи на те, що не був друкований у своїм часї. Се була тілько що цитована поема „Wojna Chocimska“, видана у перве 1850 р. вченим бібліотекарем закладу Оссолїньских у Львові Ст. Пши-

[1]) Пор. М. Грушевський, Історія Укр.-Руси, т. VII, ст. 379—80.

[2]) Wojna Chocimska, poemat bohatyrski w dziesięciu częściach przez Andrzeja Lipskiego, podwojewodzego Sandeckiego, podczaszego Chełmskiego z rękopismu współczesnego wydał Stanisław Przyłęcki. Nakładem Xięcia Henryka Lubomirskiego, kuratora Zakładu narodowego Ossolińskich. We Lwowie 1850, ст. 30.

ленцким під назвою Андрія Лїпского, але автором її швидко опісля загально признано Вацлава Потоцкого, коли не найвизначнїйшого, то певно найплоднїйшого польського віршописа другої половини XVII в.

Свій твір він написав десь незабаром по р. 1673, у часї панованя короля Михайла Вишневецкого. Не вважаючи на так пізний час написаня автор виявляє дуже докладну знайомість із подїями війни 1621 р. Йому без сумніву були відомі найважнїйші реляції про сю війну Якова Собєского та Любомірского, та можливо, що він мав у руках матеріяли невідомі нам тепер або устні перекази, що позволяли йому описати дещо докладнїйше від відомих нам польських реляцій.

Твір Вацлава Потоцкого крім віршованої та прозової дедікації Янови Лїпскому, що обіймає 51 сторін друку, складає ся з 10 частий (427 ст. 8°), із яких перша знов після просторого вступу містить оповіданє про пораженє Поляків на Цоцорі 1620 р., друга опис подій з кінця 1620 і початку 1621 р., третя опис подій від весни 1621 р. до злученя козаків з Поляками під Хотином, четверта до десятої просторий опис кампанії день за днем аж до заключеня мира. Автор оповідає дуже незвичайним, крутим, субєктивно забарвленим стилем, сипле натяками та порівнанями, допускає ся що крок відскоків та рефлексій, а його мова незвичайно богата та повна неольонізмів та провінціоналїзмів, так що вчений видавець не пожалував труду додати до поеми словарець, що обіймає 14 сторін друку. Не маючи наміру вдавати ся в подрібний розбір сеї поеми та оцінку її літературної й історичної вартости, подаю тут для проби деякі виписки, головно про Сагайдачного, про якого сучасна історіографія розпоряджає досить скупим запасом відомостий.

Ось поперед усього характеристика Татар і козаків (часть I, ст. 69—71):

Ordy naprzód tatarskie, posiadłszy te kraje,
Gdzie przedtym Tauryka, dziś Krym i Nahaje,
Urywczy wiodąc żywot, o kobylim zdoju,
Ani chcą ani mogą posiedzieć w pokoju.
Ani handlow prowadzą lądem albo wiosłem,
Ani się pospolitem parają rzemiosłem,
Ani ci wsi budują, ani wprzągłszy wołu
Pługiem w ziemi ludzkiego szukają żywiołu.

Dom — talaga pleciona, strój — futro baranie,
Bankiet — źrebię, w bachmacie ukontentowanie.
Żon co trzeba któremu, z niewolników sługi,
W domu zabawa — derhy, uzdeczki, kańczugi.
Więc czego nie dostaje, jakby słusznem prawem,
Jeśli ukraść nie mogą, bojem biorą krwawym.
Ta przeklęta szarańcza tak się w Polskę wpasła,
Że dotąd tamta ściana nigdy nie wygasła;
Bo lada dzień, w bok koniom włożywszy ostrogi,
Świeżym dymem, świeżemi kopcą ją pożogi.
Tak giną wsi i miasta, a za każdym razem
Sto tysięcy dusz weźmie, sto zgładzi żelazem.
O, jako bardzo często kwiat koronnej młodzi
Wpośród ziemi ojczystej w tej tonął powodzi!
A dziewek krwie szlacheckiej — ciężki żal bez miary! —
Pełne i dziś pogańskich przekupniów bazary;
Z niemowlątek zaś owych, z których bite szlaki
Za nimi, w kilku leciech widzim poturnaki,
Którzy drogą krwie Pańskiej opłaceni ceną,
Sprosnego Mahometa uspieni Syreną,
Onę myśl chrześciańską jako paraliżem
Masłokiem [1]) zaraziwszy, świętym gardzą krzyżem,
Starłszy z czół chrześciańskich charakterów cechy,
Krwią własną przez obrzezkę wpisani do Mechy.[2])
Takieć w Polsce rabieży robiły i mordy
Tatarskie pod skrzydłami tureckiemi hordy.

Z drugiej strony kozacy, naród także ludny,
Spadłszy mskłemi [3]) z porohów swego Dniepru sudny,
Oświecą Czarne morze, i tej, co Podole,
Orda, trwogi nabawią Konstantynopole.
Ci pobrzeżne fortece i portowe zamki,
Których podziśdzień sterczą okropne ułamki,
Głębiej, niźli na pięć mil w krąg zapadłszy w ziemię,
Ogniem i mieczem niszczą bisurmańskie plemię.
Często po swych dzardynach,[4]) gdzie się Flora poci
Balsamem, gdzie rozkoszne pomarańcze złoci,
Częstokroć po zwierzyńcach przechodząc się hardy

[1]) Напій із рѣжних трав, що опяняє і доводить до одуру.
[2]) Мека, центральна святиня ісламу.
[3]) гнучкий. [4]) огород.

Sułtan, gdy patrząc na lwy cieszy się i pardy,
Razem ognie kozackie urażą go w oczy.
Których flota, jeżeli na morzu zaskoczy
Ładowane okręty, zwłaszcza po swym plecu,
Część ich Neptun ma na dnie, a część Wulkan w piecu.
Aleć i w samych portach, kiedy insperacie [1])
Zbiegną kozacy, toż ich spotka na Gałacie,
A woda krwią rumieni. O hańba, o wzgarda!
Pełne dział arsenały, pełna kortygarda [2])
Ustrzępionych janczarów; odlewani z miedzi
Ryczą smocy, po wieżach wyją hodże bledzi,
Wre miasto, ziemia jęczy, a pomorskie skały
Szkaradnych kajthaonów [3]) echem rozlegały.
Darmo, bo zaporożec mając to za bajki,
Sunie chyżo ku Dniepru obciążone czajki.
I jeżeli za sobą pobaczy pościgi,
Tak z bliska, jak z daleka pokaże im figi.

Takieć się w Polsce rzeczy, także w Turczech działy,
A przecie mir zostawał na papierach cały.
Była wojna obroną tej i owej stronie,
Częściej jednak Tatarów gromiono w Koronie,
Gdzie koń konia, chłop chłopa, na morskiej zaś głębi
Okręt czółnów dogania, ni kania gołębi.
Dobrzem rzekł, że mir cały, ale na papierze.
Ktoby był chciał w obiedwie serca wejrzeć szczerze,
I Turczyn na kozaki, i Polak na ordy
Za pierwszą okazyą wecowali kordy,[4])
Żeby ich w ichże gniazdach i w własnym popiele
Jako szkodliwe wyrżnąć do korzenia ziele.
Turków to osobliwie korciło bez miary,
Gdy nasi porażali na nogę Tatary,
Naród udzielny, bitny, który dotąd głosem
Wolnym pana obierał, a im ci pod nosem
Bez wszelkiej pomsty kurzą, co Dniepru porohy
Osiedli, wzgardzonego pospólstwa motłochy.

Ось із третьої части характеристика положеня польського війська за Дністром у ожиданю з одного боку приходу козаків

[1]) несподївано.
[2]) З французького corps de garde, поміщене сторожі.
[3]) шайтан, так прозивали козаків. [4]) острили шаблї.

на підмогу, а з другого турецьких і татарських сил. Гетьман Ходкевич одержав відомість, що султан Осман зі своєю армією переправив ся через Дунай.

Kiedy takie hetmana dochodzą awizy,
Rad by wojska sprowadził, rad by wprawił w ryzy,[1])
I choć cera wesoła, ale serce w ciszy
Korci, że o kozakach nic dotąd nie słyszy.
Nie bliżu Konaszewski, rotmistrz lekkiej roty,
Szedł przeciw nim, i o tem żadnej nie masz noty.
Lwów bawi królewicza, król w Warszawie siedzi,
Szlachta się domów trzyma, ni kot gołoledzi;
Słucha jak zając bębna, rychło wicie trzecie
Każą zbrojno każdemu w swym stawać powiecie,
I na one Tatary, — niechaj ich Bóg skarze! —
O samej ciągnąć wodzie i twardym sucharze.
Cóż, niźli się król ruszy, niż się szlachta zcedzi,
Tymczasem spadnie orda, przeprawy uprzedzi,
Pasy pozastępuje, że Władysław ani
Król przejdzie, i mają z kim co począć pogani!
Tego hetman z starszyzną kiedy gryzie mola,
Aleć poseł kozacki, który był u króla,
Wyprawion z Zaporoża, pomyślnej odprawy
Dostawszy, prosto w obóz przyjeżdża z Warszawy.
Tuszy, że swych kozaków już pod Chodkiewiczem
Na tem zastanie miejscu, których pewnie niczem
O łasce i królewskiej przeciw sobie chęci,
Dlaczego był posłany od nich, nie zasmęci.
Konaszewskim się przedtym, teraz od armaty
Sajdacznym między swymi zowie się pobraty.
Ten to przy znacznym wielkiej dzielności dowodzie
Dotrzymał wiary, rzadkiej w kozackim narodzie;
Dał słuszny kontest[2]) siły i swojego męstwa,
Gdy go nieraz pogaństwa otoczyła gęstwa;
Z ich trupów groble robił, a chociaż na susze,
Kąpiel sobie i swoim naprawiał w ich jusze.
I teraz, gdy się hetman, gdy się rada miesza,
Wszystkich prawie ożywia, wszystkich jak rozgrzesza,
Upewniając, że wojsko z Dnieprowego progu
Nie omieszka przysługi ojczyźnie i Bogu,

[1]) запровадив дисциплїну. [2]) свідоцтво.

Zwłaszcza mając od królu na to przywileje,
Że nie darmo dla polskiej korony krew leje.
Siła przytym o pańskiej powiedział dobrocie,
Siła o swych kozaków wierze i ochocie,
U których, gdy lat kilka szczęśliwie hetmani,
Że im doma surowie ich zuchwalstwa gani,
Zsadzili go z urzędu, a na jego ławce
Dali miejsce marnemu pijaku Brodawce.
Kędyż bez ambicyi — dla Boga! — na ziemi,
Gdy między kozakami znajdzie się biednemi!
Pod którego buławą przeto i leniwo
I rozsypką szli na to wiecznej sławy żniwo.
Aleć prędko fortuna obruciła wiosłem:
Sajdaczny, który dzisiaj do króla był posłem,
Otrzymał zaś buławę i dał się znać światu,
Brodawka za niecnoty swe szedł pod miecz katu.
Już świat znał Sajdacznego i łodzią i koniem,
Już go widał oczyma, nierzkąc słychał o niem
Wielki cesarz turecki, gdy znalazłszy przeście
Przez Dnieprowe porohy, palił mu przedmieście
Pysznego Carogrodu, któremi pożogi
Pogańskie zabobony, brzydkie synagogi
Płonęły kopcąc dymem Bramę onę jasną,
I tylko muzułmańską krwią te ognie gasną.
Tak gdy obaj Azyej i Europy klucze
Wiotchym perzem okurzy i w sadzach obrucze,
Skoro w głąb na mil kilka wszystkie brzegi zmaca,
Do swoich się porohów z korzyścią powraca.

To tak Turkom wyrządzał na pojezdnej czajce,
Koniem zasię Krymczuki gromił i Nahajce:
Albo im plon odbijał, gdy szli z ziemi naszej,
Albo im stada czatą zajmował na paszy;
Częstokroć więc bachmaty, bawoły i skopy
Pod samemi ich prawie bierał Perekopy.
Często z takiej nowiny u samego hana
Chociaż w Bakczysaraju, zadrżały kolana.
Napatrzył się Oczaków, choć nie bardzo smacznej
Krotofile,[1]) gdy nieraz odważny Sajdaczny,
Opędziwszy ich w mieście i zamknąwszy w skrzynce,

[1]) розрывка, забава.

Słał trupem równe pola i długie gościńce.
Aleć nie tylko z Turków i ordy miał serca;
Doznał go i stokrotny Moskal przeniewierca;
Gdy prawa swego mieczem Władysław dochodził,
Lekką rotę Sajdaczny w jego wojsku wodził.[1])

Тому що „Руська достовірна лїтопись“ широко оповідає про дружні зносини королевича Владислава з Сагайдачним по закінченю війни, а проф. Грушевський відкидаючи се оповіданє як видумку Величка збуває се закінченє дуже коротко, не знаходячи в польських реляціях нїчого докладнїйшого про відхід козаків і Поляків з під Хотина, наведу з поеми Потоцкого устуи із стор. 425—6, що може троха доповнить наші відомости про сей історичний момент. Королевич Владислав, про якого Потоцкий не без їдкости в передмові каже: „Władysław jako wszedł w obóz, tak z łóżka nie wstał i razu, podobien owemu królowi, co go Węgry z sobą na wojnę w kolebce wozili“, (op. cit. ст. 31) зі своїм підчашим

Sobieskiego z Lesniowskim wyślą Matyaszem
Do kozaków, bo i tym wiedzieć należało,
Co za postanowienie z Turkami się stało.
Dziękują im imieniem Rzeczy Pospolitej
Za prace, które na jej podjęli zaszczyty,
Za krew chustem przelaną, ślubują, że żadną
Miarą te ich fatygi bez płacy nie padną,
Że prócz tego, na co już w ręku oblig mają,
Wszelakiej po Koronie wdzięczności doznają.
Powiedzą potym, jako poganie się byli
Na ich zgubę, swą pomstę bardzo zasadzili,
Ale by naszy raczej tu traktaty rwali,
A pociechy hardemu pogaństwu nie dali.
Więc Rzeczy Pospolitej imieniem to cały
Rozkazują, porohy żeby pokój miały;
Bowiem na tym dzisiejszy mir gruncie zawisnął,
Żeby się ani kozak na morze nie cisnął,
Ani Tatar w Podole. To przyczyna zwady,
To waśni okazyja już między sąsiady.
A potym Sajdacznego Sobieski napomni
Imieniem króla pana, żeby jak najskromniej

[1]) Wojna Chocimska, ст. 138—140.

W ciągnieniu się zachował i szkody nikomu
Nie czynił do swojego wracając się domu.
Toż każe od hetmana, aby nasze przodem
Wojska się przeprawiły, on został odwodem.

Nazajutrz, skoro się wzbił Febus złotopióry
Na niebo i objaśnił świata positury,
Nim podczaszy piechoty, nim przeprawi działa,
Drugi raz słońce zaszło i noc zaczarniała.
Toż we wtorek rum w drogę, kędy się kto zmieści.
Ale nam tu Sajdaczny uszedł w rękojeści.
Albowiem hetmańskiego nie słuchając zdania,
Swą haramzę kozacką najpierwej przegania
Przez Dniestr mostem tureckim, czym uraził siłu,
Że się wydarł na czoło ten, co miał strzedz tyłu.

Подаю на закінчене згадку про Хмельницького, поміщену в дедікації Лїпскому, що брав участь у війні 1648 р.

I szedłeś, kędy na kieł wziąwszy Rusin gruby,
Zniosłszy naszych kilka kroć, do tej przyszedł chluby,
Że się xięstwem oderżnąć od Korony śmiele
Odważył, panów miawszy zą nieprzyjaciele.
Kędy chłop nałożony cepom, pługu, bronie,
Zwątpiwszy za niecnoty swoje o pardonie,
Do tej przyszedł rozpaczy: woli, niźli robić
Pługiem albo cepami, dać się śmierci dobić.
Najgorsza z takim wojna, który za swe zbrodnie
Żyć nie może, bić może. Takiemu śmierć słodnie.
Taki na cudzy żywot tym bezpieczniej jedzie,
Gdy się przy swym opiera, jako kot na ledzie.

Не можна сказати, щоб сей погляд на повстанє Хмельницького був зовсїм вірний; важне тілько те, що й він зазначує первісний намір Хмельницького відірвати Україну від Польщі і утворити з неї окрему державну орґанїзацію.

Точка 10, де згадано про смерть і похорон Сагайдачного, вповнї згідна з історичною правдою. Так само точка 11, в якій піднесено в загальних нарисах громадну апостазію руської шляхти від православя і зріст натиску польської военної сили на українську людність у 30-их рр. XVII в., вповнї відповідає історичній дїйсности.

Точка 12 „Руської достовірної лїтописи“ вяже ся безпо-

середно з 14 і оповідає факт загально відомий із Шевченкової поеми „Тарасова ніч“, датуючи його роком 1628. Варто зазначити, що автор літопису не знає про нічний напад козаків на сонний польський табор, а навпаки говорить про формальну битву, „баталію“, в якій козаки побили Поляків. Дальші репресії польські на Україну в початку 30-их років автор літопису вважає пімстою Поляків за переяславський погром.

Відомість подана в точці 13 про захоплене Хмельницьким двох Кантемировичів і пересланє їх польському королеви, була вже предметом наукової діскусії, яка доси, скільки знаю, не вичерпала всего предмету. Тому, що Костомарів помістив сю відомість у своїй монографії, опираючи ся на літописі Грабянки, Максимович уже 1859 р. звернув увагу на те, що відомість Грабянки полягає на помилці, і що факт, приписаний ним Хмельницькому, властиво належав до Степана Хмелєцкого (op. cit. ст. 411—12), а в слїдуючім році у 15-ім письмі присвятив сему питаню окрему розвідку. Полємізуючи з Костомаровом, який у окремій статї боронив свойого твердженя, Максимович покликає ся на свідоцтво сучасника, надруковане в книжці Амброзія Ґрабовского „Starożytności historyczne polskie“, яке цитую далї, а головно на свідоцтво Єрлїча, який у своїм „Літописці“ подав (op. cit. I, ст. 35—38) дві згадки про Стефана Хмелєцкого, які наводжу тут у дословнім перекладі.

„Року 1626 П. Стефан Хмелєцкий, полковник, якому гетьман Конецпольский, ідучи з королем до Прус, поручив команду разом із козацьким гетьманом Дорошенком і козацьким військом, аби пильнували Україну від Татар і від усякого ворога, побив Татар під Білою Церквою, де на місцї полягло їх 11.000 окрім узятих до неволї.

„Р. 1630 дня 10 лютого вмер у місті Барі Стефан Хмелєцкий, київський воєвода, який одержавши воєводство не доїхав до нього, але зараз зійшов із сего світа. Його тїло поховали тамже (в Барі), і по нїм був великий жаль многим воєводствам, шляхті, панам і простим людям. Бувши рейментарем квартяного війська в неприсутности короля і гетьманів, занятих війною з Ґуставом, королем шведським, він держав команду не малий час (із повисшого виходить, що від 1626 до кінця 1629 р.). Він сильно розгромлював і нївечив татарські віддїли та табори, побивав на голову не тілько їх, але й самих ханів, царів татарських, страшив раз під Тернополем, другий раз під Білою Церквою, третій раз під Бурштином, а четвертий за Днїпром, де й

синови Кантемировому відтявши голову віддано в дарі королеви, а другого з иншими вязнями-мурзами живого відіслано до королівського двора".

Пропускаю дальшу характеристику Хмелецкого, яку дає Ерлїч, і зазначую тілько, що на початку сеї уваги стоїть очевидно наслїдком друкарської помилки замість Хмелецкого „P. Stefan Chmielnicki". Ерлїч, що служив військово від молодих лїт і брав участь у битві під Хотином 1621 р., міг знати Хмелецкого особисто; але не можна сказати, щоб його оповіданє про сего майже лише титулярного київського воєводу вповнї відповідало історичній правдї. Маємо про Хмелецкого близше що до часу (Ерлїч писав свій Літописець коло р. 1660) історичне свідоцтво в проповіди домінїканського монаха Фабіяна Бірковского, виголошеній у Варшаві 1632 р., адресованій до п. Казановського, але присвяченій памяти Стефана Хмелецкого [1]). Проповідь звичаєм того часу повна реторичних фраз і бібліїйних цитатів, і між иншими екстраваганціями містить простору християнську притчу про однорога, з яким порівнюєть ся Хмелецкий. Варто завважити, що ся християнська притча про однорога, зовсїм відмінна від буддійської, мабуть із сеї проповіди Бірковского була перероблена Галятовським у його книзї „Ключъ разумѣнія".

Про житє й дїла Стефана Хмелецкого Бірковский знав дуже мало і скрізь допомагає собі загальниками. Хмелецкий був нелїнивий шляхтич, „żył w wierze katolickiey, bronił Ukrainy y z paszczek wilków bisurmańskich wydzierał dusze chrześciańskie. Żył bogoboynie, y na tym był wszytek, aby szlacheckie córy u psów pogańskich nałożnicami nie były" (ст. 6). Хвалячи його як невтомного войовника проповідник підносить шкідливість лїнощів тодїшньої польської шляхти. „Wiedział on o tym, co umie to spanie; wiedział, co więc głupiey szlachcie hordyniec mówi, gdy ich w spiączki zastawa: „Ty spisz, a moia horuiesz". (Ти спиш, а я труджу ся гірко). Із военних дїл Хмелецкого Бірковский згадує особливо те, що він 1626 р. увільнив із татарської неволї богато бранців, і самих дрібних

[1]) Stefan Chmielecki albo Nagrobek Jaśnie Wielmożnego Jego Mći Pana P. Stephana Chmieleckiego, Woiewody Kiiowskiego, pobożnego, rycerskiego, szczęśliwego, pamięcią pogrzebną wspomniony przez W. O. X. Fabiana Birkowskiego z zakonu Dominika Sw. W Warszawie. R. P. 1632. 4°, ст. 22, з тих 8 ненумерованих, а 14 нумерованих. Примірник у Бібл. Оссол. ч. 1345.

дітий вивезено кілька драбинних возів зі Львова, щоб їх розпізнавали родичі. В р. 1629 у днях 4—7 жовтня він побив Татар під Мартиновом, і тут убито татарського ватажка, Кантемирового сина, якого голову разом зі зброєю здобутою козаками Хмелєцкий вислав до Варшави. Хто саме вбив молодого Кантемира? Проповідник згадавши про похвалки старого Кантемира, який висилаючи свойого сина на війну веліВ йому не щадити невірних і купати ся в їх крови, говорить далі про упокоренє тої татарської гордости: „a móy sułtan Kantymir iusz był padł umarły do nóg kozackich, leżał we krwi swoiey zbroczony posoką poganstwa swego, iusz bez duszy, a nędzny barzo“ (ст. 6). Значить, із двох полонених Хмелєцким Кантемировичів робить ся один, убитий союзними з ним козаками. Та найважнійша річ, Бірковский нїчого не знає про битву з Татарами під Білою Церквою 1626 р., про яку згадує Ерлїч і яка вже задля величезного числа 11.000 убитих Татар являєть ся історично дуже підозреною. Спеціяльно про битву під Мартиновом, що мала місце не 1629, а 1624 р. в днях від 13—23 червня, говорив Бірковский у Львові тогож року проповідь, яку незабаром по тім опублїкував у Варшаві [1]). В тій битві мав провід Станїслав Конєцпольский. Хмелєцкий відіграв у нїй досить видну, та все таки підрядну ролю. Досить докладну реляцію про неї опублїкував ще в р. 1840 Амброзій Грабовский[2]). Бірковский у своїй проповіди величає тілько гетьмана Конєцпольского і не подає про битву майже нїяких подробиць, згадує лише про факт, який пізнїйше приписав Хмелєцкому, що по тій битві привезено до Львова богато християнських дітий, „na wozów kilkadziesiąt pozbieranych“, яких у білих убранях заведено до костела і про яких проповідник на проповіди

[1]) Kantymir Basza porażony, albo o zwycięstwie z Tatar, przez Jego M. Pana P. Stanisława Koniecpolskiego, hetmana polnego koronnego w roku 1624. dnia 20. miesiąca czerwca w octawę s. Antoniego z Padwi, między Haliczem a Bołszowcem otrzymanym. Kazanie przez W. O. X. Fabiana Birkowskiego, zakonu kaznodzieyskiego s. Dominika napisane. W Warszawie r. p. 1624. 4°, карток ненумерованих 12.

[2]) Ambroży Grabowski, Starożytności historyczne polskie. W Krakowie, 1840, т. I, ст. 129—130. Nowiny o niesłychanem zbiciu Polaków pod Cecorą r. 1620. Обік Станїслава Жолкевского були там Станїслав Конєцпольский, князь Корецкий, Калиновский, староста каменецький і Струс, староста хмельницький; сей остатнїй належав до 1800 людий узятих до неволї. Пор. Diaryusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1620 dostatecznie wypisany (ст. 134—146).

озвав ся ось якими словами: „Nuże, nuże, rozbierzcie między się ręce białychgłów miłosiernych te osierociałe, te nędzne dziateczki, od matek swych obłąkane, a wychowaycie na chwałę bożą“ (к. 4). Було в тім незвичайнім факті, про який Бірковский згадує аж два рази, щось немов польоване польських вояків на руські дїти, які потім везено до Львова, аби там одержали польське та католицьке вихованє, бож тяжко припустити, щоб Татари з Кантемирової орди спеціяльно охотили ся за руськими дїтьми, які треба було тодїшнїми дорогами везти на возах від Галича в Крим і годувати, щоб не померли з голоду. Зазначу в тій проповіди Бірковского ще одну особливість, а власне наведені на остатнїй сторонї польською мовою слова, які 1639 р. мав Хмельницький сказати гетьманови Конецпольскому при оглядинах Кудака: „Co ręka zbudowała, ręka zepsowała“ (по латинї: Manu facta manus destruit).

До брошури Бірковского про Стефана Хмелецкого додана була на остатнїй картцї польська пісня, якої одначе нема в примірнику бібліотеки Оссолїньских; удїленє її тексту завдячую дру Василю Щуратови, який зробив для мене її копію зі свойого примірника брошури Бірковского. З огляду, що Войцїцкий у передмові до свойого видання лїтописця Ерлїча (ст. XXXI) ставить високо її вартість („cudna historyczna pieśń“), подаю тут її текст.

Pieśn o Chmieleckim, dzielnym a nieśmiertelney pamięci godnym mężu.

Cny Chmielecki, mężu sławny,
Jakiego czas nie miał dawny,
Nie ieden wiek ni dwa minie,
A twa sława nie zaginie.

Jako drzewa w okrąg świata
Cicho rosną w swoie lata,
Tak twe dzieła znamienite
Poydą w głosy pospolite.

Jako rzeki nabieraią,
Im się daley oddalaią,
Tak odważne twe posługi
Czas pamięci wezmą długi.

Nie vstaną twoiey siły
Opowiadać te mogiły,

Ktorych barzo gęste kupy
Bisurmańskie cisną trupy.

Z tychże trupow krwawe wały
Miasto kopcow przez cie wstały,
Żeby za nie Turek srogi
Nie zanosił swoiey nogi.

Krew, ktora się z trupow lała,
W regestr wieczny napisała
Twe zwycięstwa y pogromy,
Żeby ich był świat wiadomy.

Przeciw mnostwu z tobą Polska
Posyłała małe woyska;
Przecie zawsze przy wygraney
Sławę miała otrzymaney.

Szczęśliwieś ty granic bronił,
Mężnie Turki w polach gromił,
Śmiele wielkie kosze znosił,
Słusznie cię też każdy głosił.

Twe Europa chwali męstwa
Y dziękuieć za zwycięstwa,
Te y ktora cnotę dusi,
Sama zazdrość przyznać musi.

Takie ludzi wszystkich głosy
Staną tobie za kolosy,
Stanieć to za pyramidy,
Żeś tureckie łamał dzidy.

Cny Chmielecki, mężu sławny,
Jakiego swiat nie miał dawny,
Nie ieden wiek ni dwa minie,
A twa sława nie zaginie.

Як бачимо одначе з сього тексту, пісня задоволяє ся самими загальниками, не визначаючи виразнійше ані одного факту, ані одної місцевости. Про те, а може власне задля того вона в своїм часі була досить популярна, коли визначний польський поет Станіслав Їроховский свою власну пісню про смерть Їабріеля Кадлубка, що поляг у битві під Бичиною, супроводив увагою: „Nuta iako o Chmieleckim“. Др. Щурат додає до сих уваг іще одну, що того самого 1632 р. в Кракові вийшла инша пісня про Хмелєцкого, друкована на окремій картці.

В додатку до сих звісток, що вяжуть ся з помилкою „Руської достовірної літописи“, варто додати ще деякі подробиці про Кантемира, що в перших двох десятилітях XVII в. був незвичайною, можна сказати, геройською появою серед Татар і певно не малим пострахом українського народа та польської шляхти. В своїх „Collectanea-х“ Сенковский у виписках із літопису турецького письменника Наіма Еффенді про хотинську війну 1621 р. кілька разів підносить незвичайну хоробрість Кантемира (пор. т. I, ст. 162, 169, 171). На остатньому місці автор пише: „Мирза Кантемир, що служив у тій війні з незвичайним завзятєм, проливав хоробро кров за справу ісляму. В часі нічного нападу ворогів він сам один здержав їх напір і змусив їх до відвороту. Скілько невірних він погубив, скілько нечистих козацьких душ зіпхнув у пекольну безодню!“ А в описі битви на Цецорі р. 1620, коли говорить ся про нараду Турків над пропозиціями Поляків що до перемиря, і коли всї турецькі проводирі хилили ся вже до заключеня мира, „до шатра війшов Кантемир весь у зелїзній зброї з величезним шоломом на голові, лицар безмірної постави на подобу слона, що сїяв пострах самим своїм поглядом. Своїм звичаєм поздоровивши насамперед присутного везира громовим „Selám aleykium!“ і не оглядаючи ся на инших присутних достойників заняв найвисше місце обік сердара. На вид того Татарина польський посол пронятий страхом мимо волї встав з місця і змішаний усїв знов, а Кантемир мірячи його острим поглядом запитав везиря: „Чого хоче сей недовірок?“ — „Се посол — відповів Іскендер — що приходить просити мира, обіцяє данину і дарунки, але жадає закладників тебе та Гусейн-пашу, поки їх військо не перейде Днїстра“. При тих словах очи Кантемира запалали шаленим огнем; вибухаючи диким гнївом він сердито крикнув до везира: „Як то, чи для жадоби паскудного золота й ти сам зробив ся недовірком? Я трицять лїт уже своїм зелїзом різавши їх батьків та синів маю сьогодні віддати себе в їх руки, щоб мене живого посадили на паль? Се поганці, з якими нема жадного мира, жадної умови, крім кінжалів“. По сих словах він скочив як розлючений лев і сквапно вийшов із шатра, весь почорнїлий від гнїву та лютости“ (op. cit. ст. 141—142). Сей виступ Кантемира розбив дальші переговори; польського посланця увязнено, а волоського посередника вбито на паль.

В р. 1624 спіткало одначе Кантемира дуже прикре поражене, в якому він сам був ранений. В р. 1629, знов над Днї-

стром між Монастирисками, Устем та Галичем татарський загін був розбитий Степаном Хмелецким, при чім один син Кантемира був убитий, а його сестрінець із кількома мурзами взятий до неволі [1]). Наведу на закінчене сього екскурса невеличке оповіданє Бірковского про Кантемира, подане в його проповіди по битві під Мартиновом 1624 р. „Usiadł tyran bezecny pod baldachinem, który z iednego kościoła porwany był ręką świętokradzką iego hordyńców, rozkazał do siebie przyprowadzić brańca świętego, zakonnika karmelitańskiego, chcąc tego, aby iako Bogu ziemskiemu czołem przed nim uderzył człowiek zakonny. Mężnie się oparł tyranowi y czci, która pod tym baldachinem bywała Chrystusowi Panu, nie chciał oddać Tatarze plugawemu, który podawał mu boty swe krwią niewinnych chrześcian zbroczone do pocałowania. Ale on odpowiedział: „Chrystus móy, którego chwalę, może mię wyrwać z ręku twych, tyranie; co ieśli nie zechce, wiedz o tym baszo, iż ciebie za Boga chwalić nie będę ani ia nóg twoich prędkich na wylewanie krwi chrześcianskiej całować będę“. Na które słowa rozgniewany Kantymir sam szablą swoią dwie ranie mu zadał, w głowę iednę, drugą w ramię, od których on ś. zakonnik umarł szczęśliwie“ (к. 5).

Точка 14 подає, хоч у загальній формі подробицю, на мою думку важну для означеня часу написаня „Руської достовірної літописи“. Сказано там, що в 30 і певно також пізнійших роках Ляхи крім податкових тягарів, накладаних на вбогу людність, „козаковъ знатнѣйшихъ тайно, а началнѣйшихъ явно захвативая различними смертьми убивали“. Се може відносити ся до тих козацьких старшин, що в часї польсько-козацьких війн діставали ся в руки Полякам і бували карані ріжними, іноді дуже жорстокими родами смерти, але правдоподібнійше натякає на інтриґу, якої жертвою мав упасти Хмельницький, якого в часї спокою, тілько на основі ріжних підозрінь та доносів гетьман Потоцкий велїв полковникови Кречовському арештувати і навіть самовладно умертвити. Се стверджувало би догад висловлений уже вище, що ся памятка козацького літописаня була зложена не ранійше, але й не дуже пізнійше 1648 року.

Точка 15, в якій автор під р. 1631 зазначує смерть митрополита Іова Борецького і настанє на митрополію молдав-

[1]) Реляцію про сю битву див. Ambroży Grabowski, op. cit. I, ст. 241—2.

ського воєводича Петра Могили, який відібрав від уніятів київський Софійський собор, свідчить про те, що автор крім козацьких інтересів цікавив ся також справами православної церкви.

В точці 16 під р. 1633 оповідає автор про похід козацького гетьмана Сулими на Азовське море. Відомість у тій формі, як її маємо у нашого літописця, о стілько недокладна, що Сулима після походу на Азовське море 1633 р. напав на свіжо збудовану польську твердиню Кудак, і вирізав у ній польську залогу, що не надіяла ся нападу, та виданий опісля гетьманови Конецпольському власне за се був покараний смертю в Варшаві.

В точці 17 автор оповідає коротко про повстане Павлюка і битву під Кумейками 1637 р., не зазначуючи, що в тій війні брав участь також Богдан Хмельницький у числі тих реєстрових козаків, що тоді станули проти польського війська, і що під Боровицею написаний був від імени козаків, але певно не самими козаками капітуляційний акт, під яким містить ся підпис Богдана Хмельницького як писаря військового [1]).

Цікаво, що „Руська достовірна літопись“ нічого не згадує про війну Поляків з Острянином і Гунею 1638 р. Коли на основі вище цитованої реляції Окольского можна припустити, що Хмельницький 1637 р. разом із чигиринськими реєстровими козаками, як їх сотник, брав участь у війні і то по стороні Павлюка проти польського війська, то в війні з Острянином і Гунею він правдоподібно не брав уділу, і в другій брошурі Окольского п. з. „Kontynuacya ekspedycyey woienney Imci panów hetmanów z kozaki odprawioney w r. 1638“, виданій у Кракові 1639 р., ім'я Хмельницького стрічаємо два рази, а власне раз під днем 9 вересня 1638 р. в числі депутатів

[1]) Diariusz transactiey wojenney między woyskiem koronnym y zaporoskim w roku 1637 miesiąca grudnia, przez Jasnie Wielmożnego I. Mci pana Mikołaja z Potoka Potockiego, woiewodę Bracławskiego, hetmana polnego Koronnego, generała Podolskiego, Kamienieckiego, Laticzowskiego, Nizińskiego &c. &c. Starostę szczęśliwie zaczętey y dokończoney. Za dozwoleniem Starszych wydany przez W. Oyca Simona Okolskiego, Zakon. Dom. S. Kaznodzieię Woyskowego. Jędrzey Jastrzębski, roku pańskiego 1658 (Оссол. Бібл. старі друки, ч. 11.431). На карті 15 г. згадано козацьких полковників у Білій Церкві, старого Ячиненка і молодого Клишу; к. 16 v. подає відозву Карпа Павловича Скидана, полковника війська запорожського, з дати з Чигирина 24 жовтня 1637, яку підписує власноручно Роман Попович, писар полковий. К. 44—46 містить акт піддання і присяги козаків, підписаний Богданом Хмельницьким іменем цілого війська як писаря військового, під Боровицею в навечерія Різдва 1637 р.

реєстрового козацтва до короля (С. Величко, op. cit. IV, ст. 275), а другий раз у числі старшини в ранзі чигиринського сотника (тамже ст. 283). Коли під капітуляційним актом 1637 р. Хмельницький підписав ся „іменем запорожського війська писар військовий", то се не значить, як коли-б він був колись постійним військовим писарем у Січи, а тілько значить, що моментально заступав місце писаря в збунтованій армії. Таким самим військовим писарем у капітуляційнім акті 1638 р. виступає Мартин Незнанський, „писар на той час войсковій" (С. Величко, op. cit. ст. 270). Постійна назва, якою наділяють Хмельницького думи, „козак лейстровий, писар військовий", полягає на непорозуміню, бо в ряді реєстрових козаків Хмельницький був сотником. На такім самім непорозуміню полягає також оречене Коховского, який подає, що Хмельницький у своїй промові до козаків перед утекою на Запороже зимою 1647 р. між иншими своїми заслугами покликав ся також на те, що був давнійше „notarius exercitus Zaporoviensis".

В точці 18 „Руська достовірна літопись" подає досить просторе оповіданє про похід 4000 козаків на Дон і здобуте ними в спілці з донськими козаками Азова в р. 1637, епізод сам собою цікавий, якого історичности нема інтересу тут справджувати.

Остатня відомість „Руської достовірної літописи", яку Лукомський подає у своїм доповненю до руського перекладу дневника Окольского про війну Поляків з Остряниным і Гунею 1638 р., датована р. 1639 і оповідає епізод про оглядини Конецпольским відновленої твердині Кудака і про слова Хмельницького сказані при тій нагоді польському гетьманови. З того, що знаємо від Бопляна про збудованє Кудака і його пізнійше відновленє та укріпленє по нападі Сулими, можемо спростувати сю дату на р. 1636, коли Конецпольский зі значним числом свойого війська протягом чотирьох місяців працював над укріпленєм Кудака, поки не довів його до кінця.

Із пізнійших козацьких літописців користував ся „Руською достовірною літописю" головно Грабянка, якого твір був писаний у першім десятилітю XVIII в. і докінчений в р. 1710. Виписки з „Руської достовірної літописи" містять ся у нього на ст. 25—31 київського видання 1854 р. Грабянка користує ся тим старшим літописцем досить свобідно, плутаючи иноді зовсім безцеремонно. І так, виписавши на ст. 25 відомість про похід Сагайдачного на Кафу з р. 1606, він додає ось яку істо-

ричну нїсенітницю: „Также року 1608 за Жигмонта, короля полского, не требуючи уже къ себѣ въ помощъ войска Запорожского, собра зъ Украини козаковъ и потягъ гетьманъ коронный Жолковскій на Цецору зъ Ляхами и козаками. Между же ими бѣ въ то время и Михайло Хмелницкій, сотникъ надъ козаками". Розуміють ся, се відгук оповіданя про битву на Цецорі з р. 1620, яке Грабянка подає зараз-же на ст. 26, не дбаючи на хронольоґічну суперечність з попереднїм. Так само некритично користує ся він тим лїтописцем і далї, подаючи пр. на ст. 30, що твердиня Кудак збудована була аж 1639 р., чого „Руська достовірна лїтопись" не каже так виразно.

Пізнїйший о десять лїт козацький лїтописець Величко очевидно не мав під руками „Руської достовірної лїтописи", але з двох уступів його оповіданя про Хмельницького видно, що традиція „Руської достовірної лїтописи" дійшла до нього мабуть в устній передачі. І так на самім початку свойого оповіданя він подає зовсїм белєтристичну перерібку історичної анекдоти про обзорини Кудака. Подаю сю перерібку в повнім тексті в перекладї на нашу мову.

„Не міг я дійти того і дослїдити з книжкових історій, якого власне року оснований і докінчений у Польщі славний і сильний замок бродський. Того тілько дійшов я з оповіданя деяких польських шляхтичів, що Зиновій Богдан Хмельницький, свобідний і значний син шляхти руської, пробував у Польщі в урядї конюшого у вельможного пана Потоцкого, фундатора брідського замку, в ту пору, коли той замок був зовсїм на укінченю. І коли той Потоцкий з многими і високими, рівними собі особами з польської шляхти прибув до Бродів, щоб оглянути ту свою фундацію брідського замку, тоді з тим своїм товариством ходячи по брідських валах тїшив ся дуже, що його старанєм і коштом здвигнена така значна і велика твердиня. Чуючи від своїх товаришів многи похвали собі і захвалюваня тої твердині, яку всї називали нездобутою, він обернув ся також до свойого конюшого, Богдана Хмельницького, що недалеко від нього ходив по тих же валах, а задля своєї природної чемности, розсудливости й науки мав у свойого пана велику прихильність, і запитав його такими словами: „Пане Хмельницький, як видає ся тобі ся твердиня? Бо я вважаю, і всї признають се, що вона нездобута". Тоді Хмельницький, забуваючи про лиху, о скілько в підпитім станї, фантазію свойого пана, дав на панське слово необережно таку відповідь: „Ясневельможний пане добродію, що

рука людська зробить, те й зопсувати може". Що хоч було правда, одначе та відповідь Хмельницького дуже вразила пана Потоцкого. Хмельницький зразу не завважив того, але перестережений від своїх товаришів, а особливо від слуг, найблизших до панського боку, з якими мав добрі відносини і приязнь, дізнав ся від них, що ще сего самого дня від панського меча мав стратити свою голову. Тоді не дожидаючи тої смертної чаші, коли почали приготовляти панський обід у новозбудованих замкових будинках, він, Хмельницький, вийшов із замку на свою кватиру в місті Броди; тут забравши свої найлїпші коні і зложивши на них, що було тоді при нїм рухомого добра, рушив зі своєю челядю поспішно і без оповіди в намірену дорогу. Поки прийшло до половини панського обіду в брідськім замку, Хмельницький тим часом здужав улузати три або чотири милї. В половині обіду, коли пан Потоцкий уже добре загрів чуба вином, велить своїому покойовому винести собі з кімнати палаш, а другому слузї велїв покликати конюшого Хмельницького. Той слуга не знайшовши Хмельницького в усїм замку, побіг на його кватиру і там від домашніх одержав таку відомість, що Хмельницький посїдлавши та навючивши свої коні рушив поспішно з кватири, не сказавши нїкому, куди. Коли слуга принїс пану Потоцкому сю звістку про виїзд Хмельницького з Бродів, тоді всякий догадав ся, що Хмельницький на віки покинув свою службу уходячи від панського гніву. Пан Потоцкий почувши сю вість про виїзд Хмельницького тим дужше розсердив ся і зараз велїв своїм слугам найлїпшими своїми кіньми гнати за Хмельницьким і завернути його до себе. Ся погоня за Хмельницьким, хоч і була, але на дармо, бо Хмельницький недігнаний без нїякої перешкоди щасливо з Бродів прибув на Вкраїну. Де проживши якийсь час і обізнавши ся з добрими козацькими молодцями заїхав з ними на Низ до Запорожської Сїчи. А там пробуваючи кілька лїт набирав потрібних собі відомостий працею і трудами военними, ходячи з запорожськими козаками полем і морем за военним промислом під бісурманські оселї і в военних пригодах не жмурячи свого ока перед ворогом. За те мав особливу честь і повагу у запорожського війська. А коли нарештї затоскував у Запорожській Сїчи, відїхав до міст українських малоросійських і осївши в чигринськім повітї оженив ся з панною Анною Сомківною, з якою сплодив двох синів, Тимоша і Юрія, і третю дочку Єлену. Але що був письменний і в службі реєстрових козаків визначний,

а в воєнних пригодах проти бісурман (особливо на Чорнім морі з 10.000 козацького війська р. 1621 за панованя в Польщі Жигмонта III і його сина королевича Владислава, в часі війни польської під Хотином і з Османом, царем турецьким, і в инших часах та випадках) завсіди оказував королеви польському і Річи посполитій дуже значні і всякої надгороди гідні прислуги та заслуги, задля того від короля Жигмонта і його сина королевича Владислава та від Річи посполитої одержав певну часть ґрунтів і земель у чигиринськім повіті в Суботові собі надану і вічним привілеєм королівського мандату ствердженю, і живучи на тих своїх добрах осадив слободу Суботівську і почав дорабляти ся на нїй значного маєтку. Тому позавидів ворог людського добра, і через свій знаряд, Чаплїньского, вигнав Хмельницького на якийсь час із дому та маєтности на Запороже“ (Величко, op. cit. I, 11—14).

Вже Максимович при кінцї 1860 р. підніс повну неісторичність оповіданя Величка про втеку Хмельницького з Бродів (Собраніе сочиненій, т. I, ст. 450—452) вказуючи на жерело сеї вигадки, а власне наказ гетьмана Миколи Потоцкого, даний при кінцї 1647 р. переяславському полковникови Кречовському як найшвидше арештувати або й умертвити Хмельницького, про який наказ Кречовський повідомив Хмельницького листовно, і тим остаточно спонукав його до втеки на Запороже. Друга складова часть оповіданя Величка, се очевидно анекдота про оглядини Кудака, яку Величко, як сам запевняє, взяв із оповіданя якогось шляхтича.

Другий слїд впливу „Руської достовірної лїтописи“ у Величка, се його натяк на морську побіду Хмельницького над Турками в 1621 р. Коли не вважати той натяк пізнїйшою інтерполяцією в лїтопис Величка, то можна припустити також, що він дійшов до нього через устну передачу. Основувати на оповіданю Величка твердженє про довголїтнїй побут Хмельницького в Запорожській Сїчи, про який нїчого не знає ані „Руська достовірна лїтопись“, ані жадне з найстарших жерел, нема найменшої підстави. Так само безпідставними треба вважати всї пізнїйші відомости про кількоразовий побут Хмельницького в Варшаві, а особливо в справі його спору з Чаплїньским. Безсумнївним історичним фактом треба вважати одноразовий побут Хмельницького в Варшаві при кінцї 1638 р. по закінченю війни з Острянином і Гунею, в якій він, тодї чигиринський сотник,

певно не брав участи, а тілько був одним із депутатів реєстрових козаків, вибраним спеціяльною комісією в Київі.

Для характеристики пізнійшого козацького літописаня, а особливо Самійла Величка, вважаю не зайвим навести тут у дословнім перекладі признанє самого Величка про головне жерело його відомостий про Хмельницького — поденні записи та матеріяли Самійла Зорки, буцім то секретаря Хмельницького від самого першого його побуту в Сїчи в грудні 1647 р. Ось що читаємо у Величка т. I, ст. 54:

„В той час, коли Хмельницький із Чигирина прибув до Сїчи, були на Кошу два писарі дуже добрі і в писарських дїлах славянською та польською мовою добре вправлені: один старший Степан Брацлавський, а другий молодший Самійло Зорка з Волиня. З них старший лишив ся на Кошу, а молодшого пустили з Сїчи з Хмельницьким, з яким був також у Криму. І весь дальший час протягом війни козаків з Поляками той Зорка зістаючи писарем і секретарем при Хмельницькім знав дуже добре всї дїла та розмови і описував їх докладно і просторо в своїм дневнику. Той дневник був у мойого товариша, Сильвестра Биховця, військового канцеляриста. Його батько, Іван Биховець, був канцеляристом при тогобічних (т. зн. правобічних) чигиринських гетьманах і там переписав був собі той дневник подій Хмельницького. І з нього-ж і я, дiставши його від названого його сина, а мойого товариша, дуже скорочено вичерпавши і винотувавши потрібнійші та важнійші воєнні дїла Хмельницького, потрудив ся виложити і висловити їх у отсій книзї. А що в тім дневнику вище названого Самійла Зорки були дословно переписані (в оріг. ретелне положени) листовні кореспонденції Хмельницького про тодїшні справи та події до постороннїх монархів та володарів, але я їх, хоч і дуже були мені потрібні, лишив без переписаня, раз для короткости оповіданя, а по друге для браку свобідного на се часу, бувши раз-у-раз занятий та обтяжений ненастанними і щоденними писарськими дїлами в військовій канцелярії".

А про те той сам Величко майже на кождім кроцї дїяльности Хмельницького подає просторі листи та універсали, в яких аж надто виразно пробиває ся стиль і тенденція радше Мазепинщини, як Хмельнищини. Що одначе той сам Величко, хоч без сумніву талановитий белєтрист, умів критично глянути на історичне жерело, бачимо з його дописки до перекладу „Kontynuacyi" Окольского про війну 1638 р. з Гунею й Острянином,

яку я тут цитував замість польського оріґіналу. „Увидѣвши и вычитавши, чителнику ласкавый, тотъ Окольского Діаріушъ зъ печатного польского на славянскій языкъ переведеный, увидѣлемъ въ немъ много непотребныхъ, панагиричныхъ речей и несправный переводъ неискусного переводчика. Для чого нажѣрилемъ былъ и переводъ тотъ лучше исправити, и панагиричніи викинути речи. Лечъ розсмотрѣвши ся, абимъ тимъ не укривдилъ чителника, ничого не дерзнулемъ въ ономъ перемѣнити, развѣ мало що на мѣсцахъ приличныхъ приложилемъ зъ лѣтописца козацкого“ (С. Величко, op. cit. IV, ст. 290). З того „козацького лїтописця“, в якім треба бачити жерело окреме від „Руської достовірної лїтописи“, Величко наводить досить просторе оповіданє про прихід Филоненка до козацького табору над Старцем, далї про посольство Хмельницького до короля, про напад козаків із Запорожя на Чорне море 1638 р., про татарський напад на околицї Корсуня та Переяслава в р. 1640, про вступленє на престол у Росії царя Алексія Михайловича в р. 1644, про велику саранчу на Вкраїнї в р. 1645, про польський авантурний похід на козацького ватажка Півтора Кожуха в тім же роцї зимою і про смерть Петра Могили в початку марта 1647 р.

Економічна політика російського правительства супроти України

в 1710—1730 рр.

Написав *Іван Джиджора.*

(Далї.)

Переходимо до питання, хто приймав активну участь в українській торговлї. Вивозом волів, як вже зазначено, займали ся передовсїм ті, у кого сей товар водив ся, себто старшинсько-державські круги, одначе і тут в початках XVIII ст. зачинають виділяти ся з тих кругів гуртівники, так сказати спеціялїсти в сій торговлї, що торгують волами не тільки вигодуваними у власних маєтках, але очевидно займають ся скуплею сього товару на Українї, щоб опісля перепродати його з зиском на европейських ринках. Такими напр. були в нїжинськім полку конотопський сотник Андрій Кандиба, його наступники на тімже сотеннім уряді, батько і син Костенецькі[1]), які з сього приводу виробили собі широку репутацію на Українї, так що як ми бачили, виступали перед чужими, як представники тої галузи торговлї. Одначе само собою, що в сїм часї, про який йде мова, такі гуртівники не вспіли захопити цїлої торговлї волами в свої руки. Крім торговлї волами старшина не помітує й иншими родами това-

[1]) Костенецькі (Григорій конотопський сотник 1707—1716, 1716—1727, його син Осип теж сотник, 1727—1750) з приводу тієї торговлї були відомі в народї під прозвищем Вольоватих. Осипови крім згаданих доручень гетьмана Апостола в торговельних дїлах, давало і російське правительство доручення для закуплення волів так для армії, як і для продажі ітд. на значні суми. (Про них див. Лазаревського: Описаніе Старой Малороссіи, II, с. 198—203).

рів в торговлї і тут теж помічаємо певне змаганнє до концентрації в певнім окрузї торговлї в кількох руках при помочи скуповування товарів на місци а потім перепродування їх або приїзжим заграничним купцям або вивоження самим за границю. Притім для сього нерідко уживано сили адмінїстративної власти, на скільки вона була в руках даної одиниції, як військового урядника. І так в 1711—1713 рр. напр. сам гетьман Скоропадський через свойого фактора Самусенка займав ся на широку скалю скуповуванням пеньки в стародубськім полку експортуючи її опісля за границю[1]; те саме робила управа маєтностей Меншикова, про що дальше. В 1710-х рр. в Чернїгівщинї особливу діяльність в сім напрямі розвинув відомий полковник Полуботок. Так напр. на його жалував ся згаданий в горі комерсант Цибульский, що коли він (Цибульский) сторгував в Борковських більшу скількість збіжа то Полуботок прикликавши його до себе мав йому заявити, що збіжа не позволить з свойого полку вивозити заграницю, одначе коли Цибульский купить в його 100 куф горілки, то може вивозити збіжа скільки схоче[2]). Полуботок тому заперечив, але сама скарга, як вона була висказана, позволяє допускати можливість таких фактів. Бунчуковий тов. Андрій Гудович скуповує пеньки, напр. у Стародубовського міщанина Галенбовського 150 берковців, щоб опісля перепродати великоруським купцям і т. д.[3]) Очевидно, що найважнїйшу і найширшу участь в заграничній торговлї т. є в експортї з України заграницю товарів і спроваджуваню з відтіля инших товарів на Україну приймала частина суспільства, звана купецтвом, і яка дійсно в тім часї зачала виділяти ся в окрему професіональну верству. Се були передовсїм міщане Київа, Стародуба, Чернїгова, Ніжина по части з Полтави, але в дальшій лїнїї загалом ся мешканцї так инших городів згаданих північних полків, як також і сіл, що скромно називали себе „гендльовими людьми і крамарями“. Документи доволї ясно розріжняють тут купців і „гендльових людей і крамарів“, при чім належність до першої чи до обох других катеґорій залежала від скількости капіталу, який міг бути вложений в торговлю, а від сього знова були залежні роди товарів і місце їх збуту. І так в кілька разів вже цитованім „реєстрі“ купців чернїгівського полку в 1714 р. можемо вповні ствердити висше сказане: „Я Ѳеодоръ

[1]) Х. И. А. Д. М. К. № 6816.

[2]) Румянцевскій Музей, Архивъ Малоросс. актовъ № 300. „Екстрактъ в челобитє стародубовских мѣщанъ...“

[3]) Румянцевскій Музей, Архивъ Малоросс. актовъ № 45.

Лопата, войтъ чернѣговскій, ходилъ прошлого року з юхтою и воскомъ до Шліонска" — читаємо тут; „мы купцѣ, жителѣ чернѣговскіе, Скоквѣдъ, бурмистръ, Євсѣй Озвѣръ, Трофимъ Матвѣевичъ, Стефанъ Лопата і т. д. (усего 6 люда) ...ходыли прошлихъ роковъ з юхтою, воскомъ, лоємъ, олѣємъ и щетиною до Шліонска и Гданска и Кролевца пруского"; „мы купцѣ, жителѣ березинскіе, Семенъ Скурбѣда, Лаврѣнъ Марченко і т. д. (7 люда) ...ходыли прошлих роковъ з юхтою, воскомъ и лоємъ до Шліонска, до Кгданска и до Кролевца пруского..."[1]). Як бачимо, купцями казивають себе ті, що ходять з юхтом, воском, лоєм, щітиною до Шлезка, Ґданська і Королевця. А ось і друга ґрупа: „мы крамарѣ и гендліовніе люде, жителѣ чернѣговскіе, Іванъ Єнковичъ, бурмистръ з синами, Гаврило Канѣтинскій, — крамарѣ Левонъ Речкуцкій, Демянъ Давидовичъ... (11 осіб) ходили прошлихъ роковъ з тютюнами, ганушомъ, вовною и горѣлкою до Слуцка, до Хвойникъ и до иньхъ (!) городовъ держави лядскои..."; „мы гендліовыє люде и крамарѣ, жителѣ березинскіе, Артемъ Михненко, Карпъ Максимовичъ... (усего 17 осіб) ходыли прошлыхъ годовъ з тютюнамы, ганышомъ, вовною, пшономъ і горѣлкою до Кролевца пруского, до Вылня, до Столпцовъ і Пристаны, до Слуцка, а крамарѣ до Хвойныкъ и до Злобина и до иншыхъ держави лядской городовъ..."; „мы гендліовіе люде, жителї менскіе, Карпъ Семеновичъ, Іванъ Соломяныкъ... (6 люда) хожували прошлыхъ роковъ с тютюнамы, рибою и горѣлкою до Быхова, до Могилева и до иныхъ городовъ держави лядскои". Те саме зізнають і „гендльові люде" киселівські, олександровські і т. д.[2]), при чім на 74 усіх купців і крамарів сі останні становлять більш 70%. Значить „гендльові люде і крамарі" вивозили зовсім инші товари, і треба думати, товари набуті власним хозяйством а не скуплені в инших і коли „гендльові люде" часами заходять до Королевця то крамарі обмежують ся на пограничних литовсько-білоруських містах. Врешті треба додати, що крім купців, з торговлї користали й ширші верстви народні, то продаючи свої рільничі продукти на місци так своїм як і заграничним купцям (напр. збіже) то наймаючи себе як хурщики для перевозу закуплених товарів; як ми бачимо в 1716 р. оден з заграничних аґентів найняв лишень в чернїговськім полку 400 підвод для перевозу закупленого ним збіжа і горілки до Слуцка[3]), так само в Стародубщині наймали

[1]) Х. И. А. Д. М. К. № 3216 „Реєстръ купцовъ..."
[2]) Ibid. [3]) Румянцевскій Музей, Архивъ Малоросс. актовъ № 300.

ся для перевозу товарів до бішенковецької пристані[1]) горілки, до Брянська і т. д.[2]). Маємо звістки про торговельні зносини українських купців з Голяндією і Франціею, але сї звістки поки що на стільки скупі, що крім самого факту таких зносин трудно щось в тій справі сказати[3]).

Досї ми говорили про одну сторону заграничної торговлї, про експорт. Тепер прийдеть ся сказати декілька слів про орґанічно звязану з першою другу сторону — імпорт заграничних товарів на Україну. Кажемо орґанічно звязану через те, що українська торговля мала в тих часах в високій степени характер обміну, який знова був викликаний браком фабричного промислу на Україні а через те і потребою заграничних фабрикатів, які Україна добувала з заграниці се раз, а по друге такий обмін улекшував торговельний оборот не даючи дуже відчувати доволї значного браку монети в торговельнім оборотї і усував недогідности з причини ріжних монетарних систем.

І так коли прийдемо до ввозу товарів на Україну, то побачимо, що спис імпортованих товарів потрібних так для домашньої обстанови а передовсїм для хозяйських цїлий, представляєть ся теж дуже поважно. По словам згадуваного меморіялу шлезських купців. Шлезк торгував з Україною: „шлезськими, голяндськими і анґлійськими сукнами, всякими білими і фарбованими полотнами, всякими шовковими товарами, ріжними ручними виробами домашнього промислу, косами, різаками, серпами, норимберськими ручними виробами, теж ріжного рода шлезськими, саксонськими і берлїнськими вовняними парчами, шлезською кисеєю а нарештї всякого рода стирийськими товарами“[4]). Сей спис в дечім доповнюють а в дечому деталїзують українські купцї в своїх зізнанях; і так привожено ще з Шлезська гарус, ленти, „стамеди“ (рід вовняної ткани), срібну і хрустальну посуду, червонї єфимки, ігли, шила, ножі, всяке коріннє[5]). Очевидно анальоґічні товари вивожено з Ґданська, особливо сукна і ріжні люксусові предмети, як напр. дорогу збрую[6]), а також ріжні „медикаменти“. Розуміть ся передовсїм важне місце займали між ввоженими на Україну товарами, крім сукон, ріжні або готові вже предмети для хазяйства, як зелїзні вироби коси, серпи і т. д.

[1]) Ibid. № 5763. [2]) Х. И. А. Д. М. К. № 1351.
[3]) И. Лучицкій, Къ исторіи торговли въ Малороссіи XVIII в. Кіевск. Стар. 1894, кн. IV, с. 155—8.
[4]) М. Г. А. М. И. Д. Австрійскія дѣла 1722, № 6.
[5]) Ibid. [6]) Судіенко, Матеріалы, I, Журналъ. с. 62.

або також матеріял для них, як напр. мідь, про котру через щось незгадано в тих „реєстрах“. Напр. в 1704 р. київський купець Роман Якимович віз з Вроцлава 9 возів кіс, різаків, серпів на суму 15.000 єфимків, в 1705 р. тойже купець віз звідтіля на 20.000 єфим. тих самих товарів[1]).

Що до міди, то вона була потрібна для фабрикації дзвонів (ліярня дзвонів була напр. в Київі і в Глухові)[2]), а ще більше для виробу всякого рода котлів, казанів, „алембиків“ і т. д., на які в тім часі був величезний попит з огляду на горівчаний промисл, що при загальнім куреню горівки в незвичайно інтензивнім темпі розвивав ся. І так в 1715 р. напр. кілька разів вже згадуваний Цибульский продає київським дзвінникам 200 пудів міди по 6 р. за пуд. Полуботок прочувши, що у Цибульского есть такий товар, продає йому тютюн а потім і 100 куф горілки, кажучи собі виплатити мідю, якої Цибульский заготовив ще 600 пудів для привозу на Україну[3]). Пізнїйше чуємо про якусь скаргу вільковського старости Юрія Сапіги, на Полуботків з приводу забраної ними (мабуть у того таки Цибульского, фактора Сапіги) 1.000 пудів міди[4]).

На жаль цифр, по яких би можна подати менше більше докладно скількість ввозу так поодиноких родів тих товарів як загалом усїх разом — ми поки що не маємо. Дані, якими розпоряджаємо, позволяють лишень догадувати ся про вартість ввозу, яка була доволї значна і мало мусїла уступати цінности вивозови. І так, крім згаданого висше київського купця Якимовича, знаємо, що напр. в 1710-х рр. українські купцї Іван Карпіка і Василь Лаврук вертаючи з Вроцлава везли з собою товару більш як на 8.000 золотих „доброй монети“, Максим Грудина ніжинський купець, вертаючи з відтїля-ж заставив у острожських жидів лишень частину товару свого на 6000 зол., а київський „знатній“ купець Роман Якимович „з Вроцлавя з товарами на килко сотъ тисячей золотихъ, тамъ покупленними, ворочалъ ся“[5]). Думаємо, що наведені цифри хоч і як вони фраґментарічні, дають доволї ясне поняте про те, на яку

---

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. Сен. по малоросс. эксп. кн. № 7/1734 к. 722—772.

[2]) А. М. Ю. Дѣла правит. Сената до раздѣл на департ. № 3568.

[3]) Румянцевскій Музей, Архивъ Малоросс. актовъ, № 300. „Ёдтрактъ в челобитѣ стародуб. мѣщанъ“. [4]) Ibid. № 124.

[5]) А. М. Ю. Дѣла правит. Сената до раздѣл. на департам. № 3568, лл. 183—185. „Вѣденіе кривдъ купцамъ малороссійскимъ“.

широку скалю вів ся українськими купцями торговельний оборот між гетьманщиною а заграницею. Нарештї для вияснення того, як тїсно гетьманщина була звязана з західними краями а особливо з Польщею торговельно грошевими інтересами треба підкреслити ще одну характеристичну сторону тієї торговлї, а власне, що вона була в значній мірі заснована на обопільнім кредитї по більшій части довготерміновім, причім до речі сказати, що на скілько се дотичило Польщі, то тут українські купцї були звязані кредитом з тою ґрупою тутешньої людности, яка і мала гроші і сама займала ся торговельними операціями, себто з жидами. І так напр. тойже „знатній купець“ Якимович „єдучи з Украини до Шлїонска позичилъ на дорозѣ в мѣстѣ полскомъ Острозѣ нѣсколко сумми у жидовъ тамошнихъ“, Максим Грудина купець з Ніжина „єдучи з Шлїонска взялъ мало що з сумми у жидовъ Острозских“ [1]), витебський воєвода Потій рахує претенсію свого арендаря жида Кадзїньского до чернигівського полковника Полуботка на 40.000 золот.[2]) а крім того жид сей мав претенсію на значну суму до полкового нїжинського осаула[3]). І на відворот київський купець Палладій має довг у острожських жидів, а „мѣщане города литовского Могилева должни на килкадесят тисяч обивателем малороссійским певной и правдивой сумми, именно Миклашевским, полковника стародубовского сынам, Малаху Ѳоминичу, Симону Маслаку... и протчінмъ“ і т. д.[4])

Очевидно, що торговля з заграницею серед таких умов і устроєна на таких основах, як обмін і кредит вимагала доброї орґанїзації а особливо опіки, і то опіки, якої не могла дати орґанїзація самих безпосередно заінтересованих т. є купецтва а більше засібної в ріжні способи інституції в данім випадку держави. Се було особливо потрібне в сих часах, коли наслїдком деяких причин для української торговлї зачав витворювати ся цїлий ряд перешкод, які грозили сю торговлю звести нїщо. Як сказано головною дорогою для української торговлї з західними краями була Польща. Ся держава, як відомо нїколи не відзначала ся особливою орґанїзацією т. зв. „публичного безпеченства“, а тепер по довгім періоді північної війни і викликаних нею таких же внутрішних партийних межиусобиць, конфеде-

[1]) А. М. Ю. Дѣла прав. Сен. до разд. на департ. № 3568, л. 183—185. „Вѣденіе кривдъ купцамъ“.

[2]) Румянцевскій Музей, Архивъ малоросс. Актовъ № 300 і 164.

[3]) А. М. Ю. Дѣла правит. Сен. до разд. на департ. № 3568, л. 183—185. [4]) Ibid.

рацій, боротьби сторонництв за кандидатів до польського престола і т. д., появило ся богато неспокійних елементів навіть серед шляхти, якої шумовини пускали ся просто на розбої і грабіжі, а предметом таких нападів були очевидно передовсім купці, при яких можна було поживити ся. Ще більш доводило ся терпіти торговлі від систематичних шикан, на які було постійно наражене купецтво від арендаторів цлових комор, які майже виключно держали всюди жиди. Пошкодованим купцям надзвичайно трудно було добити ся на легальній судовій дорозі справедливости а ще труднійше хочби і присудженого відшкодованя з причини слабости або і браку екзекуційних властей в Польщі. Українські уряди в часі гетьманованя Скоропадського і правління Малороссийської колегії були завалені скаргами українських купців з приводу втрат і перешкод торговлі в Польщі. Навіть доволі добре, як ми бачили, зорганізована що до опіки торговля волами не все була забезпечена, з тої причини, що покликані для її охорони органи не все відповідали своєму завданню. Притім не обходило ся без таких куріозів, як те, що часами власне занадто дбайливий конвій був причиною грабіжей українських товарів з боку... самих скарбових польських властей. Для прикладу сказаного, наведемо кілька таких скарг, що дають доволі повну картину тих митарств, на які було наражене українське купецтво в Польщі. І так в „1711 году панъ Пребендовскій, подскарбій коронній, полковника миргородского, обивателей опішнянскихъ и лубенских осмъ сотъ и килкадесятъ воловъ, яких тогда гнано до Гданска велѣлъ забрати даючи тую причину, будто многіе малороссійскіе купци прежде прошедшими годами удавали ся в протекцію пана Любомирского, подкоморого коронного, гонили воловъ за конвоемъ егож пана Любомирского и належной до скарбу коронного не платили квоти. В якомъ заборѣ самому ...е.-і.-в. на тот часъ в Ризѣ били чоломъ шкодуючіи купци. И хочай... писано о возвращеніи тихъ воловъ или награжденіи за оніе до помянутого пана подскарбіого коронного, тилкож по тому жадной доселѣ (до 1729 р.) не учинено сатисфакціи“ [1]). „Прошлого 1719 году возвращаючись (!) з Вроцлавя розныхъ купцовъ здешнихъ украинских конвоевали надворніи пана Пребендовского, подскарбія коронного, жолнѣре,

[1]) А. М. Ю. Дѣла правит. Сената до раздѣл. на департ. № 3568, л. 183. Див теж лист Головкіна до Скоропадського в сій справі з 7/12 1711 р. (М. Судієнко. Матеріалы для отечественной исторіи, т. II. Кіевъ 1855, с. 202–203).

которіе не тилко жадной имъ купцамъ от вимислних здирствъ не чинили оборони але еще и сами оних обтяжали; надто з тих же жолнѣровъ окказіи под Соколовкою, маетностю пана Ревуцкого, рейтарей (?) напавши на помянутих купцовъ и єдного з них, конотопского жителя Клима Лесенка, на смерть з фузіи застрелили. Панъ гетманъ Скоропадскій черезъ листи о справедливость у пана подскарбіого коронного упоминалъ ся и до князя Григорія Ѳедоровича Долгорукова писалъ, но сатисфакція не учинена доселѣ“ [1]). Як бачимо в однім випадку каже грабити купців представник польського правительства можливо справдї за те, що „протектор“ купців не допустив платити мито до скарбу воліючи собі забрати ті гроші, хоч не виключено й те, що підскарбій скористав з якого небудь претексту, щоб таким радикальним способом відбити в купців охоту вдавати ся замісь його до инших в протекцію. Як би там не було, досить що така страта могла купців зруйнувати а спосіб екзекуції незаплаченого мита, ужитий членом правительства, давав дуже поганий приклад для других витворюючи тим способом небезпечний для купців прецедент. За те в другім випадку справа як раз мала ся навпаки: протекція підскарбія була приводом до грабіжі купців иншому невдоволеному панови, при чім інцідент закінчив ся далеко трагічнійше. Грабив підскарбій офіціяльно, грабила і розбійнича шляхта вже на власну руку. „1718 году Ѳедора Іосифовича и Никифора Ігнатовича, жителей и купцовъ лохвицких, поворочаючихъ ся з острожского ярмарку нѣкоторіе шляхта между Острогомъ и Заславямъ разбойнически нападши двохъ чоловѣковъ з онихъ на смерть забили, грошей полпяти тисячей золотихъ доброй монети взяли, конѣ и многіе дробніе рѣчи в возахъ побрали. Которих разбойниковъ на завтрешній день заразъ со всѣмъ поймалъ шляхтичъ Яловѣцкій, староста гуляницкій и самихъ ихъ одпустивши тилко гроши у купцовъ розбоемъ взятіе, також конѣ и вещи у себе удержалъ. А когда тіеж купци до єго прибыли и упоминали ся о разбойниковъ и о всѣ свои рѣчи, онъ Яловѣцкій нѣчимъ ихъ збувъ. О чомъ заносили они купци лохвицкіе до мене (гетьмана) апелляцію, по которой писалъ я до воєводи руского пана Яблоновского и до пана Любомирского старости сандомѣрского, до князя ...Долгорукова, полномощного посла у королевского величества тогда бывшого и до пана Пребендовского подскарбія коронного черезъ тих же куп-

[1]) А. М. Ю. Дѣла правит. Сен. до разд. на департ. № 3568, л. 184.

цовъ. Лечъ ихъ недопустивши нѣкоторий Нагорецкій, староста котелнѣцкій, до Варшави тіе мои писма у нихъ поодбиравъ. З которимъ любо ониж... на трибуналѣ в Лублинѣ (!) правовали ся и на сеймы в Варшавѣ заносили апелляцію, однакъ нѣ з Яловѣцкого гроши ихъ купецкіе у разбойниковъ поодбиравшого нѣ з Нагорецкого не тилко належитой справедливости не учинено, лечъ еще в проѣздахъ особливе двѣ тисячи двѣстѣ сѣмдесят золотих своихъ они купци утратили“[1]). Та на тім не скінчила ся справа для нещасливих купців; піймані вже розбійники продовжали бути для них причиною втрат, а для шляхтичів жерелом доходів. Бо ось „другій шляхтичъ Карчевскій в Берестечку тихъ же разбойниковъ поймавши держалъ черезъ нѣсколко часу в вязеню, а когда они купци лохвицкіе туди прибыли и своихъ опознали шкодцовъ, теди онъ Карчевскій заарештовавши ихъ (купців) поти не випустилъ з Берестечка, поки они купци не дали писменной на себе ассекурації, же ему Карчевскому будто на кормъ тих разбойниковъ виложенніе триста вусѣмъдесят золотих возвратит(и) должни. По якой ассекурації насиліемъ у ихъ купцовъ взятой онъ же Карчевскій заарештовалъ Ѳедора Остаповича купца лохвицкого зо всѣмъ товаромъ и держалъ чрез цѣлій тиждень тамже в Берестечку, покамист(ь) тих триста осмъдесятъ золотихъ ему не виплатилъ. А чрез удержанне шкодует тот же купецъ Остаповичъ на золотих тисячу“[1]). Сей останній випадок справді характерністичний для тодішних відносин в Польщі. Побіч такого радикального способу обдирання купців були у шляхти и инші далеко „тонші“. Ось напр. „Марко Тарасовичъ, житель и купецъ нѣжинскій поворочаючись з Бихова на дорозѣ под Гомлемъ в селѣ от тамошней шляхти понеслъ немалую шкоду в томъ, же они назвавши ся писарами коморними будто за промиту (!), где пред тим цла не брано, взяли у него до тисячи золотих, о чомъ онъ на сеймиках и на рочках в Рогачевѣ на тих обидящих ускаржалъ ся и не мало понеслъ утрати, лечъ там жадной не давши управи нѣ з чим его назад отправлено“. Загалом шуканне юстіції мабуть найдорожше обходило ся купцям, особливо на скільки в гру входили жиди, що стояли в тіснім порозумінню з місцевою польською адмінїстрацією. Для прикладу наведемо хочби такі випадки, як і попередні, стверджені

[1]) А. М. Ю. Дѣла прав. Сен. до разд. на департ. № 3568, л. 184. Се очивидно ті самі купці, за якими вставляєть ся у гетьмана лубенський полковник Андрій Маркович в 1718 р, коли їх пограблено, при чім подає число убитих людей на 3. — Х. И. А. Д. М. К. № 25895.

офіціяльно з боку гетьманського правління. „В прошлихъ годѣхъ — пише гетьман дальше в згаданім „Вѣденію кривд“ — Романъ Якимовичъ, знатній купець кієвскій, єдучи з Украини до Шліонска позичилъ на дорозѣ в мѣстѣ полскомъ Острозѣ нѣсколко сумми у жидовъ тамошнихъ“. Отже коли вертав назад з накупленими на кілька сот тисяч зол. товарами, „тіє жиди єго со всѣмъ в Острозѣ заарештовали, и хочай онъ давалъ по собѣ поруку, же должную сумму з провизією вскорѣ имъ з дому грошми уплатит спродавши тіе в Малороссіи товари, лечъ єго не випущено з под арешту. Под которимъ онъ же чрез килка лѣтъ найдуючис(ь) челядь, коней и себе мусѣлъ содержовати, а на остатокъ тамже одстрадавъ и житія. Жиди зась кредитори за помянутую должную себѣ сумму причинивши єще в двоє или в троє інтересу всѣ на килка сотъ тисячей товари єго Якимовичеви, на которіе онъ у братовъ своихъ и у другихъ великороссійскихъ и малороссійскихъ (купцовъ) значніе сумми бралъ и многимъ зоставалъ ся долженъ, безправне между собою по пајовали“. Жидам очевидно розходило ся головно про те, щоб замісь „нѣсколко сумми грошей“ дістати в свої руки товари, за які можна було виручити далеко більше, і в тім прийшла їм в поміч місцева адмінїстрація заарештувавши купця і держачи його лїтами в тюрмі. Явне потуранне польської адмінїстрації жидам в їх „промислах“ на українських купцях, як не мож краще, показуєть і в сім випадку. „Максимъ Грудина, житель и купець нѣжинскій, єдучи з Шліонска взялъ мало що сумми у жидовъ Острозских и товаровъ своихъ на шест(ь) тисячей золотих нѣбы в заклад у них положилъ. Потом когда по тіе свои товари з Украини уже поєхалъ и подлугъ уговору юхти, єще тогда незаповѣдной[1]), имъ кредиторамъ своимъ за долгъ у нихъ затягненній припровадилъ, они начавши єго до суду перед губернатора острожского потягати, поти з нимъ правовалы ся, поки всѣ помянутіе в закладъ данніе товари за свою малую позиченную сумму за роненнніе тамже в Острозѣ на судѣ утрати себѣ отстояли. Чрезъ що оній Грудина вовся раззорилъ ся“. Наскільки трудно було українським купцям сплатити свої довги затягнені в жидів в Польщі, на стільки ще труднійше було

[1]) Т. є до 1714 р.

[2]) Всї наведені випадки виписані в поданім гетьманом Апостолом в колеґію заграничних справ в 1729 р. 29. червня при окремім донесенню „Вѣденію кривдъ купцамъ малороссійским“. А. М. Ю. Дѣла прав. Сен. до разд. на департ. № 3568, л. 183—185.

відібрати від них позичені свої гроші. „Андрій Безручко, житель нѣжинскій, будучи Палладія жителя и купца кіевского факторомъ поѣхалъ до Острога у жидовъ тамошнихъ по их рукоданних облѣgахъ доправляти грошей, котрихъ они неуистивши еще похваляли ся на него. И когда онъ же з Острога виѣхалъ, тіе жиди наняли райтар чоловѣка скилка и послали за нимъ, и в недалеком разстояніи от Острога в селѣ помянутіе райтари его Безручка взявши за учененную будто имъ нѣякую шкоду до gубернатора острожского на суд попровадили". Попровадили але очевидно не довели, бо „Безручка в килька дней уже люде в лѣсѣ неживого до дерева привязанного знайшли, якому и ротъ былъ паперами напханъ". Остаточно дотепер наведені випадки належали можна сказати до категорії незвичайних, хоч і як вони часто лучали ся і кінчили ся для дотичних купців чи купецьких компаній по більшій части руїною. Та для купецтва загалом далеко гірші були надужитя арендаторів цлових комор, які самовільно після вподоби накладали на купців мита, що з кінцем 1710-х і початком 1720-х рр. увійшли в систему стали правдивою язвою купецтва і на стільки підрізували торговлю, що на се постійно жалували ся і українські власти. Як сказано на се найбільше скаржили ся купці гетьманам. „Многократне — пише Апостол російському правительству в 1729 р. — было от всѣхъ малороссійскихъ купцовъ доношеніе о многих от полских и литовскихъ обывателей различно над ними доказуемих убитках, особливе вимаганіем всюди новоуставленних митъ приватнихъ и протчіихъ вимислних здирствъ; и о томъ всемъ просилъ... покойній антецессоръ мой гетманъ Скоропадскій в государственной коллегіи іностранних дѣлъ рѣшенія и указу Є. і. в."[1]). „Оны жиди — ще раніш пише тойже гетьман — во всей Полщи от старшин и владѣлцовъ тамошних имѣют в закупах мита и комори, где у купечества з товаровъ берут ся пошлины; когда купци малороссійскіе ходят в Шліонскъ и в Кгданскъ через Полщу брали у них лишніе вратки и задержуют бывало их Малороссіянъ на митах не без трудности и не без шкоди"[2]). Що так дійсно було се мусіло признати офіціяльно само польське правительство обіцюючи на інтервенцію австрійського посла при заключуваню з ним в 1727 р. трактату в справі української торговлі приняти проти сього міри.

---

[1]) А. М. Ю. Дѣла правит. Сен. до разд. на департам. № 3568, л. 182. [2]) Ibid. л. 28.

Нарешті, щоб по змозі вичерпати ті типічні перепони, які гальмували правильний хід української заграничної торговлі через Польщу, скажемо ще про одну, яка на рівні зі здирствами на цлових коморах найбільш давала себе в знаки впроваджуючи в торговельні відносини почутє непевности, замішанне, а опісля відбиваючи ся численними процесами в внутрішнім житю гетьманщини. Тією перепоною був погубний з погляду торговельного обороту звичай пошукування шкід, вирівнювання претенсій, яким би способом вони не повстали, грабленнєм в границях своєї держави першого стрічного купця. Мав напр. хто небудь з польської шляхти а головно опять таки жидів які небудь не вирівнані рахунки з ким небудь на Україні, або вважав себе, по формально переведенім процесі перед судом з приводу якихсь спорів, недостаточно заспокоєним, так тоді арештував першого ліпшого українського купця забирав йому чи то товари чи хочби гроші, і продержавши нерідко довший час під арештом самого купця, відсилав його пошукувати свою шкоду перед судом свого краю на своїм земляку „заводци, которій есть причиною той справи“ — як звичайно говорить ся в документах з приводу таких процесів. Наслїдком самоволї в Польщі, де кожний був сам собі суддя особливо проти безборонних чужоземців, сей sit venia verbo прінціп так широко ввійшов в практику, що доведені до крайности Українці і собі стали його уживати в часах Скоропадського, заховуючи одначе при тім деякі правні формальности, а власне випрошуючи від гетьмана універсал з позволеннєм на заарештованє чужих купців. Так кінець кінцем звичай обопільного граблення піднесено, можна сказати, урядово до ролї реґулятора міжнародних відносин. На часте уживанне сього способу вказують численні документи — результати процесів з сього приводу, при чім, до речі сказати, згадані процеси розростали ся звичайно до монструальних розмірів і тягнули ся нераз не лїтами а десятками лїт; се очевидно через те, що в таких справах було замішаних одночасно по кілька сторін (той хто пограбив, пограблений, гіпотетичний повід до грабленя іт.д.) з ріжнородними інтересами, причім з огляду на чужоземців надзвичайно було трудно установити по чиїм боцї вина і мати певність, що заграничка сторона піддасть ся присудови. Про деякі, голосні в своїм часї, того рода процеси буде мова дальше, тут же наведемо кілька випадків такого роблення собі справедливости при помочи грабіжі. „У Івана Карпенка и Василя Лаврука — читаємо в „Вѣденію кривдъ“ — єдучих з Вроцлавя в Рубе-

шовѣ (!) з позволенія старости тамошнего пана Потоцкого, стражника литовского, арендаръ пана Поцея, воєводи витепского, Кадзѣнскій забралъ товару на осмъ тисячей золотих доброй монети безъ жадной причини уформовавши тилко яковуюс(ь) претенсію без фундаменту до асаула полкового нѣжинского. Якого забору они купци при листах моихъ (гетьмана) доходячи не тилко тих своих товаровъ не поискали, але єще в проєздах на двѣстѣ и килькадесят рублей стратили; а особливе за тимъ же заборомъ на нарочних до Варшави и до Литви посланцовъ не мало пошло кошту, а нѣчого не могли справити...“ „У Іова Івановича и Михайла Дейнеки, жителей и купцовъ стародубовских, панъ Поцей воєвода витепскій, сто чтири червоних золотих, триста и двадцят талярей битих, килкадесят рублей копѣйками, коней чтири и иншіє рѣчи забралъ по нѣякойсь до бывшого полковника чернѣговского Полуботка змишленной претенсіи, о чом до суду нашого жадной не чинилъ апелляціи. Якіє забори жеби купцамъ нѣжинскимъ от жида Кадзѣньского а стародубовскимъ от пана воєводи витепского повернулись, былъ от королевского величества листовній до єго, воєводи, указъ по гетманскимъ до князя ...Долгорукова одозву исправленній, но онъ воєвода и потому листу ничого не учинилъ а купци черезъ тоє в крайнєє приходят разореніє. Знову тих же Іова и Михайла, купцовъ стародубовских, в мѣстѣ Борисовѣ жидъ тамошній заарештовавши держалъ в желѣзах и коней двоє взялъ за долгъ будто другого обивателя стародубовского“ [1]). В 1719 р. Скоропадський писав, що „уже

[1]) А. М. Ю. Дѣла правит. Сен. до раздѣл. на департ. № 3568, л. 184. Документ про процес, який повстав з приводу пограблення Івановича і Дейнеки ми вже кілька разів цитували, бо в йому крім предмету самого спору, подано богато інтересних звісток для торговлї між гетьманщиною а литовсько-білоруськими землями так дотично товарів, що були в тім торговельнім оборотї, як що до самої, сказатиб, техніки торговлї. Коротко справа мала ся так. Потій, котрого староста Неклюд пограбив стародубських купців, подав в листї до Скоропадського (Румянцевскій Музей, Арх. малоросс. актовъ, № 164) причиною грабіжі те, що шляхтич Цибульский (аґент Юрія Сапіги) набрав в спілцї з чернігівським полковником Полуботком у арендара Потія жида Кадзїньского на 40000 зол. товарів і недав за них ані грошей ані обіцяних товарів (збіжа). Не можучи нїчого вдїяти з Цибульским очевидно через те, що сей не представляв сам собою жадної фінансової сили, Потій чи радше його жид, направив свої претенсії до Полуботка, який буцім то в спілцї з Цибульским і держав його „під своєю протекцією“, отже пограбив стародубських купців, котрим заявив, що грабить їх за П-ка, „щоби по їх чолобитю справу скорше полагоджено“. Купці подали скаргу гетьманови, про-

килка лѣтъ дѣетъ ся, якъ зосталъ (нїжинський купець Максим Тимофієвич) отъ жидовъ дубновскихъ и острозскихъ изъ всеєй своєй худоби ограбленъ", очевидно за якусь „змишленную претенсію"[1]), в 1716 р. скаржать ся гетьманови прилучане Михайло з товаришами, що їх пограбив жид Мисан в каменськїй волости пана Білозора в Польщі, куди вони їздили як хурщики з закупленим на Україні тимже жидом тютюном — забравши в них ріжної „худоби" більш як на 500 зол.[2])

Як вже сказано пошкодовані українські купці чи лишень хочби хурщики доведені тими грабіжами до крайности, як зна-

---

сячи, щоб гетьман наказав Полуботкови нагородити їх, бо їх пограбовано „за його причиною". Заки справа прийшла перед суд, до гетьмана прибув з рекомендацийним листом від росийського посла в Варшаві Долгорукова виший шляхтич, витебський підстолїй Лукаржевский, з претенсіями теж до Цибульского, а власне кажучи до Полуботка буцїмто спільника Цуб. Гетьман нарядив суд в тій справі, на якому Полуботок доказав свою непричастність в операціях Цибульского з Кадзїньским і Лукаржевским. Та тут в свою чергу сам Цибульский подав скаргу на Полуботка о відшкодованне більш як 2000 зол., які стратив через те, що Полуботок перешкодив йому в торговельних операціях, недозволив вивезти за границю закупленого збіжа, недоставив закуплених волів а нарештї заарештував його фактора лоївського жида Нухима. (Арештовано його справдї на інтервенцію чернїговського епископа Стаховського, як підозрілого крадїжи дукатів з образа дегтярівської Пречистої. Х. И. А. Д. М. К. № 9821). Суд виправдав Полуботка і звільнив його від усяких претенсій, та се не мало жадних реальних наслїдків. Купці, яким Потій не звернув пограбленого, доходили дальше своєї шкоди на Полуботку перед Малоросийського Колегією, якій се була на руку ковінька, хоч остаточно нїякої вини Полуботка не могла в сій справі установити, а по смерти Полуботка на його синах, і на жаданнє купців в 1729 р. була заряджена ревізія цїлого процесу, для чого виготовлено і згаданий „екстракт", з котрого ми по більшій части беремо отсї звістки. (Румянцевский Музей, Архивъ малоросс. актовъ, № 300). Одначе паралєльно з сим окремо вів процес з синами Полуботка Цибульский з Сапігою, який удавав ся в сій справі аж до росийського правительства, що наказало в 1731 р. гетьманови і Шаховскому розглянути се діло (див. лист Шах-го до Апостола з 6/5 1731 р. Румянц. Муз. Арх. мал. акт. № 124). Одначе й тоді справи не покінчено, бо в 1737 р. бачимо Цибульского в Петербурзї, де він робить заходи проти Полуботків переписуючи ся з своїми знайомими на Україні. З приводу тої кореспонденції мало не вийшло „секретне діло", бо тодішний правитель України кн. Борятинский перехопивши один з таких листів до Олександра Левицького побачив в йому, деякі на його погляд „скрытые" місця і доніс про се сенатови. Сенат одначе показав ся розумнїйший від Борятинского (М. А. М. Ю. Дѣла правит. Сен. по малоросс. жен. кн. № 66/1793, л. 455—460). [1]) Х. И. А. Д. М. К. № 17148. [2]) Ibid. № 3671.

ведених випадків можна бачити, не можучи иншою дорогою повернути своїх втрат зачали й собі хапати ся того способу одначе лишень за дозволом властей. Інтересно при тім не стілько те, що такі дозволи, хоч мабуть лишень за гетьманства Скоропадського, видавали ся, але що видавали ся вони за попереднім порозумінєм з польськими панами, так чи инакше заінтересованими в такій справі. А ті згоду свою давали длятого, що просто їм нехотїло ся клопотати собі голови такими справами і даючи свою згоду на арештованє товарів в польських купців вони позбували ся клопоту нїчим притім не звязуючи себе. Так напр. згадані вже придучане пограблені жидом Мисаном просять Скоропадського, щоби вони „невинніе будучи, яко и по урядовому писанню лубенскому а найпаче по висоцеповажному вельможности вашей панскому указу по милости вашой могли мизериєю своєю обрѣсти поважноє писаніе до всякихъ началовъ, ижби где ли кольвекъ могли винайти людей тамобочних ис тоєй держави, по указу велможности вашой панской незапрещене било заарештовати и заграбити, аби ми убогіе худоби своєй незбули". На се була резолюція: „написати унѣверсалъ"[1]). Такогож унїверсалу просив у гетьмана і нїжинський купець Тимофієвич і унїверсал був йому даний. Для характеристики наводимо його в цїлости: „Всей обще старшинѣ и чернѣ войскового и посполитого чина под рейментомъ нашимъ в городахъ и селахъ обрѣтаючимъ ся, особливе высланнимъ по ярмаркахъ будучимъ и каждому, кому кольвекъ о томъ вѣдати будетъ надлежало, симъ нашимъ ознаймуємъ унѣверсаломъ, ижъ Максимъ Тимофѣєвичъ, купчинъ нѣжинскій, уже килька лѣтъ дѣетъ ся, якъ зосталъ отъ жидовъ дубновскихъ и острозскихъ изъ всеєй своєй худоби ограбленъ. И любо писалисмо по занесенной єго жалобы (!) до ихъ милостей пановъ коронного Синявского и Любомирского старости сандомирского, жебы єму была з помянутихъ жидовъ учинена справедливость, однакъ панъ Синявский одказалъ, что не єго подданства тиє суть жиди, а панъ Любомирский отвѣтовалъ, иж бы оних за указомъ нашимъ рейментарскимъ велѣли на Украинѣ заарештовати, о чомъ и листъ од єго, пана Любомирского, до насъ писаний получилисмо перед симъ. Чего ради преречений Максимъ Тимофѣєвичъ будучи на всей худоби своєй от жидовъ дубновских и острозских крайне разоренний просилъ нашого такового унѣверсалу, за которим бы, где кольвекъ ихъ моглъ вынайти, вза-

[1]) Ibid.

ємнимъ способомъ и изграбити. Теди пилно чрезъ оний приказуємъ, абы вшелякая старшина рейменту нашего городовая и сѣлская, а особливе высланніи по ярмаркахъ будучи, єму Тимофѣєвичу в заграбленю выш реченнихъ жидовъ дубновскихъ и острозских чинили помощъ“[1]). До сього гетьманського наказу старшині Андрій Гудович, „началнѣйшій управитель и комендантъ Александрополя и Почепа“ (маєтностей Меншикова, у якого Тимофієвич, він же Грудина, якимсь способом опинив ся в підданстві) — додав від себе просьбу до старшини в тій справі допускаючи при тім доволі прозору погрозу, що наколиб хто з старшини по вказівкам Тимофієвича не дав відповідної помочі і не заарештував жидів, „то неоставит его свѣтлость (Меншиков) претендоват(и) на началствующомъ того города“[2]). Крім сеї обставини що таке арештованнє чужих купців на Україні відбувало ся, так сказати, леґально (за дозволом власти) ми бачимо тут ще одну характеристичну рису: дозвіл дасть ся на „заграбленнє“ не першого стрічного купця „з того боку“, а лишень самих винуватців і то за попереднім дозволом, без якого місцева адміністрація не тільки не далаб жадної помочі пошкодованому, але просто не допустилаб до такого арештования і „граблення“. Тимчасом, коли польські шляхтичі арештували українських купців з причини мнимих чи хочби і дійсних фактів з сфери чисто внутрішних українських справ, які не стояли в жаднім звязку з торговлею[3]), то українські власти дуже рідко ханали ся таких

[1]) Ibid. № 17148. [2]) Ibid.

[3]) Напр. в 1724 р. річицький мечник Ян Мусїц пограбував ніжинського купця Ониська Хильченка ось з якого приводу: Кілька літ перед тим в Новомлинській сотні (ніж. полку) жили на хуторі через довший час у Карпа Лазченка на заробітках „наволочние литвяки“ піддані (de facto втїкачі) Мусїца. Литвячка по смерти свого чоловіка почала жити з його братом і результатом того у неї була дитина. Сотенна старшина в особі сотника Шишкевича і городового отамана вважаючи, що такого неморального вчинку не можна пустити безкарно на загальне згіршенне, покарала литвяків тим, що забрала у них коняку. Пошкодований по сій причині Хильченко звернув ся до ґенеральної канцелярії з просьбою, щоб канцелярія присудила йому відшкодованне... на новомлинській старшині. І канцелярія відповідно до загально принятого поступования в таких випадках дійсно наказала жінці Шишкевича (сотник вже був тоді небіжчик) повернути Хильченкови шкоду, яку він поніс через пограбленне його Мусїцом. Х. И. А. Д. М. К. № 7857. Тутже куріозний лист Мусїца до ніжинського полковника Толстого в сій справі, в якому автор його ґрунтовною арґументацією оспорює погляд сотенної старшини, що дитина прижита братом чоловіка литвячки.

способів і дуже обережно їх стосували; напр. за часів Апостола ми незнаємо ані одного випадку заграблення польського купця в навпаки він стверджує виразно, що невважаючи на грабленне українських купців в Польщі „и любо оттоль пріездят купеческіе люде з товарами, однакъ оних не кажемъ забирати“ [1]). Коли приглянемо ся близше сьому явищу, то побачимо що з боку українських властий така поміркованість в сій справі була свого рода системою в відношенню до Польщі, що, розуміть ся мало свої причини.

II.

Судячи a priori можнаб прийти до висновку, що Україна ввійшовши „під високу руку“ Москви в торговельних зносинах з заграницею могла тільки виграти, особливо тепер, коли Росія по погромі Карла XII зайняла сильне становище і з инших відомих причин зискала особливий вплив в Польщи. Україна повинна була виграти, коли не в напрямі розширеня торговельних ринків, бо Росія по характеру свого економічного хозяйства по продуктам менш більш однаковими з українськими, такого ринку собою не представляла, — то, як кажемо, повинна була виграти в закріпленню за собою добутих вже деінде ринків збуту своїх продуктів і розширення на них своєї економічної позиції. Першоюж умовою для сього було забезпечене правильного ходу торговлї через належну опіку над нею, яку могла і обовязана була їй дати сильна держава, що в її склад входила гетьманщина. Тимчасом з дотепер сказаного ми бачимо щось як раз противне: Росія сильна, має значінне в Польщі, де царь виступає навіть в ролі „високого медіатора“ (1717 р.) між королем і його підданими звязаними в конфедерації, а українські купці вповні безборонні супроти першого ліпшого шляхтича, чи навіть його арендаря жида; скарги купців полишають ся без відповіди а втрати без відшкодования. Українські купці звертають ся з своїми скаргами до гетьманів а часами і безпосередно до російського правительства; гетьмани позбавлені всякої сили, тудиж передають сї скарги з своїми представленнями — і якіж результати? „Минулого 1720 р. — пише Апостол до правительства в 1729 р. — его імператорському величеству в. і. в—а любезнійшому государю дїдови мій попередник покійний гетьман Скоропадський доносив в колегію заграничних справ про кривди українських купців наслїдком безправних захватів товарів, про убийства де-

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. Сен. до разд. на департам. № 3568, л. 185. „Вѣденіе кривдъ“.

яких (купців) вчинені польськими і литовськими панами і їх арендарями жидами. При томуж подано в згадану колєгію заграничних справ короткий спис тих кривд, для передачі його пробуваючому в тім часі в Петербурзі уповноваженому королівського величества і Річи посполитої послови пану Хоментовскому мазовецькому воєводі, з тим поясненнєм, що хоч він, мій попередник гетьман Скоропадський, богато разів звертав ся листами своїми до князя... Долгорукова, котрий перед тим був послом при дворі королівського величества польського, і до деяких польських і литовських панів, аби покривдженим безправними захватами і иншими прикростями купцям зроблено, з кого доведеть ся, сатисфакцію, одначе ті його відклики а з ними особливо пильні заходи (тщателнос дѣйствіє) князя... Долгорукова не мали у панів Поляків нїякого успіху, і зруйнованим українським купцям так і не вчинено нїякої справедливости. На сей його (Скоропадського) лист Петро Толстой бувший тодїшний дїйсний тайний совітник, 1720 року 6 червня відповів Скоропадському, що панове державні міністри на конференції із згаданим послом... паном Хоментовским робили йому представлення про кривди українських купців і на письмі подали з жаданнєм (договоромъ), щоб з обох сторін установити комісарів в трьох місцях, коло Киіва, коло Смоленська і коло Риги; і ті комісари мали бути прислані по соймі, що відбував ся в тім році в вересні. З огляду на се наказав Скоропадський по всїх українських полках зладити докладні справозданя про ті кривди, одначе таких комісарів не було і до сього часу. А в минулому 1721 р. коли гетьман Скоропадський знов нарочно писав про ті кривди до кн. Долгорукова, також до пана Пребендовского і до витебського воєводи Потія, то в часі неприсутности кн. Долгорукова, котрого гетьманський післанець уже не застав в Варшаві, тодї за справою секретаря Ґолембйовского видано було від королівського величества накази за підписом королівської руки до згаданого витебського воєводи і до других, що починили грабіжі купцям, щоб або звернули пограблене або за те винагородили, одначе і після тих королївських листів нїчого не зроблено. А на нераз посиланих в сій справі післанців Скоропадського, крім купецьких шкід, не мало потрачено кошту. Крім того богато разів усї українські купці доносили про шкоди, які ріжними способами поносять від польських і литовських обивателїв, а особливо вимаганнєм всюди новоуставлених приватних мит і инших видуманих здирств; і про все те покійний мій попередник геть-

ман Скоропадський просив в державній колеґії заграничних справ рішення і указу Є. і. в. А що гетьман Скоропадський скоро після того помер в тімже 1722 р. через те на ті його просьби ніякої резолюції не прислано, а Українці так і до сего часу не одержали ніякого відшкодования за згадані кривди і грабіжі з боку Поляків“ [1]). Виходить, що про купців дійсно щиро турбували ся лишень українські власти, які робили в тій справі що могли т. є писали до дотичних польських панів, вдавали ся до короля, старали ся ріжними дарунками зєднати російських резидентів в Польщі [2]), щоби настроїти їх прихильно для інтервенції в справі українських торговельних інтересів. Тимчасом по результатах бачимо, що російське правительство супроти тих скарг заховувало ся більш ніж двозначно, бо коли гетьман Скоропадський бодай добив ся королівського наказу — характеристичне, що як раз тоді, коли не було російського посла в Варшаві — повернути шкоди (що зрештою в тодішній Польщі не мало і не могло мати позитивних наслідків) то заходи російських міністрів ані в однім випадку не могли похвалити ся навіть такими успіхами. Се очевидно через те, що власне кажучи ніяких заходів не було; комплементу Апостола про „тщательное дѣйствіе“ Долгорукова не можна брати за добру монету, бо коли взяти під увагу чим при Петрі II були Долгорукі, то легко зрозуміти, що гетьман не міг инакше написати. Правда, російські міністри, ut aliquid fecisse videatur, писали, або вдавали, що пишуть, про насильства над українськими купцями до відповідних чинників в Польщі, принаймні сповіщали про се гетьмана в приватних листах у відповідь на його „докуки“. Так напр. Ґоловкін в листі до Скородського з 7/12 1711 р. говорить, що в справі заграблення 900 волів у опошнянського купця Семена Бугленка (і миргородського полковника Апостола) підскарбієм писав про се Пребендовскому [3]), 21/4 1721 р. обіцює знова, що „о обидахъ малороссійскимъ купцамъ въ Польшѣ учиненныхъ господину Хаментовскому... будетъ говорено и требовано въ томъ сатисфакціи“ [4]), про се як ми бачили з донесення Апостола, писав Скоропадському і Толстой, та зрештою на тім і кінчило ся, хоч на відворот за покривджених Поляків на Україні чи пограничу доволі енерґічно виступали ся наказуючи гетьманови їх полагодити користно для пошкодованих [5]).

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. Сената до разд. на департ. № 3568, л. 182. [2]) М. Судієнко, Матеріалы для отеч. ист. II, с. 405—406.

[3]) Ibid. с. 202—203. [4]) Ibid. с. 269.

[5]) Румянцевскій Музей, Архивъ малоросс. акт. № 300; М. А. М. Ю. Дѣла правит. Сената по малоросс. экспед. кн. № 53/1790, лл.

Безперечно, що таке чутке відношенне російського правительства до шкід, які поносили польські купці на Україні і навпаки доволі байдуже до таких же кривд українським купцям від польської шляхти дасть ся по части пояснити тим, що в тім часі Петро залицяв ся до польської шляхти стараючи ся зєднати для себе і своєї політики серед неї прихильників. Та таке поясненне булоб далеко недостаточне; в Петра і його правительства були далеко важнійші мотиви для такого власне а не инакшого поступованя. У вступне поясненне такого становища російського правительства до розгляданого питаня вводить нас цитована вже відповідь Головкіна Скоропадському про заграбленне польським підскарбієм волів: „и хотя я — пише канцлєр — о возвращеніи оныхъ (воловъ) къ нему подскарбію нынѣ писалъ, однакожъ лучше-бъ впредь жители и купцы малороссійскіе воловъ пригоняли ради продажи въ Ригу, нежели въ Гданскъ, и могутъ безопасно пригнанять; къ томуже можетъ изъ того прибытокъ быть въ пошлинахъ и казнѣ его царскаго величества. О семъ мнѣ указалъ писать къ вамъ его царское величество“[1]). Наведені слова російського канцлєра відслонюють нам секрет безрезультатности „інтервенцій“ російського правительства в справі перешкод українській заграничній торговлі: правительство нарочно не хотїло давати тій торговлі відповідної опіки. Річ в тім, що власне отсї надужитя йшли так сказати, на руку тій політиці, яку Петро в відносинах до гетьманщини зачав проводити, яка правцювала до сього, щоб підірвати гетьманщину не тільки як окрему політично-автономічну одиницю але разом з тим, а може власне головно для того, знищити її як окремий економічно-господарський терен, з його особливим неекономічними інтересами а тим самим окремими тор-

315—328, наказ полагодити справу наслїдком скарг минського старости Завіші з приводу збитків городничого печерської Лаври над підданими Завіші. (Судієнко, Матеріалы II с. 269); 1720 р. Грамота Скоропадському з наказом розслїдити справу про заарештованне київським сотником людей „польського секретаря“ Пузини з товарами. (Лѣтопись занят. Арх. Ком. вып. XVII, с. 135, № 212), такий же наказ в тім самім році про розслїдженне „коммерческихъ претензій“ польського жида Шимоновича до одного з нїжинських Греків (ibid. с. 136, № 218), в 1721 р. наказ стягнути з українського купця Тарасенка 700 руб. „поруки“ за польського комерсанта Цибульского (мабуть чи не на покритє претенсій, які мав до Цибульского инший польський шляхтич, витебській підстолїй Лукаржевский — ibid. с. 143, № 263) і т. д.

[1]) Судієнко, Матеріалы для отеч. истор. II, с. 202—3.

говельними дорогами, ринками збуту продуктів ітд., які далеко не завсїди йшли згідно з такимиж російськими інтересами. Перегляд цїлого ряду мір і способів прикладених Петром (а потім і його наступниками) до української заграничної торговлї, не лишає нїяких сумнївів що до такої власне політики. Загально беручи, то суть усїх петрівських реформ, що до України в сій справі зводила ся до сього, що він втягнув українську торговлю в рамки свого законодавства в справі реґляментації загальноросийської торговлї. Причини, що викликали і кермували петрівською господарсько-промисловою політикою і його законодавством в сій справі вже докладно дотепер вияснені російською науковою літературою, через те ми не будемо над сею справою задержувати ся[1]). В основі її лежав фіскалїзм — бажанє знайти як мога більш жерел наповненнє державної каси на покритє потреб викликаних иншими реформами Петра а головно на військові росходи, а в основу, так сказати технїчного переводженнє заграничної торговлї, лягли прінціпи меркантилїзму[2]), перейняті Петром на заході і пропаґовані в Росії дорадниками царя, що в своїх проєктах і меморіялах особливо підкреслювали потребу: Navigation und Manufactur[3]). І так мірн звернені проти української торговлї з формального боку зводять ся до: 1) цїлого рода указів з заборонами вивозити певні товари дотенерішнїми дорогами і до дотенерішніх ринків збуту а натомість з наказом возити їх виключно до російських портів; 2) заборона ввозу деяким заграничних товарів до гетьманщини; 3) обмеженнє або і цїлковите виключенне з приватного торговельного обороту деяких товарів і врешті 4) переводженнє в практиці тих указів низшими орґанами російських властей на Українї. При тім з гори треба зазначити, що кожда з тих мір потягала за собою ще й инші неменше прикрі і шкі-

[1]) Напр. П. Н. Милюковъ, Государственное хозяйство въ перв. четверти XVIII ст. а реформа Петра В. вид. 2-е Спб. 1906 (для сеї справи с. 383—437). Н. Н. Ѳирсовъ, Русскія торгово-промышленныя компаніи въ 1-ю половину XVIII столѣтія, Казань 1896. Про законодавство торговельно-промислове: Аѳанасьевъ, Государственное хозяйство при Петрѣ Вел.; і стара але досї цїнна праця (див. напр. А. Кизеветтеръ, Дѣлопроизводство русскихъ внутреннихъ таможенъ, какъ историч. источникъ. Сборникъ статей... В. О. Ключевскому, Москва 1909, с. 76) про законодавство в справі заграничної торговлї, цлові тарифи, трактати ітд.: А. Семеновъ, Изученіе историческихъ свѣдѣній о россійской внѣшней торговлѣ и промышленности съ половины XVII столѣтія по 1858 г. Спб. 1859, 2 томи. [2]) Милюковъ, op. cit. с. 397. [3]) Ibid. 394.

дливі консеквенції, які в указах або не були передбачені або навмисне промовчувані.

І так ми вже згадували про першу пробу Петра І звернути напрям української торговлі в сторону, куди після його думки, се було б користне для росийських інтересів, а власне указ приїзджати з товарами до Азова. Дальше пішла постанова, якою заборонено возити з України пеньку до Риги а замість того провадити її до далекого Архангельська[1]). Ся остання постанова вже глибоко нарушувала українські торговельні інтереси, становлячи велику перешкоду для імпорту сього продукту. Річ в тому, що пенька була одним з найголовнійших по скількости вивозу і по ціні продуктів а при тім товар, який сухопутною дорогою провадити було незручно. Через те купці „з малой Россіи — як писав гетьман Апостол — возили... трактом ліондовим чрез Полщу до пристанѣ Бѣшанковской (!) (в містечку Бішенковичах) в город Ригу без излишних видатков“[2]), а тепер приходило ся кидати догідну давно утерту дорогу до найблизшого порту і їздити аж до Архангельська. Се очевидно на стільки матеріяльно підривало українських купців, незважаючи на те, що їх увільнено від мита в Архангельську[3]), що вони сильно добивали ся знесення примусової торговлі з Архангельськом а замість того дозволу на давній торг з Ригою, так що на разі в 1711 р. цар на їх чолобитє згодив ся на се тим більше, що Рига вже не находила ся в полосі чужої держави, і велів через Ґоловкіна Скоропадському сповістити про се купців[4]). Та заки вспіли українські купці добити ся привернення торговельних зносин з Ригою прийшлось їм в перше мабуть стрінути ся з далеко небезпечнійшою для себе появою, а власне з інституцією „заповідних товарів“ — монополем росийського скарбу на продажу деяких товарів. В листі до Скоропадського 18/3 1711 р. київський ґубернатор Ґолїцин оповіщає гетьмана про заборону пропускати заграницю заповідні товари і просить сю заборону опублїкувати[5]). Само собою, що на таке явне нарушуванне українських економічних інтересів правительство не звертало найменшої уваги, а коли і звертало, то зараз вміло оправдати такі заборони ріжними прецендентами хочби згаданим указом возити пеньку в Архангельськ. Таке становище найяскравійше показуєть

[1]) М. Судіенко, Матеріалы для отеч. ист. II, с. 202.
[2]) Х. И. А. Д. М. К. № 6816.
[3]) Судіенко, Матеріалы, II, 209—210; А. Семеновъ, Изученіе историч. свѣдѣній. т. I, с. 54. [4]) Судіенко, Матеріалы II, с. 202. [5]) Ibid. с. 40.

ся в указі Петра сенатови 30/1 1714 р. „Господа Сенатъ! Письмо ваше — сказано тут — ...въ которомъ пишете, что нѣкоторые изъ иноземцевъ а именно Любсъ, Гутвель и прочіе послали пеньку закупость въ Черкасскіе городы и что вы опасаетесь запретить для тамошнего волнаго народу, и въ томъ нималой нѣтъ причины; ибо когда Рига была за Шведами, тогда изъ Черкасскихъ городовъ, а именно изъ Стародуба и изъ другихъ знатныхъ, какъ пеньку, такъ и прочіе товары въ Ригу возить было заказано, а велѣно возить къ городу Архангельскому, того для и нынѣ заказать мочно, о чомъ пошлите въ Кіевскую губернію указъ, дабы накрѣпко того смотрѣли, чтобъ пеньки, юхти и сала, кромѣ пристаней нашихъ не возили (какъ о томъ можете выразумѣть изъ указу къ гетману) и никуду не отпускали; чего для и мы отъ себя къ гетману писали“ [1]). Як бачимо, що коли центральні правительственні інституції, в данім випадку сенат, мали деякі сумніви що до правної можливости розтягати обмежуючі постанови дотично торговлї на гетьманщинї, то ті сумніви розсіяв цар, хоч доволї дивною арґументацією. 1714 рік остав ся на завсїди памятним для українського суспільства в гетьманщинї і про його згадало через 50 лїт і українське шляхетство в своїх „прошеніяхъ“ Катеринї II в 1764 р.[2]) В сім роцї 6 цвітня видано указ, яким так з Великоросії як і з України заборонено вивозити за границю, крім російських портів, воловий юхт, пеньку, поташ, смольчуг, сало, віск, конопляний олій, льняне сїмя, щітину, клей, ревень, смолу і ікру[3]). За сим пішов цілий ряд дальших указів з такоюж забороною що до вивозу инших продуктів. І так тимже указом з 6 цьвітня 1714 р. і указом 10 лютого 1721 р. заборонено вивіз всякого срібла так обробленого так „и в лому“[4]); указом 12 мая 1719 р.[5]) вивіз всякого збіжа, що потверджено в даній начальникови

[1]) П. С. З. V, № 2678.

[2]) Кіевская Старина, 1883, кн. VI, „Прошеніе малороссійскаго шляхетства и старшинъ вмѣстѣ съ гетманомъ о возстановленіи разныхъ старинныхъ правъ Малороссіи... 1764 г.“ с. 338—340.

[3]) П. С. З. V, № 2793, останнї чотири продукти в тім часї становили „заповідні товари“ (Өирсовъ, Русскія торгово-промышленныя компаніи... с. 24).

[4]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. Сен. по малоросс. экспед. кн. № 66/1793, л. 662.

[5]) Ibid. Зрештою вивозити заграницю збіже в Росії було заборонено і раніш в 1717 р. з причини неурожаю (А. Семеновъ, Изученіе историч. свѣд. о росс. внѣшн. торг. т. I, с. 59) і невиключено, що при відомих

васильківського форпосту інструкції 19 марта 1823 р.[1]); 17 лютого 1720 р. овечих шкір і вовни[2]); 10 лютого 1721 р. золота обробленого і необробленого і малих срібних копійок[3]); 2 грудня 1721 р. пенькове мотузє а крім сього спеціяльно українським купцям заказано нагружувати пеньку в Бішенковичах, звідкіля вони возили її до Риги, а натомість провадити її „въ рубежѣ“ російської держави по ріках Касплі, Торопці і Двині ладуючи в Поріччу[4]); згаданою вже інструкцією поручику Залєскому в 1723 наказано не пропускати вузьких полотен і необробленої міди, нарешті в реєстр заборонених для безпосереднього вивозу заграницю товарів попала сира козлова шкіра[5]).

Паралєльно з тими й иншими указами заборонено ввіз цілого ряду заграничних товарів, спроваджуваних українськими купцями. І так тим же указом з 6 цвітня 1714 р. заказано ввозити всякі мідяні і російські срібні гроші: 14 лютого 1718 р. панчіх і „коразѣй“[6]); 7 серпня 1719 р. ігол[7]); 13 червня 1721 р. „камчинок, полукамчинок, стамедів середних і низьких, полотен низьких цін“[8]); остаточно після реєстру заборонених в 1717 і 1718 рр. для ввозу товарів, складеного „комісією о комерції“ загалом заказано було ввозити на Україну головно з Вроцлава: золоті і срібні нитки і дротики для золототканих робіт, золоті матерії, густі шовкові ткани (шелковые штофы), німецькі парчі, цукор головами, кошенільову фарбу (баканъ), вовняний бархат (трипъ), всякі гладжені полотна, састи,

порядках ся заборона відносила ся і до України. Се зрештою стверджує і Полуботок в своїм процесї з Цибульским (Румянцевскій Музей, Арх. Малоросс. актовъ, № 300). Одначе в кілька місяців в тім же році знова було дозволено вивозити збіже через Архангельськ. Звичайно дозвіл або заборона заграничної торговлї збіжем залежала від ціни на збіже в московській губернії, себто від більшого або меншого урожаю (Семеновъ, op. cit. c. 59).

[1]) П. С. З. VII, № 4185; в сій інструкції начальникови форпоста було сказано, що можна пропускати заграницю, а що нї і така інструкція без всяких иншых законодатних актів вповнї вистарчала для реґуляції торговлї. [2]) П. С. З. VI, № 3526.

[3]) М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 66/1793, л. 662.

[4]) П. С. З. VI, № 3860. М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 31/1758, лл. 216—217.

[5]) М. А. М. Ю. Дѣла пр. сен. по малоросс. эксп. кн. № 66/1793, л. 662. [6]) П. С. З. V, № 3163.

[7]) П. С. З. V, № 3411. М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 51/1722, л. 151—152. [8]) Ibid. кн. № 66/1793, л. 662. (Все те роди тканей).

обруси, сервети, стяжки, німецьку сіль, тютюн, карти, вовняні сукна[1]). Коли переглянемо сей довгий реєстр заборонених до вивозу заграницю продуктів, то побачимо, що з виїмком рогатої худоби, тютюну і металів, яких на Україні не було, забороненo майже все, чим досі гетьманщина торгувала. Те саме треба сказати і про товари, які українські купці ввозили з західних промислових країв теж з виїмком тютюну, який був у себе. Всяке нарушенне котрої небудь з сих заборон спроваджувало на купця відповідно до указів конфіскату всіх товарів на річ російського скарбу. Таким робом уся українська торговля була втягнена в орбіту російської, що могло бути і справді було в інтересах лишень сеї останньої, як зараз побачимо.

І так коли брати річ з чисто формального боку, то виходилоб, що власне кажучи значінне наведених указів зводило ся лишень до радикальної переміни торговельних доріг т. є заборони старих і примусового введення нових а тим самим, розуміеть ся, такоїж переміни ринків збуту; дальше, що ще важнійше, указами сими українська торговля була примусово втягнена в чужу для себе сферу умов, в яких обертали ся загально-російські торговельні інтереси. Тут вже на перший погляд можна сказати, що така радикальна а при тім штучна, бо невикликана натуральними потребами української торговлі, переміна доріг не могла инакше, як лишень шкідливо відбити ся на тій торговлі, хочби навіть при введенню такої міри вжите у правительства не було ніяких „заднїх думок“. Насамперед треба було на ґвалт приспособлювати ся так до нових торговельних ринків, як і до технічних умов, викликаних зміною доріг. А що сього в такім скорім темпі, як йшли один за другим заборонні укази а також і з инших причин не можна було зробити, то в результаті укази, що для російської, напр. торговлі могли означати дійсно лишень переміну доріг і деякі недогоди для української торговлї рівняли ся повному припиненню, безпосередних зносин з заграницею.

Якіж були ті нові умови, серед яких опинило ся українське купецтво? Щоб на се питанне відповісти, треба насамперед приглянути ся близше згаданим указам і мотивам, які були причиною їх видання. Стоячи на ґрунті меркантилістичних ідей, що зазначило ся особливо забороною вивозити золото і срібло (заборона дотичила теж таких гроший), а ввозити мідяні і дрібні срібні гроші, Петро мав при тім на оці спеціяльно: 1) піднесенне росий-

[1]) Ibid лл. 662, 711—712.

ських портів (головно Петербурга) через сконцентроване в них цілого вивозу продуктів заграницю; 2) протеґоване для російських промисловців, для чого були видані укази як напр. заборона вивозити загалом овечі шкіри і вовну в інтересах суконної фабрики Щеґоліна і майже всі заборони що до ввозу ріжних товарів мали на цілі згаданий протеґоване або поодиноких промислових компаній, як напр. заборона ввозити ігли, щоб тим не робити конкуренції рязанській фабриці Томіліна і комп., або загалом російську промисловість, як напр. заказ впроваджування ріжних полотен і сукон; нарешті заборона ввозити панчохи з виїмком лишень до Петербурга, ріжні шовки, то що, мала знова служити охороною для російських купців; 3) накінець найважнійше — збільшити доходи скарбу митом, яке побирано тепер від українських купців. Зате не бачимо тут ані одної постанови, якої мотиви промовлялиб в користь української торговлі і промислу а навпаки звернено увагу, особливо в практиці, на те, щоб убити конкуренцію української торговлі російській. Загалом коли прослідимо відношення російського правительства до України в 1710-х — 1740-х рр. хочби в політиці економічно-фінансовій, то завважаємо дуже інтересні погляди й тактику, що здавалось би повинні себе виключати а власне: з одного боку змаганне звязати гетьманщину як найтіснійше з рештою держави не тільки політично але й економічно, як напр. в торговлі, а з другого боку трактованне її, як чужого а навіть ворожого орґанізму, який можна лишень визискувати не даючи в заміну зате ніяких економічних вигод а навіть належного забезпечення тих користей, які гетьманщина сама деінде для себе здобула. На потвердженне такого відношення маємо безпосередні докази в словах і поступках тогож правительства: напр. в 1720-х рр. на однім з засїдань Верховного Тайного Совєта віцеканцлєр Остерман доводив, що лиху мідяну монету треба по змозї збувати на Україні[1]), що з погляду меркантилїзму, по якому богацтво країни залежить від задержання в себе як найбільше цінних металів, було трактованнєм України як зовсїм чужої сторони і визиском її. Ще яснійше висказав такий погляд на гетьманщину в 1735 р. ґр. Махайло Ґоловкін (син канцлєра) з нагоди дискусій над одним з проєктів про поправу економічно-фінансового положення Росії в звязку з иншими недомаганнями, при чім теж стояв на

[1]) Див. напр. мою статю: Причинки до історії відносин російського Правительства до України. Записки Н. Т-ва ім. Шевч. т. 61, с. 39—40.

ґрунті меркантилістичної системи. Він рішучо противить ся спроваджуванню горівки з України на рівні з загранцею: „для содержанія кабаковъ — говорить в своїм „мнѣнію“ — чтобъ вино подряжать или покупать из заграницъ и изъ Малой Россіи, оное за потребно всегда быть не разсуждаю потому, что деньги всегда могутъ выходить за границу и въ Малую Россію и оттуда паки въ Россію возвратиться не могутъ, а изъ того немалой вредъ воспослѣдствуетъ; а въ экономіи главной интересъ тотъ, чтобъ чтить ся какъ возможно изъ чужихъ государствъ деньги или сребро въ свое государство присовокуплять насупротивъ того, чтобъ изъ государства деньги не выходили и того по всякой возможности отвращать“[1]). Се сказано по двох десятках літ після того, як Україну силою втягнули в сферу російських інтересів, і сказав се не хто небудь а директор монетної контори і монетних дворів, отже офіціяльний так сказати економіст а по становищу чоловік, що міг свої погляди вводити в практику. Те саме менш більш хоч і не тими словами але в тім же дусї говорив і другий економіст Наришкін, настоюючи на тому, що треба вдоволяти ся „русскимъ виномъ“ а не спроваджувати[2]). Коли матимемо се на увазї, тодї ясно стане, що торговельна політика Петра супроти України, крім користей для російської торговлї мала на метї підірванне торговельного становища України. І так український купець призвичаєний, так сказати вихований на прінціпах вільної торговлї мусїв покинути старі дороги, наладжені торговельні звязки з дотеперішніми ринками, з якими він був теж звязаний і кредитовими операціями а натомість їздити до російських портів, де все вище наведене треба було наново наладжувати. Та тут опинював ся зразу серед таких обставин, попри які він не міг мати нїякого хоч скільки небудь самостійного становища в торговельних конюнктурах і які його вплив і участь зводили до чисто пасивної ролї. Тими обставинами було виключне панованне в торговельнім експортї двох сильних чинників а для української торговлї конкурентів: торговельного монополю цїлим рядом товарів російського скарбу і інституції „гостей“ — великих російських експортерів; зрештою з огляду на те, що скарб торгував своїми товарами через тих-же гостей ті чинники супроти української торговлї були фактично одним незвичайно сильним конкурентом. Не входячи в обгово-

[1]) В. Строевъ, Бироновщина и кабинетъ министровъ. Очеркъ внутренней политики имп. Анны. ч. I. Москва, 1909, с. 124.

[2]) Ibid. с. 128.

ренне інституції названої торговлі і звязаної з тим інституції гостей, ми зазначимо, що казьонний монополь був пагубний і для російського середнього і дрібного купецтва, руйнуючи се останнє а збогачуючи тільки гостей, що зрештою було навіть офіціяльно признано російським правительством[1]). Та незважаючи на таке признане російське правительство руководячи ся в торговельній політиці мотивами фіскалізму, до чого зрештою змушував його незвичайний зріст державних розходів викликаних таким же політичним зростом держави і тодішною політичною ситуацією, правительство не тільки що не обмежило свого монополю, виключного права продажі цілого ряда товарів заграницю, але навпаки розширило його ще і на инші товари. І власне в тім часі (від 1714—1719 рр.) згаданий монополь дійшов до свого апогея, коли до давнійших казьонних продуктів клею, ревеню, смоли і ікри в казьонний монополь включено волову шерсть, пеньку, поташ, смольчуг, сало, віск, олій, льняне сїмя і щітину[2]) — отже більшу часть усього російського експорту а майже усї продукти з якими торгувало з заграницею українське купецтво. Та концентрація торговлї поки сама не скінчила ся повною неудачею, убийчим способом відбила ся навіть на російськім купецтві[3]). Так де тут вже можна було українській торговлї тягати ся і успішно вести конкуренцію з такими могучими чинниками.

Дальше коли взяти на увагу, як тїсно в українській заграничній торговлї вивіз продуктів був звязаний з привозом заграничних товарів на Україну то само собою стане ясним, що заборона ввозу цілого ряду товарів ще більше підривала українське купецтво, касуючи тим способом, що найменше половину цілої купецької діяльности — привозу і торговлї в своїм краю потрібними товарами, через що українське купецтво зачинало тратити свій характер в значінню купецтва а зводило ся до ролї лишень експортерів господарських продуктів. Бо коли ми порівняємо спис заборонених до ввозу товарів з поданим опісля австрийським послом гр. Кінским списом товарів, якими торгував Шлезк з Україною, і які, значить, привозили українські купцї, то покажеть ся, що майже всї вони були заборонені. З другого боку заборони ввозу були видані не тільки вже виключно в інтересах російського промислу і російських торговельно-промисло-

[1]) П. С. З. III, № 1674.

[2]) Н. Н. Ѳирсовъ, Русскія торгово-промышленныя компаніи въ 1-ю половину XVIII столѣтія, Казань, 1896, с. 24. [3]) Ibid.

вих компаній, що в сім випадку грали таку саму ролю супроти України, як в експорті „гості“, але і в інтересах російських же купців. І так коли заказ вивозити вовну і впроваджувати сукна унеможливлював конкуренцію з російськими суконними фабриками як напр. з московською суконною фабрикою Щеголіна, заборона ввозу ігол фабрикою Томіліна, полотен з російськими ткачами північних губерній, то такаж заборона впроваджувати шовки, парчі ітд. заборона не ввозити нїде більш панчіх, грубих сукон як лишень до Петербурга була вже в інтересї російських купців, що тими товарами торгували спроваджуючи їх як напр. шовки з Китаю і Персії а грубі сукна панчохи ітд. купуючи у заграничних купців в петербурськім порті. Значить український купець міг, що найбільше перекуповувати у купця російського, становлячи себе тим самим в повну залежність від сього останнього. Розуміеть ся, що для російського купця була повна змога торгувати самому згаданими товарами на Україні, де очевидно заборона не могла вбити потреби і попиту на сї товари.

Та на сьому не кінець. Згадані укази, якими торговельний оборот українськими продуктами був замкнений в границях російської держави зразу витягали на верх ще одну суперечність, між інтересами українськими й такимиж інтересами російського скарбу, суперечність між прінціпами свобідної торговлї а названним монополем; всї продукти, якими торгували українські купцї були в Россії вийняті з „вольного торгу“ і права на їх продажу мав лишень російський скарб. Тим способом виходило, начеб українські купцї серед загально-російського купецтва мали особливі привілеї. На сю обставину було звернено увагу навіть перед 1714 роком і наслїдком того правительство добирало ріжних способів, аби таку „аномалію“ усунути.

Нерішаючи ся зразу признати добувані на Україні продукти казьонним монополем в продажі хочби з огляду на те, що в гетьманщині російський скарб поки що не посідав в відповідній скількости власних експльоатацийних теренів для згаданих продуктів, правительство пішло тут з початку обхідними дорогами; воно спершу зачало час від часу на Україні само скуповувати деякі продукти для перепродажі їх опісля заграницею дальше зачало поволї обмежувати право торговлї такими продуктами, заборону продажи яких можна було мотивувати воєнними потребами. І так напр. в 1712 р. наказало було правительство на Україні закупити на 100000 руб. пеньки для перепродажі її

в Архангельську[1]), потім сей експеримент нераз повтаряло, як ми вже про се згадували, користаючи з того, що в т. зв. описних маєтностях в стародубськім полку, отже в країні пеньки на рахунок казни продуковано сей товар, в 1718 правительство знова післало в тій цілі на Україну „купчину“ Кузьму Ланіна наказуючи одночасно Скоропадському подбати про „анбари“ і инші будинки для складу закупленої пеньки[2]); дальше про такий закуп на широку скалю пеньки для потреб фльоти знаємо і в 1727 р.[3]). З такого прикладу користали ріжні сильні впливові люде, що мали на Україні маєтности, як ось кн. Меншіков, причім так скуповуванє сього товару для скарбу, як і для тих впливових людей носило в значній мірі примусовий характер[4]) з усуваннєм всякої другої конкуренції[5]). Таке саме обмеженє наступило поволі і що до салїтри, якої виробом славили ся особливо південні полки. Вже в 1700 р. Петро видав указ, щоб салїтру з України привозили — на разї без оплати мита — до Москви в управу артилєрії обіцюючи платити по 2 р. 50 коп. за пуд, і справдї тоді доставлено коло 10000 пудів, хоч своєю дорогою заплачено тоді доставцям лишень частину грошей а решту неоплачено — принаймні так справа стояла ще в 1730 р.[6]). Для характеристики серед яких обставин відбувало ся скуповуванє товарів для скарбу і як на тім виходили продавцї навіть такі

[1]) А. Семеновъ, Изученіе историч. свѣдѣній о внѣшней торговлѣ. т. I, с. 63.

[2]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сената по малоросс. экспедиціи, кн. № 22/1749, лл. 243, 256, 277. Лѣтопись занят. Арх. Ком. вып. XVII, с. 128, № 167. [3]) Х. И. А. Д. М. К. № 30566.

[4]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. эксп. кн. № 63/1790, лл. 104—106; Х. И. А. Д. М. К. № 6816. [5]) Ibid.

[6]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сената до раздѣленія на департ. № 3568, л. 267. Правительство брало по цїнї 2 р. 50 к. за пуд. Як при таких примусових закупах визискувало правительство українську людність можна бачити хочби з сього: в 1720 р. 4/11 указом Петра було доручено Скоропадському закупити для смоленських військових маґазинів і доставити туди до 30000 четвертей житньої муки, з чого дїйсно було доставлено в 1721 р. 28569 четвертей, причім „посложной ценѣ“ правительству обішлась четверть муки по $8^1/_2{}^1/_4$ алтин, себто коло 25 коп. (М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. экспед. кн. № 7/1734, л. 518). Додати притім треба, що деякі полки, як напр. миргородський (на які була достава згаданої муки розписана) не можучи так скоро постачити відповідну її скількість мусїли поробити закупи де инде, і подавали наперед грошї, при чім бувало й таке, що ані грошей ані муки не бачили і даром потім цїлими лїтами прохали справедливости у правительства (М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. до разд. на департ. № 3569).

сильні, які вміли і могли за собою постояти, як напр. миргородський полковник Апостол, наводимо в цілости документ в сій справі — скаргу тогож Апостола на одного з пошукувачів золотого руна на Україні петрівських часів ґенерал-лейтнанта Шидловского, що забрав в згаданого полковника салітру для російської артилерії. І так в листї з 9/12 1714 до „здавна дознанного добродѣя“ свого канцлера Ґоловкіна Апостол між иншим пише: „при семъ в надѣяніе тоейже патронской милости сіятелству вашему доношу о великомъ моемъ убитку в заплатех чрез Шидловского мнѣ учиненномъ за селитру, которую онъ без моего вѣдома перенялъ на себе платежемъ, о що я его не требовалъ анѣ не просилъ, но онъ своимъ проискомъ умисля великую мнѣ учинилъ убелъ (!). На которую билемъ чоломъ в арміи при Пруте[1]) ...монарсѣ, и по томъ моемъ чоломъбитю писалъ ваше сіят—во до правителствующого сенату от Могилева, дабы указомъ ц. в—а повелѣли на немъ, Шидловскомъ, з пожитковъ ёго денги доправит и мнѣ отдат; и я з тим сіят—ва в. писаніємъ посилалемъ многажди до правителствующого сенату людей моихъ, но тіе посланніе мои ничого не получили токмо єдиний убитокъ, которого убитку за многократними посилками на Москву учинилос(ь) на осмъсотъ рублевъ. А нинѣшнего 1714 году хотя по указу ц... в-а товарами разними з казни з адмирателского (!) приказу в заплату за селитру мою видано и досталніе денги противъ цени Шидловского отдано, но и в тѣх товарах великий убитокъ, понеже оніе весма гнили, против оцѣнки надлежащой цѣни противъ прочиих не стоятъ половини. Да и от видаче (!) тѣхъ товаровъ господинъ коммисаръ адмирателского приказу Бѣлявъ взялъ безвинне сто рублей денег, такожъ дякъ тогожъ приказу Яковъ Боринъ з тѣхъ же товаровъ взялъ себѣ тюмъ китайки и косякъ камки, да поддячий Іванъ Анрѣевский взялъ китайки два тюми и штуку полотна швабского, другой поддячий Іванъ Михеевъ взялъ себѣ тюмъ китайки и два рублѣ денег. А когда оніе товари посиланний мой провадилъ, то в Сѣвску томожніе бурмистри от них в посланного моего за пошлину взяли двѣстѣ десет рублевъ и пятнадцет алтинъ. Особливе против Стелцовой[2]) цени помянутой Шидловский в заплатѣ за тую мою селитру ушиблъ цени семъсотъ сорокъ два рубля. Якіе убитки не чрезъ кого іного токмо чрез Шидловского мнѣ учинени за его нерозплатою. Не

[1]) Т. є, в часї т. зв. прутського походу в 1711 р.
[2]) Назвиско купця.

жалѣлъ бы я того, ежели бы онъ не мѣлъ чимъ платит(и), но мѣлъ чимъ росплатит(и) ся, да власне для самого моего обиденія умисломъ своимъ зводилъ; и нинѣ много єст у него отчини, скарбовъ и всяких пожитковъ, понеже и теперича розними купеческими торгует промислами, но приведши мене до такового великого убитку єще посмѣяніє чинит“ [1]). Наведений документ як немож краще характеризує сї умови, якими були обставлені торговельні казьонні операції. Вважаючи звінку монету цїнністю, яку по змозї не належить пускати в „Малороссію“ скарб виплачував своїм доставцям за постачені ними товари, хочби навіть як в сїм випадку для військових потреб, гнилими своїми товарами, які в додатку недоходили в цїлости до рук поставця: брав свою пайку з них і комісар, брав дяк брали і піддячі а нарешті брали з них мито і комори. Зрештою про се останнє як рівнож про „рицарів промислу“ на Україні в роді Шидловского, прийдеть ся дальше де що більше сказати. Тимчасом наказуючи, як найбільше заготовлювати салїтри (напр. в 1713 р.)[2]) Петро рішучо заборонив 1713 р.[3]) а опісля спеціяльним указом гетьманови Скоропадському в 1720 р. продавати її денебудь инде, чи то заграницю чи в Росії, як лишень в артилерійські склади в Москві і Петербурзї[4]). Сї накази удержали ся від тепер вже на завсіди[5]). В 1718 р. як ми вже згадували, указом було обмежене добуваннє поташу через заборону ставлення нових поташних буд, а в 1719 р. при нагодї передачі казьонних товарів в „вольний торгъ“, з побільшеннєм за те мита, поташ і смольчуг були все таки признані казьонними товарами і на дальше і сей заказ вільного торгу сими продуктами розширено і на Україну[6]). Тільки з великим трудом в 1730-х р. гетьманови Апостолови вдало ся відвернути збираннє десятинного податку, яким правительство хотїло обложити згадані продукти[7]), хоч обмежило їх виріб і заборонило кому небудь продавати крім казни, що потім нераз ствердживано окремими указами[8]).

Для доповненя сеї картини про нові місця збуту і нові дороги, по яким наказувано возити туди торговельні продукти

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 19/1746, л. 3.
[2]) П. С. З. V, № 50. [3]) П. С. З. V, № 117.
[4]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. эксп. кн. № 27/1754, лл. 171—180, Лѣтопись занят. Арх. Ком. XVII, с. 137, № 229.
[5]) Напр. П. С. З. XI, №№ 369, 406, 672—3. [6]) А Семеновъ, op. cit. с. 64. [7]) П. С. З. VIII, № 6257, Сенатський указ з 16/11 1732 р.
[8]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. до раздѣл. на департ. № 3569, л. 276.

треба мати на увазі ще одну обставину а власне, що при задержанню головного пріпціпа: не допускати по змозі торговлі ні з якими більш місцевостями, як лишень з російськими портовими містами, і в рамах того загального правила крім детальної реґляментації ненастанно поступали в скорім темпі одна по другій переміни так що до приписаних в границях держави доріг, як і що до поодиноких портів, до яких треба було возити товари. Керуючись хвилевими мотивами піднесення то одного то другого портового города через збільшенне торговельного руху Петро за весь час свого панованя перекидав, так сказати, торговлею то в Архангельськ, то в Ригу а накінець головно в Петербург так виразними наказами як і відповідними знижками і підвижками мита в поодиноких з тих портів, або врешті щоб їх всі обділити довозом товарів розбивав імперію на поодинокі округи, звідкіля і куди повинни були купці їздити, або нарешті установляючи відповідні пропорції, які з цілого вивозу мали йти до одного з тих портів. Як відомо вкінци Архангельськ починаючи з постійного обмеженя з 1718 р. в користь Петербурга був нарешті цілковито замкнений як порт, незважаючи навіть на те, що проти сього були всї міністри з виїмком Меншикова[1]). Розуміється, що того рода реґляментації давали ся особливо взнаки українському купецтву і так доволї віддаленому від згаданих портових міст особливо від Архангельська і Петербурга, на які Петро клав особливу вагу, се раз, а друге що з огляду на таку флюктуацію а з тим і постійну непевність, коли куди прийдеть ся возити товари не можна було наладити спокійного торговельного обороту і витворити для нього нові умови на місце порваних радикальною зміною старих доріг і ринків збуту. Таке почутє непевности було вповнї оправдане сумними досвідами зазначеними матеріяльними стратами для українського купецтва; всї ті так заборонні як і реґляментацийні що до доріг укази по більшій части заставали інтересовані круги неприготованими: українське правительство, що повинноб сповіщати купців про нові порядки, не маючи принаймні за часів Скоропадського відповідного представництва в столиці — само дізнавало ся про деякі такі укази аж тодї, коли їх зачали прикладати в практиці російські по-

[1]) Про сї ріжні розпорядженя і переміни що до портів див. напр. у Семенова op. cit. c. 58 і др. Характеристика тих розпоряджень Петра в звязку з його торговельно-промисловим законодавством напр. Б. Вяземскій, Верховный Тайный Совѣтъ, Спб. 1909, с. 316—329 і др., тутже про отвореннє наново архангельського порту.

граничні власти на Україні. Можливо, що правительство потім навмисно старало ся заскочити такими розпорядженнями українських купців, поробивши і собі відповідні досвіди напр. в 1714 р., коли то на відомість, що має бути виданий указ з забороною вивозити заграницю ріжні товари, українські купці кинули ся на ґвалт чим скорше вивозити як мога найбільше товарів заграницю, заки дотичний указ увійде в житє[1]). Але така тактика правительства занадто вже била по кишенях українських промисловців і купців і викликала скарги купців і представлення гетьманів. „О недѣланю смолцуги и поташы — пише Скоропадський в однім з своїх „пунктів“ правительству в 1722 р. — хочай къ мнѣ і. в—а не было указу, однакъ маіоръ гварнѣзону кіевского, заставами в полку стародубовскомъ з салдатами завѣдуючый, по присланномъ къ себѣ о томъ указу не тилко не дѣлати мененных товаровъ обявилъ але и готовых, еще прежде того указу видѣланныхъ, смалцуги и поташи провадити в Ригу воспящаетъ; да и тамъ в Ризѣ якобы куповат(и) оной неповелено нѣ у кого, опрочъ государевой. А поневаж такъ у мене яко и у других полчан стародубовских впробленной перед сымъ поташы и смалцуги певное число обрѣтаєт ся, а подлугъ новосостоявшого ся монаршого указу збути оной нѣгде, теди абы принаймнѣй тую уже давно видѣланную смалцугу и поташъ волно было в Ригу одпровадити и обыкновенно спродати, прошу в томъ о імператорский е. в—а указъ“[2]). В тім короткім „пункті“ вповні зілюстровано нове положенне української торговлі витворене петрівськими указами. Такуж характеристику чисто технічних умов витворених указами держати ся точно приписаних доріг для транспорту товарів до портів маємо в иншім зі згаданих пунктів, основанім на представленню гетьманови стародубських купців. „Нѣсколко купцовъ таковых — пише дальше гетьман — в полку одномъ стародубовскомъ найдуется, которіи по сее время вожували пенку и другие лѣсные и всякые товари до Риги, якые грузили ся в литовской пристани в мѣстечку Бѣшенковичах на Двинѣ рецѣ до запроваженя в Ригу путемъ воднымъ. А недавно принесена къ мнѣ і. в—а грамота, жебы мененных товаровъ одселя на заграничные пристани не возит(и) але провадит(и) бы оные къ пристанямъ в рубежахъ держави... монархи нашего на рѣках Касплѣ, Торопки и Двинѣ

[1]) Судієнко, Матеріалы... II, с. 59.

[2]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. экспед. кн. № 31/1758, лл. 216—217.

обрѣтаючымъ ся, по чому малороссійскымъ купцямъ развѣ бы толко къ Порѣччу возити надлежало. А же помянутыє стародубовскыє купци подали мнѣ на писмѣ виденіє, якоє тут же прилагаєт ся, з обстоятелнымъ вираженємъ, что имъ весма трудно до Порѣчча или до инного порту опрочъ бишенковской пристани возити товаровъ для выраженныхъ в томъ же вѣденіи причинъ, того ради просят милостивого в томъ є. і. в. призрѣнія, дабы имъ по прежднему не до Порѣчча але до бишенковской пристани для груженя в судна на путь водный возити товари, ибо єсли иначей такового не получат респекту, и тыє в маломъ числѣ будучыє теперъ промишленники мусят своєго в томъ лишити ся гандлю а чрез тоє и пошлина до казни і. в. в Ризѣ од тых промишленниковъ взимаючая ся устанетъ“[1]). Так пише той самий гетьман, який не так давно, бо що йно перед десяти лїтами писав про „квѣтнучій купецкими гандлями“ стан України. Якіж се були недогоди для українських купців, що по словам гетьмана наслїдком їх купці „мусят лишитися своєю гандлю“? Про се говорить „Виденіє в пуждѣ насъ купцовъ стародубовскых в доклад ясневелможному єго м. пану гетману“. „Прислано — пишуть купці — рейментарській вельможности грамоту з іменним є. в—а таким указом, щоби українські а власне стародубського полку купці їдучи в Ригу з пенькою і иншими товарами покинули бішенковецьку пристань і ладувалиб ті товари на ріках Касплї, Двинї і Торопцї — перевозячи свої товари лишень в границях царської держави. Одначе ся пристань на ріцї Касплї не тільки для нас шкідлива але і небезпечна для житя, а то з таких причин: 1) для провадження товарів до Порічча дорога недогідна; 2) в Кривім лїсї, якого в такім випадку не можна обминути, постійно на купців і на иншых людей нападають розбійники, від чого нїяк не можна устерегти ся. Адже в минулім роцї напали розбійники на узброєних людей, що по царському указу проводили до Смоленська припаси; тодїж вчинено напад і на купців, яких оборонили узброєні конвойні козаки, що як раз надїхали з припасами; 3) в Поріччу невміють так сортувати пеньки, як в Бішенковичах, й немає тут „шпихлїрів“ відповідних для складу пеньки; 4) в Поріччу неможуть зробити таких стругів, як в Бішенковичах, а готових відповідних для сього тут трудно найти, а хоч би і знайшли ся, то за наєм возьмуть в двоє стільки, як в Бішенковичах; 4) прибуде зайве мито, яке в Витебську доконче прийдеть ся

[1]) Ibid. л. 216.

платити; 6) по ріці Касплі до Двини дорога тісна і загалом водна дорога продовжить ся; 7) в Бішенковичах в найнятих складах лежать наші товари з минувшого літа (1721 р.) і сї товари забрати з Бішенкович недопустять ляхи, бо вже струги понаймано і ми вже подавали за них задатки, яких нам не тільки що не звернуть, але ще возмуть повну плату за наєм. Через те кождий з нас стародубських купців, що маємо свої товари в Бішенковичах, понесе втрату по тисячі рублїв. Про те з огляду на наведені причини рабськи просимо єго рейментарську милость, щоби зволив вставити ся за нами до єго і. в—а і випросив нам помилуванне“ [1]) кінчають купцї, начеб просили знести заслужену кару. Додати треба, що деякі з недогідностей, на які скаржили ся купцї, напр. недостача в росийських так внутрішних як і приморських граничних портах „брака“ (сортування) і недостача відповідних складів, були усунені значно пізнїйше. І так „для поддержанія довѣрія на русскіе товары“ установлено заприсяжених бракарів в Петербурзї для пеньки, льну і юхту що йно в 1727 р. за прикладом Риги[2]), а потрібні для складу товарів (пеньки ітд.) помїщення побудовано в Петербурзї в 1733 р.[3])

Нарештї серед безпосередних лихих для української торговлї наслїдків петрівської полїтики супроти України далеко не останнє місце займав новий тягар, який впав на українську торговлю разом з прикріпленнєм її до росийських доріг і портів. Сим тягарем було мито, якому підлягали українські купцї на рівнї з усїми иншими. Досї при вільній торговлї українські купцї знали лишень своє здавна установлене так для внїшної як і внутрішної торговлї мито т. зв. індукту і евекту, яку плачено в висотї 2% від поданої вартости товарів, і розуміють ся мито побиране за транзів на дотичних коморах в Польщі. З хвилею, як українська торговля була примушена ввійти в склад загально-росийської торговлї обставини в сїй справі радикально змінили ся на некористь українського купецтва. Тепер крім індукти, яка лишила ся на дальше — і до річи сказати зараз же з початком гетьманованнія Скоропадського була віддана правительством на відкуп чужому для України чоловікови, відомому фінансїстови Савві Рагузинскому, що теж було нарушеннєм „прав і вольностей“ і теж не могло не шкідливо відбити ся на місцевій торговлї — отже крім індукти тепер прийшло ся укра-

[1]) Ibid. л. 218.[2]) Семеновъ, op. cit. т. I, с. 146. [3]) П. С. З. VIII, № 5987.

їнському купцеви платити російське внутрішне мито, а нарешті пограничне в портах. Отже що до сього останнього, то воно в Росії при істнованню казьонної торговлї ніколи не було низьке, а в тім часі наслїдком зросту фіскалїзму з одного боку а протекціоналїзму для російського купецтва і промислу з другого було при частих перемінах незвичайно високе, особливо для т. зв. заповідних товарів, що ними торгував російський скарб і для тих родів заграничних товарів, для виробу яких закладано в Росії протеґовані правительством фабрики а нарешті тих, що їх наплив в Росію з погляду меркантилїстичних ідей представляв ся небажаним. Не вдаючи ся в детальне обговореннє орґанізації побирання мита і його висоти в ріжних роках, загалом скажемо що побирано його і з покупців і з продавців (що зрештою на одно виходить), з міри, ваги або з вартости товарів і тільки єфимками в висотї 5—10%, відповідно до роду товару, при чім правительство користувало ся всякою нагодою до підвисшення. Напр. в 1719 р. коли Петро з огляду на руйнованнє купецтва казьонною торговлею „милосердуя о своихъ подданыхъ“ дозволив „вольный торгъ“ заповідними товарами з виїмком поташу і смольчуга (і розуміть ся салїтри), то значно підвисшив зате мито від тих бувших заповідних товарів[1]). З засади мито купці повинни були платити, лишень доброю монетою не російською — єфимками по досить низькому курсу (звичайно рахуючи єфимок за 50—90 коп., колиж плачено російськими грішми то за єфимок брано 120—150 коп.)[2]). Вишрубованнє в гору торговельного мита достигло свого апоґея в виданій в 1724 р. торговельній тарафі, після якої напр. від деяких товарів привожених на експорт заграницю, як напр. пеньки, льну, олію, сала побирано 4% від установленої оцінкою ціни, за юхт і футра 3%, але зате від смоли 18%, від збіжа 25% а від льняної пряжі і невиправлених шкір 37% від їх вартости. Від привозних заграничних товарів особливо від ґалянтерийних так само установлено мито 10—37% їх вартости[3]).

Як тяжкою колодою не тільки на українську але загалом російську торговлю налягла згадана тарифа ставлячи торговлю в невиносиме положенне видно хочби з того, що незабаром по смерти Петра само правительство побачило всю її непридатність і застановляло ся над її реформою. Деякі постанови тої тарифи

[1]) Протоколы занятій Археограф. Ком. I, с. 527. Лѣтоп. занят. Арх. Ком. вып. XVII, с. 130, № 183. Грамота гетьманови Скоропадському про се з 1/10 1719 р. [2]) Семеновъ op. cit. I, т. I, с. 53.

[3]) П. Т. З. Книга Тарифовъ.

були перемінені (напр. мито на пенькову і льняну пряжу знижено з 37% на 5%) поки нарешті в 1731 р. не видано нової, після якої значно знижено пограничні мита[1]). Правда, що форсуючи експорт ріжних продуктів заграницю і стараючись головно за те, щоб російські купці навязували торговельні зносини безпосередно з заграницею і зміцнювали через те і „навіґацію“ правительство давало і раніш деякі полекші в плаченню мита тим купцям, що або самі або через своїх приказчиків відвозили свої товари (по змозі на власних суднах) в чужі краї[2]), то одначе коли з того мало могли користати богаті російські купці, які незважаючи навіть на грошеві підмоги правительства не могли пускати ся на такі „заморські“ експедиції, а коли й пускали ся, то такі виправи кінчили ся по більшій части фінансовими невдачами наслїдком власне привительственної торговельної полїтики, що звязувала торговлю по рукам і ногам[3]) — то вже нїяким чином немогли входити в такі комбінації непротеґовані, незорґанїзовані і слабші фінансово, а що головне не привичні ще до сього українські купці. В 1720 р. теж зменшено було мито на привозні товари в Петербург і цїлком знесено його від продуктів призначених на експорт в Петербурськім порті — платили лишень мито покупцї[4]), які зрештою відбивали собі се мито на продавцях даючи їм меншу цїну за їх товари — але се знова таки було зроблене в користь петербурського порту підносячи тим збільшенне в нїм торговельного руху і петербурських же купцїв, що купуючи заграничні товари зі знижкою мита перепродували їх иншим купцям, що могли вже ті товари розвозити в глуб імперії. Нарештї треба згадати і про полекші спеціяльно для українського купецтва, а власне, що при відправлюванню товарів з України наказано було заявляти ті товари митним коморам, а потім по дорозї до Петербурга нїде їх незатримувати і мито від найму підвод і суден, на яких проваджено товари, не брати „десятой доли отвальнаго и привальнаго“[5]), та ся постанова відносила ся до внутрішних мит і зрештою в практиці не мала нїякого значіння просто через те, що з ріжних причин не була введена в житє, про що дальше буде річ. *(Кінець буде.)*

[1]) Див. напр. Вяземскій, Верховный Тайный Совѣтъ, с. 316—328, де обговорено становище правительства в сій справі і зорґанїзованне „коммиссіи о коммерціи“, теж Семеновъ, op. cit. с. 134—135.

[2]) Семеновъ, op. cit. с. 54. [3]) Өирсовъ, Русскія торгово-промышленныя компаніи, с. 23. [4]) П. С. З. VI, № 3672, Семеновъ, op. cit, с. 56. [5]) Семеновъ, op. cit. с. 57.

„Сама собі в хаті господиня".

(Картина Т. Шевченка).

Подав Кость Широцький.

Внутрішній вогонь що таїть ся в глибині душі справжнього художника, прориваючись на верха, все загріває й освітлює своїм блиском. Справжнім творцям прекрасного ми часто пробачуємо багато технічних хиб, до них ми не так суворо прикладаємо естетичну міру і самий вибагливий естетик стає в нїмій повазі до художника, що зміг прикувати до свого твору часточку живого людського чутя.

Се людське чуте те, що так сильно характеризує картини великих майстрів ренесансу. Вони нам так близькі, вони викохали нашу сучасну штуку з багатьома її галузями й репрезентантами — всеж таки не однаковими по характеру творчости у ріжних народів.

Ясне небо Італії, наприклад, і жвавість італїйського житя дало дещо инше аніж холодність спокійної північної натури. Тим то ми й бачимо, що роскішна, але темна по своїх тонах ґравіровальна штука з'явила ся не в Італії, а в Нїмеччині. Розвинувшись з особливою силою в XVI—XVII в. у Голяндії, ся галузь штуки завитала на Україну, несучи сюди дух ренесансу й знайомлючи нас з культурою Заходу.

Вплив Голяндців, що відбив ся на Т. Шевченкови в його художницьких роботах, таким чином йде до нас не від нині й той факт, що Шевченко підпав не якомусь иншому, а сему впливови, має історичний інтерес: в історії нїчого випадково не з'являєть ся.

Шевченко у штуці як і в поезії звязаний глибоко з народом й з тою художницькою традицією, яка у нас жила. Згадки його про те, як він украв у свого учителя-дяка книжку з „кунштками“ (гравюрками німецьких майстрів, що були нашим давнім майстрам за зразки для їх малярських робот) й змальовував їх, виховуючись по бурянах, мимоволі вяжуть його з нашою старою штукою й вказують той ґрунт, на якому виспіла Шевченкова охота учити ся ґравіровального діла в таких тих самих голяндських художників. Так Шевченко завершив традицію наших звязків з Заходом, злучивши своєю особою то колесо історично-артистичного процесу, який під німецьким впливом почав ся на Україні в XVI в. в ґравіровальній штуці й закінчив ся повторенем й удосконаленем тих самих впливів, на картинах самого-ж таки поета.

Справді, збір відомостий що до стану ґравіровального діла в старій Україні, зроблений Д. Ровинським [1]), дає можливість зазначити, що тоді Українці вже знали навіть й офорти, які в XIX в. в Росії Шевченко почав творити перший. В старій Україні гравюра стояла на значній висоті: вона породила відомого Д. Левицького, котрого отець був українським майстром, XVIII в., Боровиковського, Лосенка, а також дала нам найкращого творця свого — Тараса Шевченка.

Тільки Шевченко вніс до гравюри вже багато нових елементів, що дають в нім розуміти художника нової доби з певним напрямком, індівідуальним стилем й новим кругом ідей. Тут виявили ся всі ріжносторонні таланти Шевченка, бо він будучи поетом і співцем, музикою, малярем і ґравером мусів був дати в своїх творах результати всіх своїх здібностий. Від того картини його стають цікавійшими за картини сучасників і попередників.

Як офортист Шевченко був перший в Росії, але не перший на Україні. Там він вже мав таких славних попередників, як Л. Тарасевича, Щирського й Галахівського (XVII—XVIII вв.). Але Шевченко досягнув в офорті незвичайної сили. Для занять офортом йому в Петербурській Академії були навіть дали окреме помешкане [2]). В сфері офорта Шевченко винайшов дещо нове й тим проторив дорогу другим майстрам. Струментів, винайдених

[1]) Ровинскій. Русскіе граверы и ихъ произведенія съ 1564 г. до основанія Академіи художествъ, Спб. 1890.

[2]) Ровинскій. Подробный словарь русскихъ граверовъ, вид. Собко. Спб. I, 123.

Шевченком, по нині вживають до своїх робот проф. В. Мате і, здаєть ся, Шішкін [1]).

Після перших спроб в гравюрі ще в 40 роках Шевченко рішуче зайняв ся офортом лиш в останніх три роки свого житя. Тоді він дав ряд прекрасних творів з історії, з побиту українського, багато портретів й копій з картин відомих художників. Фламандці й Голяндці робили на нього найбільше вражінне. Про те як він буде робити гравюри сепією з знаменитих творів Академії й Ермітажу, Шевченко марив на заславню. Свідками того являють ся листи поета до приятелів: [2]) „ожила би моя душа одинока, глядячи на великі твори божественних штук!“ [3]).

Душа його, справді, ожила. По поворотї в Петербург Шевченко зараз таки шукає порад проф. Йордана, ходить до Ермітажу й, що називаєть ся, жиє в товаристві великих „возлюбленників муз і ґрацій“, представлених там своїми творами.

Вчити ся Шевченкови не було в кого. Поради, які давав йому Йордан, значили не багато, бо Йордан не був офортист. Дійсним учителем Шевченка став старий Рембрандт ван-Рейн (1606—1669). У Шевченка так само як і в нього — однакові світляні ефекти і тїни, однакові навіть напрямки і скупленнЯ ґравіровальних штрихів. Теми картин Рембрандта були часто й темами Шевченка. По Рембрандту Шевченко малював і численні свої авто-портрети, не бажаючи витрачати ся на натурників. В сьому фаху Шевченко досягнув скоро такого успіху, що деякі його копії з Рембрандта („Притча о виноградному саді“ або „Сцена в торговій конторі“) видають лїпшими за оригінали.

Про Шевченкове захопленне й любов до Рембрандта оповідає Суханов. Він каже, що Шевченко всюди відшукував картини Рембрандта, щоб на них подивитись: ходив по Академічних коморах, в Ермітаж, до колекціонерів. Щоб піти й подивити ся на який-небудь невідомий офорт великого Голяндця, Шевченко перепиняв навіть свої лекції, які давав Суханову [4]).

Коли пригадати сумний факт заслання Шевченкового й його натуру, то ясним стане, через що він так захопив ся офортом і зійшов ся з Рембрандтом: напрямок Шевченка був реалїстичний, завжди він шукав правдивих стежок, штука-ж в ту пору,

[1]) Рідний край, 1906, № 8, 16. Статя д. Сластьона.
[2]) Русская Старина, 1887, X, 289.
[3]) Основа, 1861, X, 14.
[4]) О. Конїський. Т. Шевченко-Грушівський, II, 234.

навіть в особі Кароля Брюлова, ще не зійшла була з театральних помостів. В ту пору фальшивого клясицизму Рембрандт, супроти зализаности письма італійських шкіл, світив хоч і з минулих віків, а правдивим світом; через те Шевченко й заінтересував ся сим великим в офорті й живописи авторітетом. Він дає з нього цілий ряд копій („Сцена в купецькій конторі", „Виноградарі" і др.), а також переробок.

До останньої категорії належить оден з кращих офортів Шевченка: „Сама собі в хаті господиня", що послужить предметом сеї студії.

Ся картина, видрукована в журналі „Искусство и художественная промышленность" [1]) і в останнім альбомі Шевченкових малюнків [2]), була колись власністю Честахівського [3]), а тепер переховуєть ся в музеї В. Тарновського в Чернигові (№ 447). Вона зроблена офортом р. 1859 після старанної роботи Шевченка над кількома нарисами й сепією на ту-ж саму тему [4]).

В вічі кидаєть ся на сім офорті серед пітьми ночи фіґура лежачої в сні, розкритої жінки; вона зігнула свої коліна й дуже розхрістана. На круглому столику біля ліжка пуделко з пудрами і свічка. Полумінь, закритий від глядача спинкою свічника, кидає пляму світа на груди й лице заснулої й згущує тіни кругом постели, над якою з боку замість пологу звисає крінолїна. На лівім боці під картиною підпис: „Сама собі в хаті господиня".

Шевченко намалював тут зморену женщину, що, видимо, прийшла з свого гулящого промислу й ту хоч на хвилю почуває себе „господинею в хаті". Форми тіла жінки, обстанова в якій вона спить, почасти підпис поета, ясно говорять кого він тут наґравірував, що се за жінка.

Самостійно Шевченко змалював сю картину, чи взяв її від свого вчителя, якого тони так ясно в сій роботі проглядають?

На то не маємо літературних посвідок, але можемо дійти дечого з аналізу картин.

По тонам офорту, по постановці фіґури, по всім подробицям композиції видко що Шевченко наслїдував Рембрандта, а саме славну його ермітажну „Данаю" (№ 802), яку подібно до багатьох инших голих жіночих фіґур великий Голяндець

[1]) 1901 г. № III, в додатках.

[2]) Малюнки Т. Шевченка, виданнє Общества имени Т. Г. Шевченка, Спб., 1911.

[3]) Кіевская Старина, 1888, VI, 83 (в „примѣчаніяхъ").

[4]) В музеї В. Тарновського №№ 376, (377), 394.

писав, по загальному признаню дослідників, з своєї улюбленої жінки Саскії Уйленборг [1]).

Загальне толкованнє картини таке: Даная, дочка Акризія царя Аргосу, син якої мав, по слову оракула, вбити свого дїда, забита за те батьком в льох, змальована в ту хвилю, коли приходить до неї в світляним дощі сам Зевес і плодотворить її будучим сином Персеєм. Даная лежить у Рембрандта на ложі, вкрита по ногах простиралом, гола й молода, хоч і не гарна. Вона повернула ся на лївий бік лицем до глядача й зперлась лївою рукою на подушку. Звернувши в бік лице своє, Даная дивить ся в отвір, зроблений позад її ліжка в відкинутім старою служницею полозї. В руках служниці торбинка й ключі. Через отвір в полозї лїть ся золотий світ на Данаю. Перед ліжком стоїть круглий столик й пара пантофельок.

Автор спеціяльної праці про Рембрандта Б. Боде [2]) дає одначе инше толкованнє сьому образови, який зове перлом серед Рембрандтових картин й відносить до 1636 р. Він думає, що се не Даная, а Сара дочка Рагуїлова, що вичікує Тобію в першу ніч по шлюбі. Боде підтверджує свою гадку тим, що подібна тема є і в ученика Рембрандтового Боля в Бравншвайзї, причім вона вельми близька до ермітажної картини.

Так чи так, однакового не може бути сумніву, що саме ся картина дала ідею Шевченкови. Ся так звана „Даная“ підходить до офорту Шевченка не лише подробицями, а й по своїй ідеї. В „Данаї“, не дивлячись на те, що її вважають біблїйною Сарою, ясно показана ідея продажности: амур в головах постели й торбинка в руках служниці. Окрім того є варіяція її в Бравншвайзькій галерії (№ 204) близька до композиції Шевченка і позицією лежачої фігури „Данаї“, незалежно від спільних ефектів світлення й инших частин картини. Там (в № 204 Бравншвайг) гола жіноча фігура, подана у снї, покладена на подушку спокійною головою, як у „самої собі господинї“, тільки там до неї підходить серед золотого дощу Зевес [3]).

Взагалї ж, у Рембрандта є чимало подібних до Шевченко-

---

[1]) D. Rovinski, L'oeuvre gravé de Rembrandt reproduction des planches originales dans tous leurs états successifs, 1000 phototyp. sans retouches. SPb. 1890.

[2]) B. Bode, Studien z. Gesch. d. holl. Malerei. Braunschweig, 1883, 449.

[3]) Награвірована Н. Мосоловим в „Les Rembrandts de l'Erm.“

вої жінки фіґур. Длятого досить пригадати видруковані в III т. Ровінского його №№ 219, 369, 992 й инші [1]).

Не диво, що Шевченко картину Рембрандта переробив на таку нову тему. Штука часів Рембрандтових мала инші завдання, пройняті духом відродженої клясичної штуки. Шевченко ж в трактуванню клясичного сюжету пішов далі й від ціломудреної Сари чи мученої Данаї перейшов до иншого сучасного сюжету, який давало житє великого міста.

Поява такого, здавалось би, нїкчемного жанру у Шевченка нехай одначе не здасть ся нам чудним: сей рисунок взятий з середини житя, що проходило перед очима поета-художника в сучаснім Вавилонї, з того житя, яке Шевченко добре знав і яке нераз описував в своїх денниках та в поезіях включно до продажних дівчат, змальованих у „Снї". Невдоволеним сим сюжетом за його наче-б то надмірну вульґарність не можна бути через те, що Шевченко відносив ся до взятої теми з гірким гумором, а щоб у сім переконати ся, досить приглянути ся до сього офорту.

Чи писав він його для публики, чи лиш для свого альбому, все-ж таки мав на думцї показати незугарність й низкість того, до чого може, але не повинна доходити здорова людина — так що з сього боку „сама собі господиня" стає лиш доказом на тих критиків картин Шевченка, які докоряють відсутністю в його творах горожанських мотивів й їх далекістю до житя [2]). Ми бачимо тут, що він не лише описував українське минуле й всїлякі привиди, утворені фантазією народу, не тільки змальовував зовнїшнїй вигляд сїльських людий й української та чужої природи, а й такі трагічні з психольоґічного боку теми як „сама собі в хатї господиня". Не дурно казав Гоголь, що творець-художник однаково великий в нїкчемному й величному, бо в нього через нїкчемне проглядає незримо прекрасна душа творця, крізь чистилище якої се мерзенне протекло [3]).

Так і в Шевченка звучить добре чутє жалю, яке тут не зовсїм отверто виступає через неприступність нам сучасного Шевченкови реалїзму. Той реалїзм був склав ся під впливом крайнього його натуралїстичного напрямку й тут саме ми маємо натуралїзм та простодушність.

Через сю простодушність визирає згадана вже глибока горіч

[1]) Конїський, Т. Шевченко-Грушівський, I, 126, 133, 145.

[2]) Статя Кузмина в „Искусствi и Художествен. Промышленности" за 1901 р., кн. III, ст. I. [3]) Гоголь, „Портрет".

Шевченка і їдкий сарказм, який знаходимо хиба у побутових рисунках Гаварні, Гойя та ще у Федотова (автора „Сватовства майора“, „Першого хреста“, „Вдовиці“ й инших прекрасних річей), якого Шевченко здибав на вечорах у ґрафа Ф. Толстого.

Як би так не було, а взята нами картина Шевченка в основі своїй має таки Рембрандтову „Данаю“, підправлену й перероблену відповідно моралїстичним завданням поета. Залишивши загальний характер композиції Рембрандта, він замість пологу над постелею вішає іронічно кринолїну; замість красного тїла античної цариці — дає форми тяжкі й брилкі, а при всїм тім штрихи своєї голки граверської й струї їдкої горівки так пускає на своїй дошці по ногах своєї героїні, що вони видають нїби вкриті лускою, нїби лежить се сирена чи нїмфа, лиш не з тих, що манили Одисея, а — вулишна. З сего бачимо, що Шевченко над своєю темою не мало працював і думав, поки звів Рембрандтову Данаю до простих людий і до житєвої правди.

Шевченкови, взагалї, всїлякі образи пристрастий вдавали ся добре („Вірсавія“, „Катерина“, „В минулі часи“, „Походження блудного сина“ й т. и.). Голе тїло також стрічаєть ся у нього досить часто, так що „Сама собі господиня“ не стоїть високо в артистичній творчости Шевченка. Так, напр., р. 1841 він малював голих одалїсок у снї (№ 140 Черниг. музею), пізнїйше дав женщин у снї (№ 170 музею в Чернигові), згодом сонну розхрістану жінку (тамже № 314) й так далї.

Деякий вплив на картини Шевченка виказали фляндські майстри, але вплив їх торкаєть ся більше його пейзажу та техніки, так що тут порівнювати їх не приходить ся. Можна було-б згадати в тім числї Вільденса або навіть великого співця щастя й радощів Рубенса. Між иншим сатирка з „Вакханалії“ останнього (Ермітаж № 551) де в чому підходить до фіґури на картинї Шевченка. Є дуже подібна до Шевченківської „Господинї“ фіґура скуленої молодої дівчини у снї у Брюлова на його картинї: „Сон бабки й внучки“, але там Брюлов дав сюжет пустий і далекий від того, про що оповідає картина Шевченка.

Не буде нарештї помилкою в pendant до нашої композиції покласти ще анальоґічну композицію з картини нового художника Ронденея: „Сцени з житя бідних людий“, для того щоб яснїйше відзначити собі особливости Шевченкової мисли й манєри. Коли у Ронденея положенє фіґури то саме й ті самі подробиці картини, не виключаючи навіть маленького столика біля бідного ліжка, свічки на ньому й снопа світу, що ллять ся на

сонну женщину з вікна спусковатої стелі, то Шевченкову композицію відзначає все таки йому одному приступний кольорит, та ще особливий настрій й якийсь інтімний характер всеї картини, хоча там, власне, виглядає всюди лице Рембрандта.

І дійсно, скільки ся робота Шевченка підігріта його учителем, варт в тому переконати ся. Маю на увазі головним чином спосіб її виконання: як і на Рембрандтових офортах Шевченкові офорти правлені горівкою й різані компліkованими лініями; штрихи у одного як і в другого самі нерівні й розкидані по ріжних напрямках, довгі й густі в темних місцях й дрібні в світових частинах; при тім в обох них поривання до світу були ніби згашені; святий вогонь вищого дару у них вкрив ся наче тонкою наміткою або прозорим туманом.

Світотінь у Рембрандта і в Шевченка майже всюди однакова. Шевченко дає її в „Сватах“, в „Казці про смерть“, в „Голові Куліша“, в „Катерині“, в сценах з військового житя на засланню і т. д. У Рембрандта ж вона всюди в портретах, в „Синах Якова“, в „Св. Родині“ й ин.; особливо ясно Рембрандтівський спосіб світотіни ужитий в картині „Петро відрікаєть ся від Ісуса“. Там бачимо сей знаний у Шевченка спосіб закривати від глядача жерело світу: св. ап. Петро на тій картині (Ермітаж № 799) звернув ся лицем до служниці, яка стоїть позад апостола, заглядає на нього через плечі й освітлює його лице, тримаючи в лівій руці свічку й заслоняючи її вогонь правою рукою. Сцена відбуваєть ся в полі й освітлюєть ся лиш сею свічкою. Само собою не трудно пізнати, що тут маємо той самий спосіб, який пізнійше дав нам Шевченко і ще пізнійше утримав Їе у своїй „Тайній вечері“ [1]), де вогонь від лямпи закрив він постатю Христопродавця Юди, який стає від того чорним привидом на ясному тлі цілої картини.

Цікава ще й та подробиця на Шевченковому офорті, що коло постелі стоїть круглий столик. Ся річ теж часто стрічаєть ся на картинах Голяндців: у Рембрандта (в „Данаї“), у Верколї (в „Аммонові й Тамарі“, в „Йосифі Цїломудренім“), також в пишних бенкетах на картинах Рубенса.

Добре розроблену анатомію сонної женщини на офорті Шевченка можна пояснити тим, що він був почасти й скульптором. Того він так любив малювати голих людий, й тут утримав анатомічну правильність при всій грузности форм свого персонажу.

[1]) XXIV саля Музею Алекс. III в Спб.

Павлин Свєнціцкий.

Публіцистична, наукова та літературна його діяльність*).

Написав Володимир Радзикевич.

Дуже інтересною і з богатьох зглядів „незвичайною“ появою на арені галицького літературного, наукового і публіцистичного руху шістьдесятих і сімдесятих років минулого століття був Павлин Свєнціцкий, відомий в історії галицько-українського театру під псевдонімом Данила Лозовського, популярний в українському письменстві як Павло Свій, в польському як Павлин Стахурский.

Постать Павлина Свєнціцкого видаєть ся нам інтересною не тільки завдяки його письменським здібностям, не лише з огляду на гарні, талановиті продукти його літературної діяльности, цікавий він для нас також як людина, що головним завданнєм свойого житя поклала собі працю над помиренням і зєднанням двох сусідних народів.

Великий ідеаліст по натурі, одарений буйною фантазією, захоплений наскрізь кличами щирого демократизму, запалений горячою любовю до простих і темних мас, віддав ся їм на услуги в міру власних сил і відповідно свойому розумінню

*) Сю розвідку читав я в рр. 1909 і 1910 на засіданнях семінара для української фільольогії проф. дра К. Студинського. Почуваю ся до обовязку зложити йому на сьому місці сердечну подяку за цінні ради і вказівки. Дякую також щиро Вп. Панам: радн. Двору О. Барвінському й д. М. Павликови за те, що в усею готовостию поспішили мені до помочи особистими споминами. В. Р.

„щастя мілїонів“ — коли мовити терміном самого Свєнцїцкого. Хоч Поляк родом, полюбив горячо український люд, його мову, його поезію і задумав зближити його з такимже бідним і темним польським людом. І ся ідея зближення, а в слїд за тим і федерації українського народу з польським на прінціпах фактичного демократизму, порозуміння обох згаданих націй в інтересї обопільного поступу, виповнювала головний зміст його житя, становила виключну понуку усеї його публїцистичної і в значній мірі давала товчок до літературної дїяльности.

Проголошував він її теоретично в статях розсипаних в спеціяльному орґанї, що мав служити здїйсненню згаданої ідеї „Siol-ї“ і в инших польських журналах, коли тільки лучилась йому нагода говорити про українсько-польські взаємини. В літературних своїх продуктах, писаних з незаперечeним поетичним талантом українською і польською мовою, дав вислів любови до українського народа, вилляв свої симпатії до його мови, поезії, бувальщини й сучасного побуту.

I.

Хлопоманський рух у Київі і участь Свєнцїцкого у ньому.

Період першої молодости Павлина Свєнцїцкого мало нам відомий. Родив ся він в селї в Варшиці[1]), махновецького повіту[2]), київської ґубернії з незаможної польсько-шляхотської родини 1841 року[3]). Спершу вчив ся дома, а пізнїйше в Каменци Подільськім, де й покінчив ґімназію[4]). Спомини про гуляще житє каменецької ґімназіяльної молодїжи послужили йому потім основою, на якій з таким гумором ткав нїяк неправдоподібні пригоди своєї „Trójk-и“[5]). В 1860 р. записав ся Свєнцїцкий на університет св. Володимира в Київі і зачав студіювати

[1]) Родинним отже місцем Свєнцїцкого не є ні Варшиці, ні Воршиця, як подають деякі українські і польські некрольоґи, а Варшиця. В персональній табелї, писаній рукою самого Свєнцїцкого, що переховуєть ся в архіві академічної ґімназії у Львові, читаємо виразно: „urodzony we wsi Warszycy“.

[2]) Персональна табеля.

[3]) „Павло Свôй“. Другъ, письмо літературне, 1876, ч. 18, стор. 284.

[4]) Правда за рік 1876, стор. 674; також: Календарь Тов-а „Просвѣта“ на р. 1886, стор. 15—16.

[5]) І. Ґржеґоржевский: „Paulin Święcicki“ — Gazeta narodowa, 1876, ч. 213.

правничі науки[1]). Одначе попри обовязкові студії віддавав ся він з особлившим жаром студіям над славянськими мовами і з живим інтересом приглядав ся житю-бутю сільського народа[2]).

В Київі застав молодий Павлин серед університетської молодіжи сильно розбуджений рух. „Після довгої, шумної і розпустної бездільности — говорить автор одного некрольоґу Павла Свого — зачало будити ся нове житє. Ідеї демократизму, посвячення для визволення і піднесення бідного, пригнобленого люду розпалили серця всіх. Горячо стали їх ширити й проповідувати молоді люди помимо опору консервативної шляхти, що в хлопах все ще бачила слуг і скотину“[3]). Демократичне се стремліннє серед великої частини польської університетської молодіжи в Київі — відоме загально під назвою „хлопоманії“. Згірдним епітетом „хлопомани“ пятнувала польська суспільність і великоруська публіцистика, перша по причині свойого аристократизму, друга добачуючи тут „польську інтриґу“[4]), — молодих польських ідеалістів, які, хоч вийшли з посеред української ополяченої шляхти, зачали пильно приглядати ся бувальщині того народа, серед якого жили й сучасним його потребам та домаганням, а вкінці, як каже Тадей Рильський — прийшли до пізнання своєї національної солїдарности з місцевим українським населеннєм і вважали його інтереси близкими своїми інтересами“[5]). Рильський має тут на думці тільки одну галузь київських „хлопоманів“. Хлопоманія одначе підготовлена цїлим рядом фактів не лишень полїтичного (кримська війна, приготованнє до нового повстання) та суспільного („балагульщина“, соціяльні розрухи), але й літературного житя (козакофільство в польській літературі, „польсько-українська школа“)

[1]) Персон. табеля.

[2]) Крім цитованих статий в „Друзї“, „Правдї“, „Календарі Просьвіти“ і „Gazet-ї narodow-ій“, ще: А. Н. Пыпинъ — Эпизоды изъ литературныхъ отношеній малорусско-польскихъ. Вѣстникъ Европы, 1886, т. I, стор. 327, або: Исторія русской этнографіи, т. Ш, стор. 282 і сл.

[3]) Павло Свой (Павлинъ Свѣнцицкій — Стахурскій). Другъ, 1876, стор. 284.

[4]) А. Н. Пыпін — Исторія русской этнографіи, Ш, ст. 274—275. Пор. також: Ол. Грушевський: З українського культурного і національного житя в половинї XIX в. (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, Львів, т. 74, стор. 88 і сл.).

[5]) Нѣсколько словъ о дворянахъ правого берега Днѣпра. Основа, 1861, Декабрь, стор. 99.

не була одноцїльним суспільним явищем, одноцїльною синтезою полїтичних стремлїнь і суспільних ідеалів усеї молодїжи. Демократичний хлопоманський рух, недослїджений ще й до нинї у всїх своїх відтїнках і консеквенціях, обертав ся около одного спільного обєкту, яким був український нарід. Тількиж коли праця для нього в одних „хлопоманів“ була остаточною цїлию проґрами, у других служила вона середником до переведення дальше йдучих полїтичних фантазій.

Свєнцїцкий прибув на київський унїверситет саме в пору найбільшого розворушення умів. Загальна горячка заволодїла скоро цїлим його духовим орґанїзмом, а після відомої крізи 1863 р. відбила ся на його світоглядї у формі великої скристалїзованої ідеї: федерації України і Польщі, братньої злуки двох вільних і рівних народів. Уся його дальша дїяльність на галицькій території, яка мала мостити дорогу згаданій ідеї, стане нам що йно тодї вповнї зрозумілою, коли хоч в головних начерках зможемо познайомитись з прямованнями й ідеалами київських „хлопоманів“, в гуртї яких усталив ся світогляд Свєнцїцкого.

У розбудженню живійшого руху серед київської молодїжи велику ролю відіграла кримська війна; розбудила вона в людий думку, отворила в їх серцях місце патріотичним почуванням, спонукала інтелїґентнїйші одиницї виступити рішучо проти неморальности й „буршівства“ товаришів[1]). В гуртї студентів унїверситету появляєть ся тайком перед правлїннєм редаґована часопись „Гультайский Біґос“, яка бичем сатири вдаряє на байдужність і безідейність молодїжи[2]). Рух бистрою струєю захоплює чимраз ширші круги. Коли 1859 року Драгоманів вступив на київський унїверситет, між студентами йшли горячі дебати; всї рвали ся до полїтичної дїяльности, хоч в ріжні боки[3]).

Головним змаганнєм загалу тодїшньої київської унїверситетської молодїжи було зближеннє до народу, живе зацїкавленнє

---

[1]) Sioło. Pismo zbiorowe poświęcone rzeczom ludowym ukraińsko-ruskim, зош. II, стор. 159.

[2]) Тамже. Инше жерело подає назву часописи „Bigos burszowski“. Wyjątki z pamiętników b. komisarza pełnomocnego rządu w styczniowem powstaniu, tom I, Wspomnienia przedpowstańcze, rozdział II. Chłopomanja kijowska. — Dziennik Lwowski, 1870, Nr. 17.

[3]) Порівнай біоґрафію Драгоманова в „Житю і Слові“, 1894, I, стор. 149, пера дра І. Франка.

його житєм, мовою, звичаями, обичаями, побутом, зацікавленнє скріплюване у великій мірі поезіями Шевченка[1]). Демократами були отже всї студенти; сьвідомість соціальної несправедливости довела їх всїх до роздору із шляхтою[2]); майже всї були також прихильниками українського народа, тільки прихильність не у всїх випливала із однакових мотивів і не у всїх стреміла до однакових цїлий. Сей розлом найкрасше зарисовуєть ся на пунктї національнім, на якому виразно можна відріжнити дві головні ґрупи київських „хлопоманів“ відповідно до сього, чи почували вони себе попри всю свою прихильність для українських мужиків і погорду для польської шляхти таки Поляками, чи Українцями. В останнїх до свідомости соціяльних кривд долучила ся ще свідомість колишнього національного походження і вони порвали зносини не тільки з польською шляхтою, але й польськими історичними традиціями[3]).

Ярко й недвозначно виступають ріжниці у поглядах двох головних таборів київського студентства вже в 1861 роцї, коли то в Київ приїшов клич готовити ся до повстання за приверненнє Польщі в її історичних границях. Тодї велика вже серед польської, чи то по тодїшньому офіціяльному терминї „католицької“ молодїжи, ґрупа „хлопоманів“ втратила кількох „радикалів“ — в їх числї й Володимира Антоновича, які приступили до громади „православних“ Українців, що складалась

---

[1]) „Dziwny też zapał — пише один польський еміґрант (E. U.) в листї із Парижа в червни 1866 р. — owładnął polską młodzież Ukrainy, młodzież uniwersytecką szczególnie, gdy pierwszy raz wzięła do ręki „Kobzarza“. Młodzi nie zarażeni jeszcze materjalizmem i przesądami starszego pokolenia, chwytaliśmy z uniesieniem utwory poety, wszystkie myśli jego tak jasno i wiernie wypowiedziane, i zachwycaliśmy się trafnem oddaniem rzeczy od dzieciństwa nam znanych“ (пор. його рефлексії в приводу статї Батаґлїї п. з. „Taras Szewczenko, życie i pisma jego“. Sioło, I, стор. 146).

[2]) „Młodzież oddana całem sercem pracy narodowej, na wskróś przejęta myślą wyswobodzenia ojczyzny z pod jarzma — отже й ті, в яких прихильність для укр. люду мала еґоістичні цїли — musiała pełnem boleści okiem patrzeć na ów niezgodny z prawami ludzkiemi i boskiemi stosunek chłopa do pana, owszem podniesienie moralne i materjalne włościanina, uzacnienie go myślą wolności i godności ludzkiej, uważała nie już tylko za święty obowiązek, lecz za sprawę ścisły bardzo związek mającą z pomyślnością sprawy ojczystej...“ Pamiętnik... op. cit. Dziennik Lwowski, 1870, ч. 15.

[3]) І. Стешенко, Українські шестидесятники. Записки Наук. Тов а ім. Шевченка в Київі, кн. II, стор. 79.

майже виключно із лівобережців[1]). Таких одначе людий, що вважали роботу в хосен історичної Польщі простою недоладностию, було, як з жалем стверджує Б. Познанський в „Воспоминаніяхъ о польскомъ возстаніи въ Украинѣ 1863 года“[2]) „не много“. Всіх инших захопив польський політичний рух[3]). Давні традиції, зачерпнені із того середовища, з якого вийшла більша частина „хлопоманів“, завели їх в ряди польських інсурґентів і бувші „демократи“ пішли на уступки польській шляхті навіть у питанню соціяльно-економічному[4]).

Основно прояснює ріжниці в поглядах й прямованнях двох що йно згаданих ґруп серед київських „хлопоманів“ сам Павлин Свєнціцкий при нагоді критичного розбору повісти Т. Шумского п. з. „Na gruzach“, яка своїм змістом доторкає останнього польського повстання[5]).

Із його рецензії дізнаємо ся, що ті із київських хлопоманів, що як писав „Tygodnik Poznański“ (1863, ч. 3, пор. Драгоманів, op. cit., стор. 111), відреклись Польщі, щоби працею над освободженнєм й осьвітою народніх мас зреалізувати „українську утопію“, ґуртували ся в „Громаді“, — всї останні зорґанізували ся в „Загал“ („Ogół“).

В „Громаді“ крім згаданого вже „радикального“ відлому польських хлопоманів, подибуємо головно українське студентство, для якого добробут українського народа був останньою метою програми. „Громадяни“ не грали ся фосфоричними вогниками, відкинули пусту фразу шляхти „підносити люд“; вони старали ся зійти до народу, війти в його склад, принимаючи його мову, звичаї й обичаї[6]). Натомісць всякі пляни дальших державних сполук не обходили їх зовсїм[7]).

„Загал“, ґуртуючи в своїх рамах молодіж ріжних провінцій колишньої історичної Польщі (з Волиня, Поділя, України, з Корони і Литви), вже з природи річи не міг проявлювати на зверх такого одноцїльного характеру. В лонї „Загалу“ виріж-

---

[1]) М. Драгоманів: Историческая Польща и великорусская демократія. Собраніе политическихъ сочиненій, Paris 1905, том I, ст. 110.

[2]) Кіевская Старина, 1885, т. XIII, стор. 436.

[3]) Труди VII, стор. 248.

[4]) Драгоманів op. cit. стор. 110—111.

[5]) Sioło, II, стор. 153—164. Богато місця присвячує Св-ий також обговоренню внутрішньої орґанізації „Загалу“ і сфери його дїяльности.

[6]) Тамже, стор. 160. [7]) Тамже, стор. 162.

нюють ся по своїм стремлінням знову дві партії: партія „Поляків-Русинів“ — тоб-то „хлопоманів“ в тіснім розумінню слова[1]) — і партія „Коронярів“. Із богатьох слів Свенціцкого, якими силкуеть ся схарактеризувати напрям діяльности „Поляків-Русинів“ і вияснити ріжницю їх програми від програми „Коронярів“, виходить ясно, що перші побіч праці над осьвітою українського люду живо захоплювали ся мріями про висвободженне Польщі зпід росийського ярма та думками про федерацію України і Польщі, другі зовсім байдужно відносили ся до справ українських земель, на яких вважали ся зайдами, беручи участь тільки в справах доторкаючих загалу молодіжи[2]). Цілий той рух[3]) київських студентів живо захопив й Павлина Свенціцкого. Без сумніву в їх гуртї прийшлось і йому відіграти, коли не передову, то на всякий випадок визначну роль. Про участь Свенціцкого у роботї „хлопоманів“ маємо два свідоцтва, які одначе суперечать собі взаїмно.

В статї Іржеґоржевского читаємо, що „Swięcicki stał w pierwszym szeregu i należał do przodowników młodzieży“[4]); автор некрольоґу в „Друзї“ (1876, стор. 284) вневняє натомісць, що Свенціцкий „нїколи не тиснув ся в передні ряди межи тих, що найбільше кричали, що зачинали порушувати нещасну руcько-польську справу“. Кричати може Свенціцкий й не кричав, але у громадї київських робітників був безперечно солїдною робучою силою. Діяльність пізнїйшого редактора „Sioła“ у Київі, коли зважити українське його походженне по території, а польське по національности, можемо зовсім оправдано обмежити до рам зачеркнених статутом Поляків-Русинів. Щоби зблизити ся до простого народа, зачали хлопомани видавати книжки, заводити недільні школи, спершу можливо, що й в цілях політичної пропаґанди[5]), пізнїйше, коли пересьвідчили ся, що з темними, прибитими масами про політику говорити не

[1]) Спокійні горожани росийської імперії ховали назву „хлопоманів“ виключно для Поляків-Русинів, обкидуючи „Громадян“ менше вишуканим епітетом „різуни“ (тамже, стор. 162).

[2]) Тамже, стор. 161—162.

[3]) Психольоґія хлопоманського руху, його мотиви і ріжниця змагань „хлопоманів“ від змагань „українофілів“, змальовані гарно й обєктивно в Пыпіна, op. cit. стор. 273—282. — Крім цитованих творів ще: Agaton Giller: Historja powstania narodu polskiego w 1861—1864. Парнж 1867, т. I, стор. 141—168.

[4]) Gazeta narodowa, 1876, ч. 213.

[5]) Житє і Слово, 1894, I, стор. 149.

слїд, просто в цїлях просвітних і педагогічних. Так повстала відома, тайком перед правлїннєм основана, школа в Київі, що мала на метї виобразуванє сїльських учителїв, а в якій викладною мовою була мова українська і в нїй став Павлин Свєнцїцкий учителем. Зближав ся памятний цвітень 1863 року. „Поляки-Русини", вірні висказаному „credo", що не зривають з польщиною[1]), не без впливу „коронярів"[2]), повстали в імя свободи сфедеризованих трех земель, видаючи наперед на доказ контакту з народом „Золоту грамоту". Ходило саме о те, хто має промовити до народу, чиїм словам він йме найбільше віри. „Дїдичі? — ...Іще не присохли рани панщизняних ударів, — говорить Свєнцїцкий в повісти „Trójka" — іще кровію текуть військові екзекуції, які накликали пани-дїдичі; їм люд не повірить, хиба що скажуть, що повернуть недавні часи! Лишалась молодіж. Вони були ще такі білі невинностию, а так їх опромінювала любов до того люду, якого освободженя бажали, що здавало ся, що слова їх найдуть у нього віру, що як братів прийме їх люд в свої ряди і піде враз з ними у бій за правду, за житє"...[3]). Так здавало ся і Свєнцїцкому, коли на чолї одного легіону повстанців[4]) ставав в боєвім ряді польських інсургентів, бо забув, „що любов, що бажанє щастя мілїонів, хоч окриває блиском „білих соколиків", не випалює ще мученичої крови, якою їх чола позначили батьки на знак, що від них походять"...[5]). Повисші слова Свєнцїцкого булиб пустою, милозвучною фразою, коли би він сам не розумів усеї їх правдивости. А се розумінє причинило ся в значній мірі до того, що молодий ідеалїст не знеохотив ся невдачею повстання, ворожим становищем українського люду, а тільки утвердив ся в своїх поглядах, почув реальний ґрунт в програмі будуччини. Бо коли по невдалій пробі із „Золотими грамотами", по нападі в Соловіївцї, богато вимігрувало на захід, Свєнцїцкий не пішов за їх приміром, але з великою енергією, хоч із „зараненим серцем"[6]) віддав ся праці, і то праці спокійній, на довгі лїта розложеній, праці органічній, що мала на метї розвязанє українсько-польських замотаних відносин, виясненє українського

[1]) Siołо, II, стор. 162.
[2]) Познаньский, op. cit, Кіевская Старина, т. XIII, стор. 436.
[3]) Dziennik Literacki за рік 1866, ч. 42.
[4]) Wacław Lipiński, Szlachta na Ukrainie, стор. 66.
[5]) Dziennik Literacki, 1866, ч. 42.
[6]) Gazeta Narodowa, 1876, ч. 213.

питання в його відносинах до Польщі. Для такої роботи треба було наслухувати удар живчика в житю обох народніх орґанізмів, тому Свєнціцкий, утікаючи з Росиї, полишаєть ся в Галичинї і оселюєть ся постійно у Львові, щоби „між працею своєю і народом, якому посвятив ся, заховати живий, постійний сполучник, що міг би його удержати в неперервній свідомости народніх потреб“ [1]).

II.

Свєнціцкий в Галичинї. Театр „Руської Бесїди“. Виступи Свєнціцкого на українській сценї („Лазовський“) і в аматорських трупах Возняковского і Штенґля („Сєльский“). Драматичні переклади і перерібки.

В Галичину вступає Свєнціцкий з готовим пляном, скристалїзованою програмою роботи. „Незвичайність“ його роботи на байдужнім, апатичнім виднокрузї галицького житя була випливом правда анормальних, неприродних, всеж таки дійсних відносин на росийській Україні. Ілюструє вона крім того, як не може краще, усю непрактичність вдачі Павлина Свєнціцкого, являєть ся вислїдом його поетичного характеру, далекого від реального житя і його умовин. Задумав він зєдинити Україну з Польщею в дещо оригінальний спосіб. „Забажалось йому згоди, братерства двох народів, любови двох свобідних, самостійних, просвічених братів“ [2]). Говорити й писати про сю згоду вважав він головною задачею свойого житя. Тому від пори прибутя в Галичину почав накликувати Поляків скрізь постійно й консеквентно, накликував їх не тільки безпосередно словами, але й посередно апотеозованнєм України, до якої приляг цїлим серцем, і поетичним зображеннєм вифантазованих прекрасних, гармонійних українсько-польських взаємин в минувшинї в літературних своїх писаннях, накликував не тільки живим, щирим словом, але й приміром власного житя й особистим посвяченнєм, щоби признали окремішність українського народа і злучили ся з ним на основі демократичних прінціпів. Сїй ідеї остав Свєнціцкий вірним цїле житє мимо малих успіхів його щирих і талановитих проб переведення її в житє. З України приніс іще Свєнціцкий знанне мови й житя українського народа і любов його вилеліяну кличами й ідеями київських „хлопоманів“, тих

[1]) Тамже.
[2]) Другъ, 1876, стор. 284.

людий, що по словам Кулїша доступили прогресу житя, де він був можливий при тодішньому всесвітному відродженню народностий і де він не був можливий[1]).

З таким матеріялом взяв ся він до роботи. Та, щоби перевести наміри в житє, щоби мати спромогу з повним спокоєм працювати на витиченому шляху, треба було Павлинови подбати наперед про матеріяльне забезпеченнє, добути певних і постійних засобів до житя. Приватні лекції не вистарчали[2]), тому Свенціцкий задумав старати ся о посаду ґімназіяльного учителя, яку осягнув що йно по великих перепонах. Передовсїм, щоби виказати ся якимсь постійним занятєм, на основі якого міг би дістати право австрийського горожанства, конечне до одержання якої небудь посади, вступає до руського театру Бачинського, для якого під прибраним іменем Данила Лозовського кладе незвичайно цїнні услуги, як актор і драматурґ.

Шістьдесяті роки зазначились новим зворотом в духовому житю галицьких Русинів. Внесли вони в холодний, знеможений довгим, летаргічним сном пятьдесятих років орґанїзм народнього житя дещо теплої крови, додали йому нової енергії. Пробудженнє з просоння завдячують галицькі Українці тим разом роспийській Україні, а в першій лїнії ґенїєви Шевченка, якого твори, відомі давнїйше тільки не богатьом одиницям, змогли тепер при співдїланню инших політичних і суспільних моментів викликати загальне одушевленнє, „цїлу революцію межи Русинами, особливо молодшими“[3]). „Новий, нечуваний світ — мовить Остап Терлецький[4]) — отворив ся перед нами із „Кобзаря“ і молоде, сьвіже, незіпсоване серце від разу полюбило його. Зовсїм инакшим показав ся нам тепер мужик. Погорджений і зневажений до недавна він нараз піднїс ся на висоту народнього ідеалу і став в очах молодїжи нїмим, довготерпеливим мучеником“.

Демократичний отже напрям поезій Шевченка і повістий Марка Вовчка удїлив ся, як бачимо з наведених висше слів Терлецького, подекуди іще перед приходом Свенціцкого в Галичину, галицькому народньому рухови, вливаючи у нього здоровійший внутрішній зміст. Молодїж, що найшвидше зрозуміла

[1]) „Полякамъ объ украинцахъ“. Основа, 1862, лютий, стор. 85.
[2]) Другъ, 1876, стор. 284.
[3]) М. Павлик: Про руско-украйінські народні читальні. Львів, 1887, стор. 85.
[4]) Галицько-руське письменство 1848—1865, стор. 101.

вагу ідей і постулятів Шевченкових пісень, гуртуєть ся по гімназіях в „громади“, переймає на себе ролю пропаґаторів голошених на Україні кличів демократизму і з цілим ентузіязмом горячих, молодих душ хапаєть ся працювати на запустїлій буряном плиткого „аристократизму“ і ще плитшої „сальоновости“ поросліи ниві народнього житя. За ініціятивою молодїжи зачинає виходити ряд часописий, а львівська українська інтелїґенція основує 21 сїчня 1862 року першу руську читальню — „Руску Бесїду“.

Результатом й одним із перших обявів пробудження й живійшого розвою українського народнього житя в Галичині являєть ся думка зорґанізования постійної руської сцени. Правда, одушевленне драматичними виставами, які на склонї сорокових років відбували ся в Коломиї, у Львові і Перемишлї, зродило вже тодї думку заснувати вандрівну театральну трупу[1]), але її здїйсненю перешкодив в пятьдесятих роках відомий десятилїтний застій в культурно-лїтературному житю галицької України. І що йно після нового, животворного подуву з України, що при співдїланню инших чинників приспішив удар живчика культурного житя Галичан, віджила гадка кинена Трещаківським, а справа українського театру в Галичині висунула ся на чоло культурних потреб галицьких Українців. Львину частину заслуги в переведенню сеї справи приписати треба Лаврівському, що перший поставив на однім із засїдань Видїлу „Руської Бесїди“ проект основання руського театру, а пізнїйше, коли з великим запалом принято сей проект, так щиро займив ся збиранєм складок. Я не думаю переповідати тут цїлої історії заснованя українського театру в Галичині; на сьому місцї зазначу лишень, що перші його представленя відбували ся в даром відступленій салї Народного Дому під дирекцією Омеляна Бачинського, який прибув до Львова із Житомира на спеціяльні запросини Видїлу Товариства, і що він саме і його жінка, вельми талановита драматична артистка, були першими по фаху акторами в Галичині. Останну частину завдання сповнювали аматори, по більшій части студенти львівського універ-

[1]) Порівнай: М. Возняк, Українські драматичні вистави в Галичині в першій половині XIX столїтя. Львів, 1909, стор. 19—20.

[2]) Про се хоч би: Stanisław Pepłowski, Teatr ruski w Galicji, Львів, 1887, стор. 8—9. — Ів. Франко, Рускій театръ въ Галичинѣ, Зоря, 1885, ч. 24.

ситету[1]).

І так дня 29 (17) марта 1864 року „по довгôмъ снѣ, — по снѣ мовь внутрь могилы“[2]) відбуло ся перше представленнє українського театру у Львові. По поетичнім прольоґу пера Омеляна Огоновського слїдувала „превосходна, чудно-прекрасная“[3]) „Маруся“[4]), зладжена на основі відомої Квітчиної повісти. Про виставу „Марусї“ згадуємо тому, що деякі історики українського театру в Галичинї[5]) приписують хибно її авторство Свєнцїцкому. Автором лїбретта „Марусї“, привезеної Бачинчинським з України[6]), а відїграної на дошках української сцени дня 29 марта 1864 року, був Поляк Ґолембйовский, а композитором мелїчних її партій, основаних на тлї українських мельодій, Квятковский[7]). Свєнцїцкий міг тільки перекласти „Марусю“ з польської мови. За останнїм здогадом промовляла би заакцентована в „Слові“ „тонкість язика“[8]). Але до самостійної драматичної перерібки Квітчиної „Марусї“ забрав ся Свєнцїцкий що йно пізнїйше.

Перша вистава „Марусї“, як взагалї весь театральний устрій, мала характер чисто народнїй. Заздалегідь заповіджено, що тільки народне українське слово буде гомонїти з дощок театральної сцени, і що тільки штуки чисто народнього характеру становити муть головний складник театрального репертуару. Урядовою мовою, мовою театральних оголосин, кореспонденцїйною мовою дирекції і розговорною мовою акторів, була мова жива, народна, українська. В друкованню оповісток уживано фонетичної правописи[9]). Нїчого отже дивного, що на таких під-

---

[1]) Pepłowski, op. cit., стор. 9; Ів. Франко, op. cit., Зоря, 1885, ч. 24, пор. також: Русскій народный театръ его дѣятельность составъ и управленіе отъ 1864—1870 г. Написалъ Н. Ч.

[2]) Прологъ для открытія руско-народного театра, сочиненный Е. Огоновскимъ, выголошенный въ салѣ Народного Дома у Львовѣ дня 17 марта с. р. Лонгиномъ Бучацкимъ. Слово, 1864, ч. 23.

[3]) Слово, 1864, ч. 24.

[4]) Ів. Франко, op. cit. Зоря, 1885, ч. 24, стор. 280.

[5]) Pepłowski, op. cit. стор. 11; порівнай також: Исторія основанія и розвою русско-народного театру въ Галичинѣ. Коломия, 1904, стор. 11. [6]) Новый Галичанинъ, 1889, ч. 3, стор. 44.

[7]) Слово, 1864, ч. 24. [8]) Тамже.

[9]) R. N.: Teatra ludowe, jako dźwignia oświaty. Sioło. Pismo zbiorowe poświęcone rzeczom ludowym ukraińsko ruskim, 1866, зошит II, стор. 180. Гл. І. Франко, Рускій театръ въ Галичинѣ, Зоря, 1885, ч. 24.

валинах построєний храм української штуки мусів у своє нутро заманити й Павлина Свєнціцкого, бо відповідав вповні поглядам і стремлінням його.

В 1864 році виступає він доволі часто на українській сцені в Галичині під псевдонімом Данила Лозовського. Наділений незвичайним даром вимови[1]) виступає він тут у найневідповіднійших своїому характерови і темпераментови ролях характеристичної коміки[2]), хоч публика, а іменно критика воліла його бачити в ролях героїчних, які йому обіцювано[3]), а „Слово“ в ролі молодого аманта[4]).

Всеж таки у тих „найневластивійших собі ролях: чумака Чупруна в „Москалю Чарівнику“[5]), пяниці Дратвенка в „Майстрі і челядникy“[6]), писаря в „Опекунстві“ Рудольфа Моха[7]), возного в „Наталці Полтавці“[8]), Пятаковського в „Щирій любві“[9]), зумів Свєнціцкий заслужити на оплески публики і признанне критики[10]).

Та не довго судилось йому перебувати на дошках українського театру. Вже в 1865 році в приписці до „Гаврила Бамбули“ читаємо отсі слова П. Свєнціцкого: „Зарядчий Виділ Руського театру у Львові так обійшов ся зо мною, що я

---

[1]) Ів. Франко, op. cit.

[2]) Мета, політична часопись за рік 1865, ст. 495.

[3]) Тамже.

[4]) Слово, 1861, ч. 55: „здаетъ ся, що ему вручнѣйше прийшлось бы играти молодыхъ любовниковъ“.

[5]) Ролю Чупруна в „Москалеви Чарівнику“ відіграв Лозовський дня 28 червня 1864 р. „Не можь заперечити — писало Слово (1864, ч. 52) — що чумакъ г. Лозовского отданъ былъ съ жизьню, а може и цѣлкомъ вѣрно єго украинской природѣ“.

[6]) Знаменитим відданем креації пяниці Дратвенка звернув Свєнціцкий на себе загальну увагу. Слово, 1864, ч. 52.

[7]) В „Опекунстві“ виступав Св. дня 7 (19) липня. Слово, 1864, ч. 53.

[8]) Возного грав Свєнціцкий 8. 20 юлія 1864 р. замісць Розмазовського. Гра Лозовського „якъ впрочемъ доказала она добре вырозумѣнье характеру комичного старика-любовника“ — не дорівнувала по думці рецензента грі Розмазовського „особливо же въ тѣмъ, же Г. Лозовский не пользуесь такъ сильнымъ и доноснымъ органомъ, абы свѣй голосъ и до роль пѣдстарѣлыхъ здужалъ умодульовати“. Слово, 1864, ч. 55.

[9]) Слово, 1864, ч. 77.

[10]) Слово, 1864, ч. 52, 55, гл. також: „Lemberger Zeitung“ за рік 1864.

присилований[1]) застерегти право представлення в театрі ось цеї пєси мого перекладу“[2]).

Непорозуміннє отже з дирекцією театру склонило Свєнцїцкого до опущення української сцени. Що було безпосередною причиною сего непорозуміння, — мала платня, чи особиста ривалїзація з Бачинським і проста завись із боку останнього[3]), — певно рішити не можна, на всякий одначе випадок коріння його сягають глубше. Із півночи дунув саме морозний вітер[4]). Була се критична доба в історії української суспільности в Галичинї, часи, коли по смерти митрополита Яхимовича, провідника „святоюрського“ сторонництва, члени його, позбавлені сеї гуртуючої сочівки, почали розсипатись в своїому центрі і стали в великій части звільна ґравітувати на північ, перехилюючись рішучо на сторону поглядів Дїдицького і його кліки. Обєдинителї, що мали вже в своїх руках усї важнїйші інституції і такий впливовий орґан, як „Слово“, забажали й нїжну, молоду інституцію, ново заснований театр, перещіпити на північний ґрунт. З усїх усюдів стали напирати на Лаврівського, а одним із „солїднїйших“ арґументів була погроза викинути український театр із салї Народного Дому[5]). Сим разом віднесли вони побіду. Климкович уступив із театрального комітету, а його місце заняв Богдан Дїдицький[6]). Результат такої переміни швидко показав ся і на зверх. З афішів усунено фонетичну правопись, а народню мову „очищено“, а потім і зовсїм усунено. Її місце заняв відомий усїм „литературный языкъ“, а народнї по змістови і по формі штуки виперли на задний плян „Обманъ очей“, „Голоденъ и влюбленъ“, „Роксоляна“ і їм подібні. Словом український народний театр в Галичинї спав не тільки до зера під артистичним оглядом, а став іще місцем і середником про-

[1]) Підчеркненнє Свєнцїцкого.

[2]) Руський театр. (Перша серія). Ч. II. Гавриіло Бамбула. Комедия Моліера. Львів, 1865, ст. 4 (ненаґ.).

[3]) Автор статї „Teatra ludowe, jako dźwignia oświaty“ виразно зазначує, що Бачинський сам „zdolniejszych aktorów, jak p. Łozowski odstręczył... szczęśliwy, że obecnie niema lepszego nadeń aktora i aktorki lepszej od jego żony“. — Sioło, 1866, зош. II, стор. 184.

[4]) Pepłowski, Teatr ruski, ст. 16.

[5]) Teatra ludowe, Sioło, II з, ст. 183; Ів. Франко, op. cit., Зоря, 1885, ч. 24, ст. 281.

[6]) Мета за рік 1865, ст. 474.

тинародної пропаґанди[1]). Очевидно, що в такому театрі не могло бути місця для Свенціцкого і він мусїв скорше чи пізнїйше його покинути.

Коли в 1865 році театральна дружина вертала з провінції до Львова, львівська українська громада, сподїючись якихось дальше йдучих реформ театрального персоналу і репертуару, манила себе надїєю побачити знову на українській сцені Павлина Свенціцкого. Здаєть ся Лаврівський робив уже в тій справі деякі заходи, коли „Мета“ „певно знала“ про ряд нових виступів Лозовського, „артиста здібного і працюючого над обогаченнєм нашої сцени переводами і наслїдуваннями“ [2]), і з його приходом ворожила українському театрови нову добу[3]). „Дуже радуємо ся — писала „Мета“ — съ повороту п. Лозовського, и зъ ёго приходомъ обітцяємо нашій сцені нову ії добу, бо о талантливості п. Лозовського самі знаємо, и ще родимці наші зъ Украіни дуже хорошо обзиваютця о тімъ артисті“[4]). Крім актора витала „Мета“ в особі Свенціцкого визначну силу на полї української перекладної драматургії і радила театральному Виділови вийти з Лозовським в умову що до придбання для української сцени його драматичних перекладів і перерібок. При тім не зле було би відкладати кождого представлення кілька золотих, як ремунерацію за драматичні праці Лозовського і инших письменників. Таким робом і бідний театральний фонд не понесе великих втрат і письменики одержать хоч мінїмальну нагороду за свої труди[5]).

Але надія завела. Свенціцкий не виступав більше на дошках українського театру. В 1865 році заанґажував його директор львівського польського театру, Милашевский до своєї трупи. Про виступи його одначе в театральній дружині останного не маємо ніяких певних вісток[6]). Натомісць маємо

[1]) Teatra ludowe, jako dźwignia oświaty. Sioło, II, 187, Pepłowski, op. cit., ст. 16, І. Франко, op. cit. loco cit.

[2]) Мета, 1865. ст. 496.

[3]) Тамже. [4]) Підчеркненнє мое. [5]) Тамже.

[6]) Вістку подану Ґржеґоржевским про виступи Свенціцкого в театральній трупі Милашевского (Gazeta narodowa, 1876, ч. 213) вважає Шумский випливом незнания відносин. Склонений отже просьбами вдови і родинними вязами, заявляє, що Свенціцкий ніколи не виступав в театрі Милашевского. Він мусїв виказати ся перед дирекцією поліції свідоцтвами постійного занятя, бо в противнім разї його побут в Галичині був би заквестіонований. Тому тільки просив Свенціцкий Милашевского о посьвідку, що заанґажований до його театру.

деякі, що правда доволї скупі, дані про виступи Свенцїцкого в провінціональних польських театрах Возняковского і Штенґля. В останних двох виступав Свенцїцкий під именем Сельского. І так в театрі Возняковского, який давав в 1866 роцї вистави в Перемишлї, вибив ся Сельский на перший плян і заслужив собі знаменитою грою великі похвали критики. Ось що пише про його виступи „Dziennik literacki“: „Sielski — artysta sceny kijowskiej — człowiek młody, zdolny i pracowity, posiadający warunki sceniczne, a co więcej wyższe od innych wykształcenie w rozmaitych rolach okazał, że rutyna z wrodzonym talentem połączona da w nim dobrego artystę“[1]).

Що під именем Сельского ми тільки можемо розуміти Павлина Свенцїцкого, доказує фактъ, що під тим самим псевдонімом виступав він пізнійше, як стверджують Ґржеґоржевский[2]) і Пепловский[3]) в театрі Штенґля, київське походженне артиста і його високе образованне. Коли в 1867 роцї інтеліґентний директор Милош Штенґель зібрав знаменито зорґанізовану трупу акторів, людий з задатками справдїшнього артистичного хисту у натурі[4]), запросив в її склад й Павлина Свенцїцкого,

---

І Милашевский згодив ся на се (пор. Dziennik polski, 1876, ч. 214).

Що одначе виступи Св—ого на сценї Милашевского не були лише формальними, а що Св—ий фактично виступав на нїй, старає ся виказати Ґржеґоржевский в 216 числї „Gazet-и narodow-oї“ за рік 1876. Доказує доволї незручно. Річ мала ся так: „P Jan Dobrzański, widząc zamiłowanie Swięcickiego do sceny i pragnąc mu zapewnić utrzymanie, zaprowadził go do ówczesnych dyrektorów teatru polskiego pp. Smochowskiego i Nowakowskiego, polecając go ich względom. Swięcicki został więc na scenie aż do czasu objęcia jej kierunku przez p. Miłaszewskiego, który zaraz na I. wstępie dał mu rolę Antosia Rewizorczuka w „Karpackich Góralach“, której jednak nie grał“.

Estreicher подає на однім місцї спис акторів театру Милашевского за 1865 р. (пор. Teatra w Polsce II, 588), в иншому говорить про всїх акторів львівського театру (op. cit. III, 274), імени одначе Свенцїцкого не згадує нїгде. Також в звістах і рецензіях вистав театру Милашевського не стрінув я імени Свенцїцкого, хоч прим. в 67 числї „Dziennika literack-ого“ за рік 1865 є спис усїх акторів згаданого театру.

[1]) Dz. lit., 1866, ч. 13, ст. 205.
[2]) Gazeta narodowa, 1876, ч. 216. [3]) op. cit. ст. 14.
[4]) Dziennik literacki, 1867, ч. 13.

що грав свої ролї: „tak znakomicie, z takiem rozumieniem i przejęciem się, że szczerze wszystkich widzów zachwycił...“[1]). Ремунерація Сельского в театрі Штенґля виносила 60 зл. місячної платні, а пописовими його партіями була роля Яґона в Шекспіровім „Отеллю“ і роля Фантазія в „Niepoprawn-их“ Словацкого[2]).

З діяльностию П. Свенціцкого як актора тісно сплетена його діяльність на полі української драматурґії. Безприміра вбогість українського сценічного репертуару спонукала його занятись зладженнєм потрібних початкуючій сцені драматичних штук, які будь перекладав будь переробляв на основі польських, великоруських і французьких оріґіналів, приноровлюючи їх до вимог української сцени й української публики. Крім того перекладав драми Шекспіра, драматизував повісти Квітки („Маруся“), поеми Шевченка й написав оріґінальну комедію п. з. „Міщанка“. Працю свою на тому полі зачав Свенціцкий іще в Київі[3]), драматизуючи Шевченкову „Катерину“, але серіознійше захопив ся нею що йно в Галичині в рр. 1864, 1865 і 1866, заохочений до сього Юліяном Лаврівським[4]). Одначе з великого числа перекладів і перерібок пера Павлина Свенціцкого, що повстали в згаданім часі, лише дещо появило ся друком. Більшість відома нам тільки із заголовків і театральних рецензій.

Крім друкованих „Циганів“[5]), перекладу пятиактової драми Йосифа Корженьовского, „Вікна на першім поверсї“, перекладу драми в „трех образах“ тогож автора[6]); „Галї“[7]), до якої музику підробив о. Вербицький, „Гаврила Бамбули“[8]), перерібки Моліерового „George-a Dandin-a“, першого акту Шекспірового „Гамлета“[9]) і „Катерини“[10]),

[1]) Тамже.

[2]) „Teatr polski“. Nowiny за рік 1868, ч. 19, ст. 149—150.

[3]) Sioło, Ш зош., 74 ст. [4]) Teatra ludowe..., Sioło, II, 185 ст.

[5]) Цигани. Драма Осипа Корженёвського въ 5 діяхъ. З польского переложив Д. Лозовський. Львів, 1864.

[6]) Слово, 1864, ч. 81, гл. також: Комаров: Українська драматурґія, Одесса, 1906, ст. 15.

[7]) Галя. З опери-водевіль „Ketly“ переиначив Д. Лозовський. Львів, 1865.

[8]) Гаврило Бамбула. Комедія Моліера в 3 діях. Для руської сцени зладив Д. Лозовський. Львів, 1865.

[9]) Нива за рік 1865, ст. 36—42; 60—73; 100—104; 117—120; 132—138. [10]) Sioło, Ш, 73—106; IV, в. ст. 93—126.

відомі нам іще із заголовків отсї драматичні штуки Павлина Свєнціцкого: 1. „Слаба струнка“, комедія в одній дії, переложена з французького[1]). 2. „Рожа“, водевіль, переложений з французького з музикою о. Лаврівського. 3. Комедія Корженьовского в одній дії п. з. „Qui pro quo“. 4. „Видумана невірність“ (Le cocu imaginaire), комедія в одній дії Мольєра. 5. Переклад комедії Фредра в одній дії п. з. „Лист“. 6. „Маруся“, драма в чотирох діях на основі Основяненкової повісти. 7. „Хлїб за хлїб“, комедія в одній дії переложена з французького. 8. „Москаль Чарівник“ Котляревського „застосований до тутешньої сцени“. 9. З французького „Молода вдовиця“[2]). 10. Комедія в одній дії Кулакова п. з. „Котра із них“[3]).

Головним жерелом перекладів і перерібок П. Свєнціцкого, під якими він постійно підписував ся псевдонїмом „Лозовський“, була комедія французька, а побіч неї польська і великоруська. Ряд цитованих творів був би без сумніву більшим, колиб не фатальна крадіж куфра[4]), яка позбавила „неусыпного труженика“ української сцени, Данила Лозовського, кількох рукописий театральних українських штук, а між ними й повного перекладу Шекспірового „Макбета“[5]). Про згадані в горі друковані переклади і перерібки автора „Міщанки“ буду мати нагоду говорити дальше. Тут зазначу тільки, що всї недоступні нам драматичні твори Свєнціцкого визначають ся по словам критики „знаннємъ нашого люду и ёго мови“[6]), значить вдоволяють найосновнїйшим вимогам, які прикладаєть ся усе до того рода перекладів і перерібок. „До того додамо — пише дальше „Мета“, — що п. Лозовський переводитъ лишъ славнїйші річи, а меншої ваги комедийки. водевилї, застосовує до нашого житя; тим его „Галя“, „Рожа“ и др. суть неначе оригинальні, бо знаючи людъ, нашъ авторъ умівъ такий дати колоритъ своїмъ переиначуваннямъ, що чужого въ нихъ ледви чи що и лишилося“[7]). З того бачимо, що Свєнціцкий перекладав, в тїснім значінню слова, тільки твори о мінїмальній літературній стійности; инші націоналїзував, переносячи фабулу на український ґрунт і уставляючи її в рамах українського національного житя.

[1]) Слово, 1864, ч. 86. [2]) Слово, 1865, ч. 52.
[3]) Слово, 1865, ч. 52; Комаров — op. cit. 93 ст.
[4]) Мета, 1865, ст. 495. [5]) Слово, 1865, ч. 79.
[6]) Мета, 1865, ст. 495. [7]) Тамже.

Крім перекладів і перерібок відома нам також із театральних рецензій драма Свенціцкого п. з. „Маруся“, зладжена на основі Основяненкової повісти того самого імени. „Марусю“ переробив Лозовський в 1865 році „вѣрно первотворови въ 4 актовую драму“[1]). Вона мала бути вірнійшим образом Квітчиної повісти, чим „Маруся“ Ґолембйовского, і як такий, мала — по думці „Слова“ — богато вищу ціну[2]). Инші одначе критики „Марусі“[3]), а зглядно рецензенти пізнійших її вистав[4]), значно острійше віднесли ся до драми Лозовського. Підчеркуючи сильно факт, що „Маруся“ така, як її намалював Квітка ніяк не годить ся у драму[5]) й акцентуючи трудність у драматизованю повісти Квітки, вважають вони „Марусю“ Лозовського недоладним відгомоном славної повісти. „Зазирнув — мовлять вони — Квітка у саму глубину души нашої народнёі, та и виявив нам ii у тихому образі своєі Марусі. Розвиваєцця Квітчина повість тихо та сумирно, як чиста вода пливе у тихій ріці; не повіе ту ні зимний вітер, не замутить води чистої як кришталь; а коли й спиняцця де вода, то тільки на те, щоб вірвати який цвіт з зеленого берегу тим чудовіще поплисти дальше. Пливе вона серед зелених квітучих берегів, и небо голубе відбиваєцця у ii чистому зеркалі, и дно ii чисте горить золотим промінням сонця, небо и земля лучацця в ii разом. Так проплива вона тихо аж до кінця, та тут и спадає у тужливім гаморі блескучим водоспадом, да тільки на те, щоби ще чудніще засияти своєю красою. Се Квітчина повість — се его чудова „Маруся“[6]). Бо дійсно в цілій повісти нема ніякої інтриги, нема того драматичного вузла, без якого всякий драматичний твір не вдоволяв би цікавости публики. Тим драматичним вузлом у драмі Свенціцкого мала бути інтрига волосного писаря Розмазовського, введеного здаєть ся за приміром Ґолембйовского, що своєю ломаною церковщиною сильно пригадував возного з „Наталки Полтавки“[7]). Але Розмазовський закаламутив лишень по думці критики чистий образ „Марусі“, не причиняючись нічим ні до завязки ні до розвязки драми[8]). Дальше підносить рецензент в закид авторови драматизованої „Марусі“ недугу героїні, яка

[1]) Слово, 1865, ч. 62. („Правда“ за рік 1869, ч. 45 і Комаров — op. cit. знають тільки трнактову „Маруся“). [2]) Таиже.
[3]) Рускій народный театръ у Львовѣ. Другъ, 1876, ст. 367. [4]) Правда, 1869, ч. 25, ст. 375. [5]) Таиже. [6]) Таиже.
[7]) Другъ, 1876, 367 ст. (Рускій народный театръ у Львовѣ).
[8]) Правда, 1869, ч. 45.

як припадкова оправдана в повісти, але ніяк не оправдана у драмі. Вона повинна мати свої мотиви, що випливали би з конечности, з характеру і акції виступаючих осіб. Інтриґа Розмазовського в формі переловлювання листів рішучо за малий мотив, щоби міг спричинити нечайне занедужанне Марусї. Також кінцеве ненадійне подужанне Марусї[1]), всунене у драму по всякій правдоподібности також за приміром Ґолембйовского[2]), вважає критика надто уже неприродним, яке як звичайне чудо ніяк не ладить ся у драму. Всеж таки мимо підчеркнених слабших боків і очевидних промахів удержала ся драма Свенціцкого довший час на українській сцені і ще в вісімдесятих роках становила цікавий і симпатичний складник українського сценічного репертуару[3]).

Праця Свенціцкого для двигненя поземy українського театру в Галичині була, як бачимо, інтензивна, ріжнородна й продуктивна. Що Свенціцкий мав колинебудь намір зовсім посвятити ся театрови як актор і письменник[4]) — сього певно твердити не можна, бож уже в тих часах, себто в рр. 1864 і 1865 не обмежував він виключно своєї діяльности до рам актора і драматурґа, а пробував пера і в инших родах літературної творчости. Уся його тогочасна діяльність, без сумніву вислід згаданого політичного ідеалу, була не лише середником до заспокоєння житевих матеріяльних потреб, а стреміла також посередно до зреалізованя відомих політичних фантазій. Тому саме біоґрафи Свенціцкого лучать його літературні продукти з його політичною програмою і вважають їх середником, якого вживав Свенціцкий, щоби здобути авторітет й популярність імени серед української і польської суспільности, авторітет, що уповажнював би його до висловлювання думок і поглядів в справах народнього житя[5]).

Вже з 1864 роком зачинаєть ся паралелізм у роботі Свенціцкого. Він пише українською[6]) і польською мовою літе-

---

[1]) Свенціцкий — як говорив мені радн. Барвінський — переробив драму вірно з повісти так, що Маруся умирає. Однак крилошанин Куземський заявив, що таке сумне закінченє немило впливає на настрій публики і за його впливом змінено закінченє так, що Маруся подужала.

[2]) Порів. Слово, 1864, ч. 24. [3]) Дѣло, 1884, ч. 131.

[4]) Ів. Франко — Рускій народный театръ. Зоря, 1885, ч. 23.

[5]) J. Grzegorzewski — Paulin Święcicki. Gazeta narod., 1876, ч. 213.

[6]) Крім драматичних пєс виходять ще 1864 р. його „Байки".

ратурні твори, поміщуючи їх будь в українських[1]) будь польських[2]) видавництвах. В 1866 році сей паралелізм сходить ся в літературно-публіцистичному, польсько-українському видавництві: „Sioło“, а по його застанові розгалужуєть ся знову й розтягаєть ся на поле науки.

(Далї буде).

---

[1]) По словам Ґржеґоржевского (Gazeta narodowa, 1876, ч. 213), повтореним в „Другї“ за рік 1876, стор. 285, мав Свєнціцкий дописувати 1863 р. до „Вечерниць“, „gdzie zamieszczał śliczne swe „Bajki“. Вістка неправдива. В „Вечерницях“ нема ніяких творів Св-ого.

В „Ниві“ за рік 1865 друкував Свєнціцкий поезії („На чужинї“, ч. 5, стор. 24; „Нічъ въ Подолї“, ч. 5, стор. 25), повісти („Колись було“, стор. 3—8, 18—24, 33—36, 48—51, 82—87), перший акт Шекспірового „Гамлєта“ в перекладї на українську мову (стор. 36—42, 60—73, 100—104, 117—120, 132—138) і „Подорожъ по Украіні“ (стор. 56—60, 73—74, 104—111, 125—127). Деякі партії останнього твору помістив Партацкий в „Руск-ій читан-ці для низшихъ клясъ середныхъ шкôлъ“ за рік 1871, стор. 286—292, п. з. „Подорожъ до Каменця“.

[2]) В „Dziennik-y Literack-im“ за 1865 рік надрукована його повість „Przed laty“ (чч. 70—77).

Miscellanea.

Кілька старих вірш.

І. Напади Татар, що долягали Україні протягом XVI—XVII століть, були темою для багатьох вірш польських і українських того часу. Анонімні а так само й знамениті письменники XVII в. (як напр. Коховський, Л. Баранович) лишили нам багату спадщину, але їх вірші про Татар розкидані по старих рукописах; надруковано — дуже мало. Друкуємо одну таку віршу з рукопису к. XVII в. московського „Синодальнаго Училища Церковнаго Пѣнія“ N. 926, л. 60 об.[1])

Злый татарине | пекелный сыне
З лука стрѣляешъ | не одинъ гине[2]).
Ах заболѣло сердце уныло
Гдѣ почюло в себѣ стрѣлы
От твоея злыя вѣры[3])
утѣкати (2) требѣ.

Не усыпаешъ рано вставати
И в ночи людемъ не даешъ спати,
Но полудню взялъ есть не одну
Душу в свое пребываніе[4])
Гдѣ вопль, плачь и рыданіе.
утѣкат требѣ.

---

[1]) Правопису точно не заховуємо, титли — розкриваємо.
[2]) В рук. „гинешъ“. [3]) В рук. „мѣры“.
[4]) В рук. „пребованѣ“, мабуть повинно поправити „придбанне“?

Если бы человѣкъ хотѣлъ поправить
А твоя хитрость внетъ его вглавит.
Ох напираешъ, конем вихаешъ увязавши аркан,
Вяжеш бѣдным людем руки.
[утѣкати требѣ.]

Не уважаешъ духовныхъ сановъ,
Тактежъ и свѣцких великих пановъ,
Всѣх пориваешъ[1]) смерти предаешъ
Недочасной — але вѣчной.
Там жити — души грѣшити.

Часомъ изнайдешъ чисто сумнѣне
В семъ вѣку грѣшномъ[2]) и неотмѣнне.
Такъ ся стараешъ пока маешъ[3])
А мы будемъ утекати
Творцу своему волати
измилуй ся (2) Боже.

Рач же ся Боже измиловати
Створене[4]) твое поратовати
Нехай з добытымъ а не покрытымъ
Мечемъ станетъ и боронитъ
И архангелъ врага гонитъ,
архангелъ.

Гдѣ осѣняетъ благодать твоя
Тамъ уступаетъ сила вражія.
На тя взираемъ[5]) свѣта бѣгаемъ[6])
Твоего денница спады (?) архангеле врага
забіны (?).[7])

А его стрѣлы з твое причины
Нехай погѣпѣтъ[8]) в единой годинѣ.
Нахвалебнѣйшій и на изяснѣйшій
Архангеле Михаиле
Мы съ тобою станем смѣле.
Арха[нгеле].

Учини з Богом поединѣ
Архистратиже, абысмо с на нѣ

---

[1]) Рук. „пораваешъ“. [2]) Рук. „грзѣшномъ“ — слїд польського оригіналу. [3]) Неясно. [4]) Рук „створзенъ“. [5]) Рук. „взираетъ“. [6]) Рук. „бѣлаетъ“. [7]) Попсовано в рукопису. [8]) Рук. „погнѣпѣтъ“.

Нас поглядали, врага не знали,
Хвалячи мы его крѣпко -
Дастъ намъ з ласки свое милость.
На вѣкъ вѣковъ. Аминь.

Не можна сумнїватись, що рукопис, з якого виписано отсю віршу, дуже був попсований, і не тільки N. 926, а й його оріґінал. Денеде ми зробили поправки, але всеж таки треба пошукати по рукописних збірничках вірш та пісень XVII—XVIII вв., чи не знайдеть ся денебудь краща копія вірші про Татар.

II. В музею, що належав Е. Н. Скаржинській, а тепер є власністю Полтавського Земства, переховуєть ся збірник N. 944, писаний в половинї XVIII в. Поміж иншими статями та віршами тут знаходимо „Разговоры дꙋшѣ съ тѣломъ“, „Могоричъ“, „Дꙋшѣ грѣшной“, що розроблюють тему о протилежности души та тїла. Отсї вірші друкують ся мною в „Изв. отд. р. яз. и слов. Ак. Наукъ“. Тут подаю останню з вірш:

„О сужденїю или клеветѣ“.

Не инъ єсть ѿцъ сеѧ́ то́чїю вра́гъ те́мный,
Ѻнъ бо в' л'живомъ ѧзыкѣ живе́тъ повседневный.
Жилъ в' ѧзыкѣ клевети сеѧ ѧдови́томъ,
По́лно лжа́ми па́щеки на люде́й набы́томъ.
Сꙋди́ла она́ всегда́ в' неправдѣ живꙋщихъ,
Сꙋди́лажъ всѣхъ и пра́вдꙋ бл҃гоче́стно чтꙋщихъ.
Сꙋть не́ю ѡ҆сꙋжде́нни сꙋ́щїи в гордыни,
Сꙋ́ть же и нема́вшїи бѣ́дной лахманини.
Недово́лна что́бъ в' мѣстѣ кого ѿсꙋди́ти,
И҆́щетъ еще́ и в' це́рквѣ чтобъ не ѿпꙋстити.
Чи́мъ же ѡна̀ тепе́ра за то́е почте́нна?
Гл҃нь к' го́рѣ — оу҆́зришъ бѣ́самъ во вѣки врꙋченна.
Жгꙋ́тъ же еѧ̀ свѣщами тѣло без поща́ди,
Нимало же подаютъ никогда̀ ѿра́ди.
Е҆щѐ ка́жꙋтъ: ра́дꙋйсѧ наша любезнѣйша,
Бꙋдешъ ти̇̀ по́слѣ сего̀ лꙋчша и чирнѣйша.
Да готꙋ́йсѧ на ко́лесо: бꙋ́демъ тебѐ дра́ти,
Бꙋдемъ кишки з' живота̀ твое́го мота́ти.
Бимотавшижъ в'бро́симо в' А҆́дскꙋю темни́цꙋ,
И приста́вимъ жесто́кихъ стра́жей четвери́цꙋ,
Чтобъ ти̇̀ свѣта божїѧ во вѣки не знала,
Да на мо́рѣ ѿгненномъ вѣслами маха́ла.

Что̀ ѹ҆смо́тривъ, береже́м'сѧ люде́й ѡ҆сѹжда́ти
Что́бъ не ѹ҆достоѝлисѧ та́мъ и҆̑ мы страждати.

Разом з отсїми віршами уміщена вірша „Благодать Господня возбуждающаѧ и согрѣвающая унилую и оледенѣвшую душу“ має дату: напечатася лѣта Господня 1711 въ типографіи Кіево-Печерской“. Вірші про „Спор душѣ съ тѣломъ“ мають кілька рядків, що дуже нагадують маніру Г. Кониського. Коли не можна певно казати, що отсї вірші написані тим самим письменником, всеж таки вони мають значні прикмети його школи. Що до змісту, треба зазначити в віршах відгук з одного боку іконоґрафії „Страшного Суда“ і апокрифічної лїтератури, з осібна „Хожденія Богородицы по мукамъ“ (13, 22), порівн. тексти сього апокрифа видані д-ром Франком і Ол. Назаревським („Хожд. Богородицы по мукамъ“ в українських списках XVII—XVIII вв. „Зап. Наук. Тов. в Києві“, кн. II).

III. Як відомо в старих друкованих книжках українського походження є багато віршованих передмов, себто коротких, а часом — довгих епіґрам на герби меценатів, що жертвували гроші на друкованнє книг. Такі епіґрами починають ся від Біблії Острозької 1581 р. Звернемо увагу на одну таку епіґраму — на герб „ясне велможних Шептицких“. Вона надрукована в книзї: „Апостолы | и Евангелїа | чре[з] всѣ недѣлѣ и | Пра[з]: и Избранны[и] с[т]: на ввесь годъ | Пръвое изѡбразисѧ | В Угорцахъ | рок8 ,ахк̆ |

На відвороті першій картки маємо герб; на к. 2-й читаємо отсю епіґраму:

Щасливый домъ Шептицкихъ |
 которые кр҃тъ маютъ , —
Клейнотъ дорогоцѣнный и в' не[м] |
 сѧ кохаютъ. |
Который знакомъ набоженства и |
 ап҃лской вѣры
Тымъ сѧ здавна здобѧтъ их' |
 сынове и дщеры.
При то[м] рыцерства быстра стрѣла ихъ дом8 |
Котораѧ значитъ смѣлость и ихъ поготов8 |
Тоужъ по[д]кова и шесть гвоздей послоугы высвѣдчаютъ |
Же ѡни в' собѣ завжды дѣльнос[т] маютъ. |

Подав *В. Перетц.*

Записка Гендльовіка про банатських Запорожців.

Сумна мандрівка Запорожців, розігнаних з свого старого гнізда, що відбила ся в такім богатім пісеннім матеріялї й навіяла безсмертні картини Енеїди Котляревського, все ще мало простудіована і містить в собі богато неясного, не вважаючи на праці Хв. Вовка (Ф. Кондратовича: „Задунайская Сѣчь по мѣстнымъ воспоминаніямъ и разсказамъ"), П. Короленка („Черноморцы", „Азовцы", „Предки кубанскихъ козаковъ на Днѣстрѣ"), П. Іванова („Къ исторіи Запорожскихъ Козаковъ послѣ уничтоженія Сѣчи") й ин. Очевидно до заложення коша в Дунавцї, то значить до середини другого десятилїтя XIX в. запорозькі еміґранти були майже в безнастаннім руху: пробують з початку осїсти ся над „обома Лиманами", в Очаківських степах, потім коли їх турецьке правительство починає розселяти по далеких провінціях, шукають пристановища в Австрії, пробувши кілька років в Банатї, рушають знову на Дунай, иньші вертають під Росію й йдуть на Кубань і т. д. Ся сумна мандрівка вибитих з свого гнїзда степових орлів варта розслїдження, бодай з пієтизму до сих нащадків старої Січи, і всякий причинок до її історії повинен бути записаний. Як такий подаємо в отсій книжцї звісну вже давно з коротких звісток сучасну брошурку фенціха Гендльовіка про Запорожців оселених в Банатї. Як відомо, епізод сей належить до найменьше розслїджених. По Черніу, що на основі актів віденського міністерства внутрішніх справ і семигородської двірської канцелярії подав в своїй Ethnographie der österr. Monarchie (т. III, 1855) коротку історичну звістку про сю запорозьку кольонїю, не появляло ся ширших і докладнїйших звісток — крім записаних д. Вовком, досить неясних і загальних згадок останнього дунайського Запорожця А. Коломийця. Звістки ж самого Черніа не сягали далї 1787 р. — і за сим роком всякі звістки про сї банатські оселї урівають ся; брошура Гендльовіка видана 1789 р. таким чином являєть ся поки що останнїм документом банатського епізода запорозької Одісеї. Не вважаючи на скептичні замітки, висловлені покійним Антоновичем що до Гендльовікових оповідань, де мовляв Запорожців помішано тут з сербськими граничарами, — вони варті все таки повної уваги, і тому вважаємо користним надруковати новий текст сеї рідкої брошури, з копії зладженої ласкаво для нашого журнала проф. А. І. Линниченком в Одесї.

М. Г.

Ausführliche und wahrhafte
SCHILDERUNG
der
SAPOROGER KOSACKEN
vom
FÄHNRICH VON HÄNDLOWICK,
der sich geraume Zeit um die Gegend der
Wohnungen dieser Leute aufgehalten
hat.

Mit dem genauen Portraite eines Befehlshabers
dieser Kosacken.

Pappenheim in Franken,
bej der lit. typogr. Gesellschaftsbuchhandlung.
1789.

Vorerinnerung.

Es ist bekannt, dass ein beträchtlicher Theil der Saporoger Kosacken Seine Majestät den Kaiser gebeten hat, ihnen zu erlauben, sich in dessen Staatenhäusslich niederzulassen zu dürfen, um alda zur Beschützung der Gränzen gebraucht zu werden; und dass der Kaiser die Bitten dieser Leute annahm, und ihnen im Bacser Komitat bei Czenta (Zenta), und auch im Bannate Wohnplätze anweisen liess. Da nun von diesem Volksmixtum schon so viel in Zeitungen und Sonsten gesprochen worden, dass manchem besonders den Zeitungslesern, eine genaue und wahrhafte Beschreibung dieser Leute angenehm seyn wird, so nahm ich es auf mich und verfasste diese kurze Beschreibung, die ich als wahr verbürgen kann, indem ich mich lange um und bei diesen Kosacken aufgehalten habe.

Der Verfasser.

Erklärung

der Kleidungs- und Waffenstücke eines Obersten der Saporoger Kosacken, Koschowoj Attamann in ihrer Sprache genannt.

Der Hut ist von braunen Juchten, den eine schöne grüne Kokarde, oder vielmehr ein Federbusch von den Vogels Sponwatz genannt, ziert.

Der Brustlatz liegt nachlässig über die Schultern, und hängt fast bis auf die Brust herab; darunter haben sie ihre Säcke, darinnes sie alles was ihnen wichtig dünkt, verbergen. Unter der linken Orxe (Orge?) (Brust) ist das Vosgos (Patrontasche) welche sie auf diese-

Art angebracht, beym Laden sehr bequem finden. Die Lukgury (der Pelz) ist beym Koschowoj Attamann (Befehlshaber) der Kosacken mit feinem Zobel verbrämt, und das Tuch dazu ist feiner Scharlach. Zuweilen tragen sie auch Seidenstof bey ihren Pelzen, wenn sie diese Waare von den griechischen und türkischen Kaufleuten rauben können. Der Leibgürtel, welchen sie nächst an den Hosen tragen und worin sie gewöhnlich zwej Pistolen und ein langes Messer mit doppelter Schneide stecken, ist ebenfalls von seidenem Zeuche. Die Hose ist plump und weit und innen voll kleiner Schubsäcke. Hose und Latz sind von mittelmässigen Tuch, zu Kriegszeiten, oder wenn sie auf Streifereyen ausfallen; von feinem Tuche aber, wenn sie in der Sedcha (die Wohnort) eine Rada (Versammlung) oder Chemza (Freudenfest) halten. Die Dscizma (Stiefeln) sind wie der Hut von braunen Juchten; die Spornen von dick geschlagenem Silber, manchmal 200 Solotnick[1]) schwer.

Das Schieszgewehr ist türkische Arbeit und reicht mit Kugeln geladen auf 200 Schritte. Das Beschläg unten (a) und die Bügeln sind von Gold, der Ladstock aber von starken Messing. Der Ring auf dem Lauf, worinnen das Absehen zum gewiss schiessen angebracht ist, und das Schloss an dem Gewehr, sind von feinem Stahl (b) Einen Schnappsack tragen sie rechts tief unter der Hüfte; den Tobacksbeutel aber links und ziemlich hoch.

Den Säbel tragen sie nie bey sich noch am Leibe, sondern er hängt an dem Vordertheil des Sattels am Pferde, nahe an den Stiefeln, worein sie auch noch ein paar Pistolen stecken. Dem Tobackrauchen sind sie unmässig ergeben, und es giebt viel darunter, welche auch im Schlafe rauchen, ohne dass sie dazu Feuer nöthig haben; sie sind schon damit zufrieden nur die Pfeife im Maule zu behalten, um beständig daran ziehen zu können; selten legen sie die Tobackspfeife aus den Händen.

Beschreibung der Saporoger Kosacken selbst.

Die Saporoger Kosacken, welche unter diesem Namen berühmt, und in Polen unter bekannten Benennung Haidemacken sehr gefürchtet waren, sind sowohl ihrer Verfassung als auch ihrem Namen nach, durch einen Befehl der russischen Kaiserinn Katharina II im Jahr 1775 gänzlich aufgehoben und vertilgt worden.

[1]) Solotnik ist ein russisches Gewicht: 3 Solotnik wiegen bey uns in Teutschland ein Loth, demnach ein paar Sporn über 2 Pfunde schwer sind. 40 Pfunde machen ein Pfud und 10 Pfude ein Pergowitz-Gewicht (Centner) aus.

Saporoger Kosacken Obrist

F. v. Händlowick delin.

Sie enstanden zu Anfangs des 16-ten Jahrhunderts von den Malorosianern die zur Bedeckung der Gränze kommandirt waren. Um in dem Dienst keine Hindernisse zu haben, und ihre Familien keinen harten tatarischen Gefandenschaft auszusetzen, liesen sie ihre Weiber und Kinder stets in ihren Wohnungen zurück. Dadurch gewöhnte sich dieses Volk nach und nach so sehr an eine ehelose und ungebundene Lebensart, dass das ganze Kommando endlich gar keine Ablösung mehr verlangte, sonders stets in einem festen Lager (Sedscha) verblieb, sich von seinem Volkstamm, den Malorosianern auf immer trennte, und einen eigenen kleinen Staat formierte.

Inzwischen aber verursachten sie der Krone Russland durch ihre mancherley Ausschweifungen und Ausfälle über die Gränzen viel Verdruss und Unruhe, übten auch in verschiedenen Kriegen, selbst wider Russland, Feindseeligkeiten aus.

Mancherley Veranlassungen zwungen sie ihre Läger oder Wohnsitze öfters zu verändern und an andere Stellen zu verlegen, wobej sie aber doch beständig am Dnieperfluss blieben, weil sie sich nun beständig und meistens bej den Wasserfällen (Parogi) des Flusses aufhielten, so bekammen sie den Namen der Kosacken jenseits der Wasserfälle, oder Saporoger.

Als sie an den Empörungen des Hetmanns Mazeppa Antheil nahmen zerstörte Peter der Grosse ihre Setschas oder Wohnplätze, allein sie sammelten sich bald wieder, und begaben sich unter den Schutz des Khans von der Krimm. Sie wurden aber im Jahr 1735 wieder als russische Unterthanen an und aufgenommen. Im vorletzten Türkenkriege hielten sie sich gut – in dem letzten suchten sie sich unabhängig zu machen, und was sie in diesem Kriege annoch leisten werden, stehet zu erwarten.

Als die Gegenden des russischen Reichs am Dnieper von den Tartaren erobert und nachher von den Russen wieder eingenommen und mit Kolonisten besetzt wurden, erklärten die Saporoger Kosacken diesen Theil der neuen russischen Staathalterschaft für ihr Land; mishandelten die Kolonisten, und brachten an 50.000 Malorosen theils mit List, theils mit Gewalt, unter sich.

Man machte ihnen russischer Seits alle mögliche Vorstellungen. Da sie aber darauf weder Gehör gaben noch achteten, entwafnete sie ein Korps russischer Truppen unvermuthet, und ihr Name und Verfassung wurde durch eine Akte vernichtet, welche Katharina II 1775 fejerlich in allen russischen Staaten bekannt machen liess. Hierauf übergab man das Land neuen Kolonisten, nahm die ruhigen auch dazu an, und belohnte die verdiensteten; Diejenigen aber, die ihre

ehemalige Heymath vorzogen, durften sich, sie mochten in oder ausser Landes Seyn, ungehindert dahin begeben.

Etwas von der Verfassung und den Sitten der Saporoger Kosacken.

Die Verfassung ihrer kleinen Demokratie war zwar völlig kosakisch, dabei aber doch viel strenger und härter. Mit den Kosacken hatten sie eine gleiche Eintheilung in Kompagnien, auch eben die Stellen für die Offiziere wie diese. Soldatisch leben und Ehelosigkeit waren ihre Grundsätze; da sie aber auf diese Weise bald austerben hätten müssen, so nahmen sie die Verlaufenen aller Nazionen auf, ohne auf Sittlichkeit und Religion Rücksicht zu nehmen. Dadurch nun wurden sie ein Mischmasch von Malorosen, Polen, Tartarn und den Auswürflingen jeder Nazion. Sie bildeten einen mächtigen Haufen, den allerlej Taugenichtse täglich verstärten und nach Convenienz wiederum verliessen.

Alle Befehlshaber dieser Bande stunden im Solde der Krone. Die Nahrungsquelle der Gemeinen hätte, nach Art der eigentlichen Kosacken, die Landwirtschaft seyn sollen, allein sie machten lieber Rauben und Plündern auf tartarischen undpolnisc hen Gebiete, sowohl in Kriegs- als Friedenszeiten, zu ihrem Hauptgeschäfte.

Ihre Sedschas hatten hölzerne Befestigungen, und sonderbare Artillerie, Waffen und Munition. Inwendig bestuden sie aus wenig hölzernen Hütten, weil das Volk meistens in Erdhöhlen wohnte, die mit ganz flachen Dächern bedeckt waren. Die Regimenter der Saporoger glichen den Pulks der Kosacken und waren in 38 Quartiere (Kuren) eingetheilt, die ungefähr den starken Compagnien regulärer Truppen gleich waren. Jede Kure hatte ihre Offiziers und einen Attamann, Kurena Attaman genannt, doch stunden alle unter dem Koschowoj Attamann. Dieser Koschowoj Attamann, der während seiner Amtsführung grosse Folgsamkeit, und auch einige Einkünfte von den Fuhrgeldern, von dem Zoll, den die Kaufleute bezahlten, Brantewein und dergleichen genoss, wurde übrigens den Gemeinengleich geachtet; den alle hielten sich ausser dem Dienste für Brüder. Alle Jahre wurde dieses Oberhaupt auf Jahres frist gewählt, und es konnte die Wahl den gemeinsten Kosacken treffen, wenn er nur durch Muth, Tapferkeit und Klugheit sich auszeichnete; war die Zeit seines Regiments vorüber, so trat er wieder in den nämlichen Stand zurück, aus dem er genommen worden. Ein Kosack seyn, war nach ihren Begriffen eine sehr grosse Ehre; daher pflegten sie durch-

reisende Fremde, selbst wenn sie von hohen Rangen waren, zu Kosacken aufzuhnem und ihnen ein Diplom darüber zu ertheilen.

Weil alle aber bej ihnen gleiche Rechte und Freyheiten genossen, gieng ein jeder Unzufriedener, ohne Abschied zu nehmen, wohin es ihm beliebte.

Die meisten Kosacken wohnten zwar in der Sedscha, da aber auch viele Wohnungen gleich den Vorstädten ausser derselben befindlich waren, so logirten sich auch da welche ein. Manche wohnten auf ihren kleinen Viehöfer (Chutori), und noch andere in nahe gelegen Dörfern ihres Gebiets.

In der Sedscha war ein Marktplatz, auf welchem immer ein paar Paucken standen, die ein Dobisch (Pauckenschläger) rührte, wenn das Volk zur Ratsversammlung kommen sollte.

Auf diesem Platz waren auch Lebensmittel, Kleidungsstücke, und dergleichen Sachen feil, welche fremde Handelsleute, die ausser der Sedscha sich aufhielten, dahin zum Verkauf brachten.

Die Chenzowa (Kanzley) war so nachlässig besorgt, dass sie selten die wahre Zahl der Kosacken wuste[1]), diese war aber auch immer ungleich, jedoch allezeit über 40.000 Mann stark. Im Jahre 1764 war die Zahl der streitbaren Männer unter diesem Volk 47.879. Oeffentliche Versammlungen (Radas) wurden auch auf ebengedachtem Marktplatz gehalten. Der Koschowoj Attamann erschien mit seinen Insiegnien, dem Poliza (Commandostab) in der Hand, der Fahne, die ein Sevit (Knecht oder Bedienter) ihm Vortrug, und der Staatssekräter mit einem Dintenfass und Schreibmaterialien. Um die Obern stund das Volk; der Koschowoj nannte sie seine jugendlichen muntern Brüder, und dieses nannte die Befehlshaber Chang (Herren). Oft kam es bej der gleichen Versammlungen, zum Handgemenge, denn viele, und darunter besonders jene, die etwas durchtreiben oder verhindern wollten, erschienen besoffen. Von wem geredet wurde, der muste sich entfernen, weil er sonst Gefahr lief, bej misslichen Umständen von der niederen Classe erschlagen zu werden. Ueber Streifzüge und Räubereyen nahmen sie in der Rada, wegen des Vorwands und der Ausführung, Abrede. So wie den Rittern unter ihnen die Stösse bei Ausfällen allein zu Theil wurden, so behielten solche auch die Beute, die jeder machte, für sich allein.

Bej Erwählung des Koschowoj und der Starschinen (Haupt-

[1]) Sehr begreiflich: es war ja kaum möglich die gewisse Zahl von einem Haufen Gesindel festzubehalten, wo der eine heute kam, und wenns ihm nicht behagte, Morgen wieder weglief.

leute), war gemeiniglich die ganze Rada besoffen. Der Koschowoj musste auch während seiner Amtsführung mit Brantewein (Slibowice) frejgebig seyn, weil er dadurch unbedingte Folgsamkeit erhielt.

Die Malorosianer richteten und entschieden nach polnischen Gesetzen; die Saporoger aber, welche nichts Schriftliches hatten, urtheilten nach Gewohnheit, und entschieden durch die Mehrheit der Stimmen nach ihrer Schlichten Vernunft.

Wenn ein Kosack einen andern seiner gleichen todschlägt, so wird er zur Strafe mit dem Erschlagenen lebendig begraben. Wenn sie gute Beute machen, bedenken sie die Kirchen und deren Diener reichlich; verschaffen sie schöne Kleider und Waffen; bewirthen jedermann, der kommt in den Trinhäusern; und stellen es so an, dass ihre Beute gleich wieder aufgeth. Sie gehen wenn sie nichts mehr haben, hierauf über die Gränze und rauben un stehlen aufs neue. Bei ihrer Armuth und sorgenfreyen räuberischen Lebensart, halten sie dennoch das Stehlen unter sich für sehr schimpflich; daher derjenige der auf einem Diebstahl ertappt wird, 3 Tage auf dem Pranger stehen muss, wobei er noch unmenschlich geprügelt wird, so dass manchen schon unter den Schlägen gestorben ist.

Pferde, Waffen, Kleidung, Munition und Proviant, muss sich jeder auf den Streifzügen selbsten anschaffen. Im Dienste der Krone wurden die Saporoger wie andere Kosacken verpflegt; sie hielten es da meistens mit Ueberfällen, wo wenig zu wagen und viel zu gewinnen war. In Friedenszeiten erhielten alle von den Ueberfahrtsgeldern und Zöllen kleine Besoldung.

Ausserdem, dass die Saporoger Kosacken als zusammen gelaufenes Gesindel, mehrenteils vom Beutemachen lebten, trieben doch auch viele, besonders die so auf den Dörfern wohnten, etwas Ackerbau und Viezucht nach malorosianischer Art und Weise. Es legten sich auch manche, besonders da ihnen Streiferegen immer eingeschwänkt wurden, auf Professionen und auf Handelschaft.

Zu Hause, in der Sedscha, lebten sie sehr schlecht; jede Kure war auch eine Tischgesellschaft, wobej ein paar aufwarteten und zugleich die Stelle der Köche vertraten. Ihre tägliche Speisen waren Mehl- und Grützebrej, und Fischsuppe mit Mehl, die sie aus langen Trögen mit Löffeln assen. Selten essen sie Fleisch, noch seltener Brod. Brantewein saufen sie, so lange sie nur einen Heller Geld haben solchen zu bezalen; allein den Meisten mangelt es oft mehrere Wochen hindurch daran.

Eine ordentliche Liebe, und der Ehestand, sind ganz von ihrer Verfassung ausgeschlossen; sie erlaubten nicht einmal, dass eine Weibs-

person in die Sedscha kommen durfte. Denen es glückte von den Polen oder Tartarn Weiber zu rauben, oder sonst liderliche Weibsleute irgendwo zu entführen, diese mussten mit ihnen auf den Viehöfen leben. Hatten sie einander satt, so schieden sie sehr gleichgültig von einander, und es braf sich oft, dass ein Weibstück des Jahrs hindurch an 10 und mehrere Männer kam. Erzeugten sie ja Kinder, so wurden die Söhne rohe Kosacken, und die Töchter musten mit der Mutter fortwandern, oder sie ersäuften sie auch mehrmalen im ersten Bad. Es fand daher keine ordentliche Haushaltung bei diesem Volke stat, sondern jeder that was ihm beliebte und gut dünkte. Die Flüchtlinge die zu ihnen kamen, musten sich zur griechischen Kirche bekennen.

Nunmehr sind die meisten dieser Kosacken ruhige und fleissige Ackersleute, besonders diejenigen, so Se. Majestät der deutsch. Kaiser, im Bacser Komitate, bej Czenta, als Kolonisten aufgenommen hat.

В. І. Сергєєвіч.

Посмертна згадка.

Російська наука понесла болючу втрату з смертю найвизначнійшого свого історика права професора Василя Ів. Сергєєвіча. Почавши від першої своєї більшої праці „Вѣче и князь“, 1867, що була сенсацією для свого часу і на довго зістала ся одною з найбільш популярних в широкій публіці наукових праць, Сергєєвіч до останніх днів займав одно з найавторитетнійших місць серед дослідників східно-словянського житя. Глубоко переконаний, хоч і дуже уміркований конституціоналіст, що з особливою увагою спиняв ся на зародках конституційних форм в старім житю, він будив своїми працями особливу увагу на певні питання старого житя в ті часи горячих мрій поступової Росії про конституційні форми в сучаснім. А як довголітній професор петербурського університету, без малого сорок літ займаючи катедру історії русского права, мав величезний вплив на напрям і розвій студій над історією права і правом державним. Для його численних учеників його погляди і принціпи були основним камінем історично-правничої науки. — Durch Sergeievitsch und über ihn hinaus, як формулував сї повні глубокої віри і пієтизму відносини до свого учителя недавно один з молодших учеників покійного проф. барон Корф (Исторія русской государственности, 1908).

Правда, та оригінальність поглядів, котрою звертав на себе увагу Сергєєвіч, часто впадала в односторонність, а та льогічність і консеквенція поглядів, котра підбивала йому адептів, була власне наслідком переваги доґматизму над історичною методою. Простота і гармонійність сих поглядів часто осягала ся штучним упрощенням складного і ріжнородного в ріжних місцях історичного процесу. Говорячи на сторінках сеї часописи про ріжні праці покійного дослідника з приводу їх появи, нераз приходило ся зазначати сю головну хибу його досліду, що у нього в одно поняте „древней Руси" зарівно зливала ся і Київська Русь X—XI вв., і явища провінціального українського житя XII – XIII в., і Великий Новгород та в. кн. Володимирське (північне) XIII—XIV вв., і Московська держава XV—XVI вв. Одноцільність і льогічність його виводів осягала ся властиво коштом живої ріжнородности і змінности старого житя. Але за всім тим самі крайности і довільности сміливих, талановитих дедукцій покійника нераз давали животворний імпульс науковому дослїдови, давали дуже цінні поправки прийнятим науковим поглядам, відкривали нові перспективи, нові точки погляду дослїдови. І спеціяльно для висвітлення української старовини його досліди, присвячені „древней Руси", принесли богато цінного і важного.

Ідучи в хронольогічнім порядку тем, а не дат виходу, перед усім мусимо пригадати його незвичайну інтересну студію про „Греческое и русское право въ договорахъ съ Греками" (1882), де покійний дослідник доводив повну перевагу візантійського права над руським в правних нормах трактатів. Далі цінна праця „Русская Правда и ея списки" (1899), доповнена потім (1904) виданнем типових редакцій Правди з вступними замітками, з дуже інтересними і цінними поправками до прийнятих поглядів на редакції Правди, на поділ складових частей і параґрафів. Теорія договорного прінціпу в державнім устрою київської доби клясичної праці Сергєєвіча „Вѣче и князь" потім в новій редакції розроблена була в системі „Русских юридических древностей" (т. II) — головній праці його житя, що займала останні десятиліття його творчої роботи (вийшло чотири томи, почавши від р. 1890). Система суспільного устрою і управи тоїж доби була подана в I і II томах сього курсу, а незвичайно талановита історія, властиво теорія земельного володіння в старій добі — в томі III (1903). Нарештї в загальнім курсі історії права небіжчика (Лекціи и изслѣдованія по исторіи русскаго права, 1 вид.

1883) між иншими дана була незвичайно інтересна аналїза державно-правних відносин України до Москви по прилученню 1654 р., клясифікованих ним як особиста персональна унїя двох держав. Все се аж занадто богато, щоб не помянути покійника і на сторінках української часописи словом щирої вдячности за щедрі вкладки, внесені сим великоруським ученим в скарбницю досліджів над історичним минулим нашого народу і нашої землї!

М. Грушевський.

Наукова хронїка.

Причинки до студій над нашою еміґрацією.

Richard v. Pflügl — Die überseeische österreichische Wanderung in den Jahren 1906 und 1907 sowie die Einwanderung und sonstigen Verhältnisse in den wichtigsten Einwanderungsstaaten (Statistische Monatschrift Берно 1909, том XXXV, стор. 239—256, 308—324, 355 384, 408—440).

Dr. Leopold Caro — Die Statistik der österreichisch-ungarischen und polnischen Auswanderung nach den Vereinigten Staaten von Nordamerika (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung. Відень 1907, XVI, стор. 68—113).

Про заморську еміґрацію, яка забирає нам рік-річно по кількадесять тисяч людий, маємо так мало звісток, що з радістю треба повитати обширну, оперту на урядових жерелах працю п. Пфлїґля. Із статистичних зіставлень консулярних урядів, еміґраційних бюр і урядів, перевозових товариств і фактичного матеріялу, зібраного головно при помочи австрійсько-угорських консулятів, потрафив автор не лише подати статистичні цифри про число і напрям світової, а з окрема австрійської еміґрації, але сягнув також в минувшину і при помочи порівняних зіставлень, поставив також деякі гороскопи на будучність. Особливо-ж важне змальоване сучасного економічного положеня тих країв, куди звертає ся австрійська еміґрація і представленє хвилевих виглядів поодиноких занять (на приклад хлїборобів, ремісників, купців, лїкарів і т. д.).

Для нас особливо важний матеріял про число, напрям і стан української еміґрації і тому постараю ся використати його по змозї найповнїйше, при чім для порівнаня наведу і дати про найблизші нам народи,

а особливо про такі, між якими в наслідок тенденційности або недокладности статистики знайде ся не один десяток Українців (Поляки, Мадяри, Словаки). Загалом треба сказати, що еміґрація з Австро-Угорщини змагає ся з кождим роком і не устає при всіх невідрадних відносинах, які запанували в Новім Світї остатнїми часами. Так приміром в 1902-ім роцї вивандрувало з Австрії в заморські краї 91,014 душ, в 1903 р. 99·987, в 1904 р. 76·404, в 1905 р. вже 122·844, в 1906 р. 136·033, а в 1907 роцї дійшла еміґрація навіть до числа 177·023 душ.

В першій мірі звертала ся еміґрація до Сполучених Держав північної Америки. На основі записок пристанних урядів і тамошних консулятів переселилось там 1904 р. 111.190 Австрійців, в 1906 р. 123·155 а в 1907 р. 154.172. По Сполучених Державах йшла на першім місци Канада, де вивандрувало в 1905 р. 8.439, в 1906 р. 7.895, а в 1907 р. 19.318 австрійських горожан. Далеко менше число переселенців дістала Арґентина, бо в 1905 роцї 2.458, в 1906 р. 4.211 а в 1907 р. 2.787 душ. Сумної у нас памяти Бразилія, до якої горячково вибирали ся наші люди з кінцем XIX. столїтя вразила вже й наших терпеливих людий, коли в 1905 р. вивандрувало там з цїлої Австрії лише 293, в 1906 р. 297 а в 1907 р. 408 душ. До инших країв вибирали ся еміґранти лише малими ґрупами: так приміром в 1905 р. було з Австрії 20 переселенців до Мексіка і середної Америки, 68 до Африки а 375 загалом до Азії й Австралії.

Пересїчно виносила еміґрація в роках 1902—1907 до Сполучених Держав 89·25% — найбільше в 1902 р., бо аж 92·50%, найменше ж в 1904 р. 86·10%, — до Канади 8·15% (найбільше в 1904 р. 10·83% і 1907 р. 10·91%, найменше в 1902 р. 5·14%), а до инших країв Америки 2·28%.

Австрійська еміґрація йшла переважно через нїмецькі пристани Ґамбурґ і Брему, далї через Ротердам і Антверпен, в далеко меншій мірі через Трієст, ще менше через французькі, а найменше через італїйські пристани та Фіюме. І так в 1906 р. переправило ся через море через

1. Трієст	8·265	душ, лише до Сполучених Держав,
2. Фіюме	2·643	„ „ „ „ „
3. нїмецькі пристани	88·875	
4. Ротердам	4·797	„ лише до Сполучених Держав,
5. Антверпію	22·005	„ до Спол. Держав і до Канади,
6. італїйські пристани	3·779	„ переважно лише до Арґентини, Азії й Австралії,
7. французькі пристани	5·669	„ лише до Сполучених Держав.

Майже усї переселенцї до Канади вибирали ся в дорогу через Антверпен.

Анальогічні цифри в 1907 році виносили: 1) 8·893, 2) 1·975, 3) 112·949, 4) 8·083, 5) 36·720, 6) 2·475 і 7) 5·932.

Найбільше галицьких еміґрантів переселило ся через Трієст, німецькі портові міста і Ротердам. І так творили галицькі еміґранти via Трієст в 1906 р. 59·1%, а в 1907 р. 32·7% усіх еміґрантів, via Гамбурґ і Бремен в 1906 р. 33·0%, а via Антверпен в тім же році аж 87%, в 1907 р. 85% усіх переселенців.

Галичина дає по Угорщині найбільше число переселенців, буковинська еміґрація в порівнаню з тим значно менша. Так переїздило

через	в р. 1906		в р. 1907		разом
	з Галичини	з Буковини	з Галичини	з Буковини	
Трієст	4·888	337	2·902	361	8·488
Антверпен	17·363	2·394	31·231	1·071	52·059
Разом	22·251	2·731	34·133	1·432	60·547

Одначе не усюди можна подати число галицьких еміґрантів. Ще трудніїше зібрати певні цифри української еміґрації (хочби й з Австро-Угорщини), бо по перше не усюди записують національність, а по друге причисляють угорських і російських Українців майже виключно до Мадярів і Москалів, а значне число галицьких Українців (особливо в давніїших часах) до Поляків, які в деяких заморських державах виробили собі назву на означене цілої польської еміґрації без огляду на кордони. Лише з Бремен наводить автор, що в 1906 р. на 116.375 Австріяків було 6.622 Українців, себто 5·7% переселенців (25.316 Поляків, то є 21·7%, 8.708 Мадярів, себто 7·5%, а 25.154 Словаків, себто 21·6%)

Докладніїші дати що до української еміґрації провадять із заморських країв лише Сполучені Держави, хоть і вони недомагають та виходять на користь Мадярам і Полякам. Через се варті вони близшої уваги. Загалом прибуло до Сполучених Держав

між роками	1879/80 — 1888/89	524.857	еміґр.
„ „	1889/90 — 1893/94	491·218	„
„ „	1894/95 — 1898/99	270·012	„
„ „	1899/900— 1904/04	494.433	„
в році	1904/05	1.026.499	„
„ „	1905/06	1,100.735	„
„ „	1906/07	1,285.349	„
разом між роками	1879/80 — 1906/07	5,202.403	еміґр.
пересічно за роки	1904/05 — 1906/07	1,137.528	„

Еміґрація до Сполучених Держав змогла ся проте найбільше від 1904-ого року. В тім же часі найсильнійша була теж еміґрація в Австро-Угорщини, яка з початку не грала великої ролї і тому і не нотувала ся докладно американськими властями.

Так прибуло до Сполучених Держав:

між роками	з Австрії	з Угорщини	з Австро-Угорщини	%
1879/80 — 1888/89	—	—	31.479	6%
1889/90 — 1893/94	—	—	60.903	12·4%
1894/95 — 1898/99	—	—	46·765	16·8%
1899/00 — 1903/04	—	—	156.662	31·7%
в роцї				
1904/05	111.990	163.703	275.693	26·9%
1905/06	111.598	153.540	265.138	24·1%
1906/07	144.992	193.460	338 452	26·3%
разом	368 580	510.703	1,175,092	25·8%
пересїчно за 1904/05 — 1906/07	122 860	170.234	293.094	

Переважно йде австро-угорська еміґрація з Угорщини; з Австрії було в 1904/05 р. 40·6%, в 1905/06 р. 42·1%, в 1906/07 р. 42·9% усїх еміґрантів з Австро-Угорщини.

Найбільше число еміґрантів дають славянські народи, що творили з 1900/1901 р. 68·1%, в 1901/02 р. 66·4%, в 1902/03 р. 63·1%, в 1903/04 р. 59%, в 1904/05 р. 61·3%, в 1905/6 р. 60·2%, а в 1906/7 роцї 58·9% усїх переселенцїв. Між ними перше місце займають Поляки 17·6%, дальше йдуть Хорвати і Словінцї 13·9%, Словаки 12·4%, і Українцї 7%, Нїмцї виказують 12·0%, Мадяри 17·6%, Жиди 6·5%, Румуни 5·4%.

На основі даних, зібраних в „Annual Report of the Commissioner general of Immigration“ представляє ся рух австро-угорської еміґрації за роки 1900—1906/7 ось як:

Народність.	1900/01		1901/02		1902/03		1903/04		1904/05		1905/06		1906/07		1900/1—1906/7	
	числами	%	числами	%	числами	%	числами	%	числами	%	числами	%	числами	%	числами	%
Українці	5.276	4·7	7.533	4·4	9.819	4·8	9.415	5·3	14.250	5·2	15.889	5·9	23.751	7%	85.933	5·6
Поляки	20.288	17·9	32.429	18.8	37.499	18·2	30.243	17·1	50.785	18 4	43·803	16·5	59.719	17·6	274.766	17·7
Мадяри	13 310		23.609		27.113		23.851		45.871		42·848		59.593		236.195	15·3
Словаки	29.243		36.931		34.410		27.895		52.282		36 550		41.815		259.126	16·7
Усі	113.390		171.989		206.011		177.156		275.693		265.138		338.452		1,548.074	100·0

Як видимо з сеї таблички спадає в 1905/6 р. еміґраційний рух у Поляків і Словаків, а зростає у Українців о 0·5%; в 1906/7 р. збільшує ся значно і у Українців і у Поляків о 1·1%.

Великий інтерес представляє статистика грамотности еміґрантів. Вона показує, що навіть найкультурнійші народи висилають в чужину неграмотних і то процентово навіть понад пересічне число неграмотности в краю. Се треба пояснити тим, що звичайно найбільше переселяють ся найтемнійші та найбіднійші. Наші Українці представляють ся з того боку найгірше, одначе все таки не йдуть на самім переді і мають ще перед собою Португальців, Турків і Литовців. Видно також, що між нашими переселенцями процент неграмотности низший від пересічного числа неграмотности української людности в Галичині і на Буковині. Потішаюча теж обставина, що число неграмотних у Українців все спадає, коли тимчасом у инших народів змагає ся неграмотність н. пр. у Шкотів з 4·6% (на 1000) в 1904/5 р. на 8·6% в р. 1906/7, у Скандинавців з 2·5% на 9·7%, у Фінів з 6·9% на 25·2%, у Німців з 34·1% на 68·0%, у Жидів з 175·3% на 286%, у Еспанців з 89·9% на 331·3% і т. д.

Ближше пояснить се отсе зіставлене. На 1000 переселенців у віці висше 14 літ було неграмотних:

	1904/05	1905/06	1906/07
Мадярів	104·8	125·9	103·8
Словаків	220·6	217·0	212·4
Поляків	323·8	344·8	388·1
Румунів	280·7	361·6	388 5
Росіян	265·9	382·7	435·5
Українців	588·2	588·1	556·1
пересічно у всіх еміґрантів	253·2	274·8	296·1

Дуже цікавий розділ еміґрантів що до занятя. Покаказує ся, що не кождий нарід приходить з рівними „кваліфікаціями“ до Сполучених Держав. Так найбільше членів вільних займять дають (в рр. 1904/5—1906/7) Французи, Анґлійці і Німці, найбільше вивчених ремісників і робітників Жиди (33·3%—46·3%), Анґлійці, Чехи (24·0%—27·4%) і Французи, найбільше хліборобських сил висилають Румуни (27·8%—77·9%), Українці (15·5%—53·0%), Словаки (18·8%—51·8%) і Мадяри (30·2%—49·8%) — значно менше Поляки (7·6% - 39·7%) — а найбільше слуг достарчають Ірляндці (31·4%—42·8%), Скандинавці (22·8%—25·3%), Українці (16·4%—18%), Словаки (13·6%—15·9%) і Поляки (15·0%—16 4%).

Для лїпшої орієнтації виберу знов цифри із зіставлень автора.

	Із 100 переселенців припадало на																					
	вільні заводи			заводових робітників			хліборобських робітників			зарібників			службу			людий инших заводів			без заводу, жінок, дітий		
	1904/5	1905/6	1906/7	1904/5	1905/6	1906/7	1904/5	1905/6	1906/7	1904/5	1905/6	1906/7	1904/5	1905/6	1906/7	1904/5	1905/6	1906/7	1904/5	1905/6	1906/7
Українці	0·0	0·1	0·0	1·4	2·4	1·8	15·5	39·7	53·0	54·7	31·8	20·8	18·0	16·8	16·4	6·7	0·8	0·1	8·7	8·4	7·9
Поляки	0·2	0·2	0·2	4·9	6·2	5·9	7·6	33·7	39·7	52·7	23·3	23·0	16·1	16·4	15·0	0·6	1·0	0·4	17·9	19·2	15·8
Мадяри	0·5	0·4	0·4	6·1	7·2	7·4	30·2	43·7	49·8	31·7	14·3	11·4	11·4	11·4	10·5	1·7	1·1	0·8	18·4	21·9	19·7
Словаки	0·0	0·1	0·1	3·3	3·8	3·8	18·8	46·2	51·8	44·7	12·3	8·8	13·6	14·4	15·9	1·4	1·5	0·4	18·2	21·7	19·2
У всіх пересічно	1·3	1·3	1·0	17·6	16·1	14·8	13·9	21·7	25·2	28·0	20·6	22·6	12·2	10·5	9·5	4·4	3·9	3·2	22·6	25·9	23·7

Як бачимо, Українці доставляють в $^3/_4$ самих робітників і зарібників (в 1904/5 р. 70·2%, в 1905/6 р. 71·5%, в 1906/7 р. 73·8%), одначе мають заступників і в инших занятях. Далеко більше людий тої спеціяльности достарчають Серби й Болгари (83·4%, 83·0%, 89·9%), Румуни (87·8%, 88·1%, 88·9%), Хорвати та Словінці (76·8%, 78·8%, 76·6%).

Українці належать до тих народностий, що виказують найменше переселенців без занятя, себто жінок і дітий, і йдуть зараз по Румунах і Полудневих Славянах. В противенстві до них стоять приміром Жиди, де еміґрантів без занятя було 32·4%, 36·5% і 37·8%.

Українці Сполучених Держав зайшли майже виключно з Австро-Угорщини; в 1905/6 році було їх 98·2% а в 1906/7 98·6% з загального числа усіх Українців. Одначе нотують ся переселенці-Українці і з инших країв, тому наведу дотичні числа в цілости.

Остатне місце побуту	1905/06	1906/07	1905/06	1906/07
	Українці		Поляки	
Австро-Угорщина	15.689	23.751	43·803	59.719
Росія	259	150	46.204	73.122
Британс. півн. Америка	18	166	249	820
Німеччина	5	7	4.108	3.888
Полуднева Америка	—	5	40	46
Велика Британія	1	1	259	3337
Балканські краї	1	—	6	11
З решти Европи	—	1	107	90
Разом	15.973	24·081	94·776	141.033

Очевидно число Українців з Росії навіть в приближеню не відповідає дійсности, бо російських Українців майже виключно вчислено в рубрику Russian. Характеристична еміґрація, правдоподібно фабричних елементів, з Канади тай спорадичні випадки переселеня з Полудневої Америки, де обставини для хліборобів не конче добрі.

Далеко важнїйше, ніж походженє еміґрантів, знати теперішне їх пробуваня і чисельність в поодиноких теріторіях, бо чим близше себе проживають і чим численнїйше, тим лекше їм вдержати свою мову і національність. Задля того велику вартість буде мати зіставлене числа еміґрантів-Українців що до поодиноких Штатів і проценту Українців, яке я й виберу з дат автора за роки 1900/01—1906/07:

Штат	1900/1—1904/5		1905/6		1906/7		1900/1—1906/7	
	в абсол. числах	%	в абсол. числах	%	в абсол. числах	%	в абсол. числах	%
Pennsylvania .	26.508	56·7	8.243	50·7	11.779	48·9	46.530	53·4
New-York . . .	8.343	17·9	3.626	22·3	5.090	21·1	17.059	19·6
New Yersey . .	4.974	10·6	1.692	10·4	2.714	11·3	9.380	10·8
Ohio	1.778	3·8	552	3·4	671	2·8	3.001	3·4
Connecticut . .	1.157	2·5	426	2·6	765	3·2	2.348	2·7
Massachusetts .	1.014	2·2	353	2·2	564	2 3	1.931	2·2
Illinois	879	1·9	407	2·5	601	2·5	1.887	2·2
Missouri . . .	257	0·6	131	0·8	267	1·1	655	0·8
Maryland . . .	202	0·4	104	0·6	263	1·1	569	0·7
Инші Штати . .	1 606	3·4	723	4 5	1.317	5·7	3.695	4·2
Разом .	46.718	100·0	16.257	100·0	24.081	100·0	87.055	100·0
З того австрійських Українців	46.293	98·9	15.689	96·5	23.751	98·6	85.733	98·5

Як бачимо із сеї таблиці йдуть Українці найрадше до Штатів Pennsylvania, New-York і New Yersey: в тих Штатах було пересічно за рр. 1900/01—1906/07 83·8% усіх переселенців-Українців. Загалом слідно, що Українці тримають ся близько себе і осїдають в північно-східних Штатах, що притикають до моря і Канади. В західній, середній і полудневій частині Сполучених Держав Українців майже нема. В північно-західних Штатах стрічають наші переселенці найбільше своїх побратимців, приміром Поляків (в Pennsylvania було їх 28·7%, в New-York 20·4%, в New Yersey 8·7%, разом 57·8%) і Словаків (в Pennsylvania 56·6%, New York 12·4%, New Yersey 9·1%, разом 74·1%), а вкінци і невідступних Жидів (в New York 64·5%, Pennsylvania 10·6%, New Yersey 3·1%, разом 78·2%). Там теж концентруєть ся

еміґрація Австро-Угорщини, бо з 1,547.829 австро-угорських еміґрантів було 38·6% в Штаті Pennsylvania, 20·1% в Шт. New York, а 7·3% в Штаті New Yersey, разом 66%.

Належить сказати теж дещо про стан і вік українських еміґрантів.

О скільки видно з наведених нижче цифр, еміґрують наші люди переважно без жінок і без родини, а також процентово мало виказують дітий низше 14 літ і старших мущин вище 45 літ. Се потішаючий обяв, бо вказує на се, що наша еміґрація в значній мірі часова і заробкова. Еміґранти (як знаємо, особливо Лемки) лишають родини на власнім ґаздівстві в старім краю, а самі йдуть заробляти. Тому й Українок між переселенцями доволї мало. Коли в 1905/6 р. зглядно в 1906/7 році було Жидівок 47·9% зглядно 46·3%, Чешок 42·7% зглядно 39·9%, Німок 40·8% зглядно 39·6%, Словачок 30·4% зглядно 31·1%, Польок 30·7% зглядно 27%, а Мадярок 28·2% зглядно 25·4%, то Українок було лише 24·3% зглядно 23·4% загального числа при пересічнім стані 34·5% зглядно 30·9%. Число Українок при тім незамітно спадає, бо в 1898/99—1902/03 виносило 25·5%, в 1903/04 р. 28·0%, а 1904/05 22·5%.

Загалом представляє ся чисельно поділ після роду і віку ось як:

	ПОЛ						ВІК					
	1905/06			1906/07			1905/06			1906/7		
	мущин	жінок	разом	мущин	жінок	разом	низше 14 літ	від 14 до 45	понад 45	низше 14 літ	від 14 до 45	понад 45
Українці	12.310	3.947	16.257	18.451	5.630	24.081	592	15.262	403	731	22.952	398
Поляки	66.410	29.425	95.813	100.700	37.333	138.033	8.941	84.860	2.034	9.602	125.904	2.507

Дітий низше 14 років не було між переселенцями-Українцями богато. На 1000 еміґрантів з Австро-Угорщини припадало на Українців:

в р. 1901/02,	1902/03,	1903/04,	1904/05,	1905/06,	1906/07
38·8%	47·4%	57·2%	45·7%	36·4%	30·4%,

коли пересічне число усіх еміґрантів з Австро-Угорщини виносило в тих же роках: 130·8%, 137·9%, 155·1%, 129·0%, 151·8%, 142·8%.

Інтересний поділ переселенців-Українців що до занять.

У Українців показав ся за остатні роки приріст хліборобських робітників (+26·2) і слуг (+7·2), а значний спад заробників (- 10·3). Се покаже найкраще слїдуюче зіставлене:

Заняте	1898/9 до 1902/3	1903/4 і 1904/5		1905/6	1906/7	1903/4—1906/7	
	%	в абсол. числах		в абсолютних числах			%
Вільні заводи .	0·0	16	0·1	14	11	45	0·1
Купці	0·0	5		9	9	23	
Ремісники і заводові робітники	1·3	350	1·5	389	415	1.154	1·8
Фармери . . .	0·1	101	0·4	120	17	238	0·4
Хліборооб. робіт.	8·1	2.889	12·0	6.450	12.758	22.097	34·3
Ямарі	0·1	46	0·2	6	18	70	0·1
Зарібники . . .	61·1	13.727	57·0	5.171	4.998	23.896	37·1
Слуги	10·0	4.410	18·3	2.733	3.951	11.094	17·2
Інші заводи і незнаного занятя	0·0	3	0·0	3	9	15	0·0
Без заводу, жінки, діти . . .	19·3	2.518	10·5	1.358	1.895	5.771	9·0
Разом . .	100·0	24.065	100·0	16.257	24.081	64.403	100 0

Потїшаючий обяв тут чим раз значнїйша диференціяція заводів, а особливо приріст ремісників, заводових робітників і фармерів, при значнім спадї зарібників (з 61·1% в 1898/9—1902/3 на 37·1% в роках 1903/4—1906/7) і людий без заводу.

Не менше цїкаві будуть зіставленя грамотности переселенців-Українців і місцевих Українців, а заразом відносини числа анальфабетів до реемігрантів.

Національність	Стан освіти						В роках 1898/9-1901/2		1902/3-1904/5	
	Роки	Переселенці вище 14 лїт	Неграмотних		З того жили вже в Спол. Державах		було на 100 еміґрантів			
			абсолютне число	%	абсолютне число	%	анальфабетів	реемігрантів	анальфабетів	реемігрантів
Українці	1905/6	15.665	8.743	55·8	1·584	10·1	49·5	9·7	56·9	12·6
	1906/7	23.350	12.930	55·4	1.336	5·9				
Поляки	1905/6	86.894	29.927	34·4	5.737	6·6	33·8	5·5	33·4	6·9
	1906/7	128.431	49.842	38·8	4.058	3·2				
Пересічно усї еміґр.	1905/6	—	—	39·8	—	4·2	19·7	5·6	34·8	4·4
	1906/7	—	—	43·3	—	2·1				

Що до грамотности стоять Українці на самім кінци австрійських народів і виказують 49·5 до 56·9%. Як сумно відбиває се, коли порівнати для прикладу, що у Чехів було лише 1·6 — 2·0%, у Німців 4·6 — 6·9%, у Мадярів 10·4 до 12·6% а у Словаків 21·2 — 27·7% неграмотних. На щасте видно у Українців мале поліпшене, коли у других народів, як на приклад у Німців, Жидів, Поляків, Румунів і Сербів, наступило подекуди навіть значне погіршене.

Характеристичний обяв, що між реемігрантами процент неграмотних значно менший, а саме число реемігрантів доволі велике.

На кінци хочу подати кілька чисел про стан грошій, з якими приходять переселенці-Українці до Сполучених Держав і про причини, задля яких деяких завернули. Як відомо, американські власти старають ся в остатніх часах обмежити еміґрацію і поставили цілий ряд постанов, вимагаючи між иншим сталої суми грошій, відповідного здоровля і т. д. Автор присвячує тим обставинам богато місця і обговорює докладно нові закони спинюючі еміґрацію.

Що до привезеної з старого краю готівки, стоять наші Українці на самім кінци.

Народність	Роки	Осіб з касою у власнім заряді	З того мали 50 долярів		Сума принесених грошій	На одну особу з власною касою припадало долярів			Із 100 осіб з власною касою мали 50 і більше долярів з рр. 1903/4 і 1904/5.
			в абсолют. числах	%		в роках			
						1905/6 до 1906/7	1903/4 до 1905/6	1898/9 до 1902/3	
Українці	1905/6	14.972	162	1·1	182.164	12·17	12·97	11·63	1·1
	1906/7	21.669	209	1·0	274.282	12·66			
Поляки	1905/6	76.081	1 945	2·6	1,103.955	14·51	15·40	12·30	3·0
	1906/7	112.985	2.369	2·1	1,537.570	13·61			

Завернених еміґрантів найбільше у Румунів (в р. 1898/9 — 1902/3 11·6%, 1903/4—1904/5 48·6%, 1905/6 40·6%, 1906/7 14·6%), далі у Жидів (9·4%, 10·2%, 9·9%, 8·4%) і у Хорватів (7·0%, 9·4% 10·1%, 7·3%). У Українців відносини ще не найгірші, як видно з отсего зіставленя.

Завернено

в роках	Слабоумних	Божевільних	Бідних	Недужих	Арештантів і неморальні особи	Законтрактованих робітників	Разом	Promille усїх емігрантів
1898/99—1902/03	—	—	148	13	—	12	173	6·4
1903/04 - 1904/05	1	2	275	41	—	17	215	8·9
1905/06	—	—	118	12	5	17	152	9·4
1906/07	—	3	116	49	25	26	219	9·1

* * *

Далеко менше матеріялу приносить автор про еміґрацію до инших країв Америки. Через те і мої віставленя випадуть скромнїйше.

До Аргентинии прибуло:

в роках	усїх емігрантів	Австрійців	Угрів	З Австро-Угорщини
1903	—	—	—	1.376
1904	—	—	—	2.237
1905	276.739	2.793	2.553	5.346
1906	366.309	4.277	1.853	6.130
1907	329.122	3.439	1 220	4.659

Взагалї прибуло до Аргентинии між роками 1875 а 1907 59·159 переселенцїв з Австро-Угорщини.

Кілько між ними Українців, не згадує ся. Деяким мірилом може хиба бути число тих, що зголошують ся в перевозовім бюрі Міслера для залагодженя всїляких посилок і орудок. В 1905/6-ім роцї зголосило ся у нього 4.061 з Австро-Угорщини, між тим лише 60 Українців (389 Поляків, 1.123 Румунів, 752 Нїмців, 206 Мадярів і 204 Словаків).

Головними перешкодами еміґрації до Аргентинии стали: 1) велика неневність житя, 2) високі несправедливо розділені податки та дорожнеча, 3) брак пляну в кольонїзаційній полїтицї держави і 4) трудности з боку мови.

Мало цифр можна теж роздобути про Бразилію.

Через Rio de Janeiro прибуло в 1905-ім роцї 23.017 еміґрантів, з того лише 138 з Австрії і 4 з Угорщини, в 1906 роцї на 27.147 усїх еміґрантів 101 з Австрії і 5 з Угорщини на загальне число 31.156 переселенцїв.

До Rio Grande do Sûl прийшло:

	в році 1904,	1905,	1906
Росіян	189	162	137
Поляків	61	112	36
Австрійців	88	67	10

Кілько між ними було Українців, автор теж не згадує.
До São Paulo прибуло:

	в році 1905,	1906,	1907
Росіян	?	550,	347
з Австро-Угорщини	203,	911,	287.

Еміґрація до Парани значно менша. В 1906-ім році прибуло там 64 особи з Австрії і 4 з Угорщини, а в 1907 році 60 з Австрії і 4 з Угорщини. З тих, що привандрували, було в 1906 р. приналежних до Галичини 59 на 64 особі загалом.

Значне число еміґрантів покидало скоро новий край. В 1906 р. виеміґрувало з Парани 36 Австрійців, між якими було 35 Галичан і 1 Чех, і удало ся з поворотом до Галичини (17 осіб), до Чех (1), до Аргентини (12) і до Канади (6).

На думку автора найбільше прибуває до Парани Поляків. Хоч обставини некорисні, повстало в остатніх часах значне число польських і українських склепів по кольоніях, а богато родин жде на наділене землею.

Дальше обговорює автор еміґрацію до Чілї, Перу, Мексіко, Африки і до Канади, одначе переважно не наводить статистичних дат і обмежує ся до представленя тамошнього положеня. Про Канаду нема офіціяльних справоздань; лише на підставі актів австр. консулів можна подати число австрійських переселенців в 1900/01 р. на 4.930 душ, в 1901/02 на 6.870, в 1902/03 на 10.938, в 1903/04 на 9.914, в 1904/05 на 8.997, а в 1905/06 на 8.727 душ.

Остаточний результат еміґраційного руху з Австро-Угорщини ось який:

За роки 1902—1907 вивандрувало		
до Сполучених Держав .	659.103	душ
„ Канади	66.800	„
„ Аргентини	14.149	„
„ Бразилії	3.000	„
„ инших країв	3.200	„
разом . . .	746.252	душ.

Еміґрація забирала Австро-Угорщині 1·66% людности і відбивала ся дуже некорисно на її зрості, бо забирала їй майже половину надвишки уроджених над помершими, в 1902 р. 28·73%, в 1903 р. 37·26%, в 1904 р. 25·57%, в 1905 р. 55·89% а 1906 р. 41·84%, пересічно за роки 1902—1907 37·86%. Можна сподівати ся, що в остатніх роках зменшить ся число галицької, а з окрема української еміґрації з огляду на збільшене сезонової заробкової еміґрації до Німеччини. Побажати б тільки, щоб хоть в тім напрямі заведено точнійші обчисленя і уможливлено уложене докладної статистики.[1])

* * *

По докладнійшій праці д. Пфліґля про студію дра Каро обмежу ся на кількох замітках. Автор подає загальні замітки про число і напрям австро-угорської, а з окрема польської еміґрації до Сполучених Держав півн. Америки, використовуючи головно дати за роки 1900—1905.

Так як і инші статистики жалує ся вовсім оправдано на недостачі еміґраційних статистик. Коли Італія завела вже докладні числення переселенців, то у нас не прикладає ся великої ваги до того, хто (і в якім числі) покидає свою вітчину, щоби шукати ліпшої долі. Недостаточна теж статистика переводжена в пристанях, особливо з огляду на означене національности. З того боку і Америка не показує поступу, коли приміром до Славян (Slavic Division) зачислює попри дійсних Славян також Литовців, Жидів і Румунів. Через недокладности статистики годі спустити ся на цифри що до національности переселенців і треба — на мою гадку — що до Українців дані числа значно побільшити.

В остатніх часах Американці роблять заходи, щоби утруднити а то й унеможливити прихід чужим еміґрантам. Особливо ж неприв'ітно ставлять ся вони до славянських переселенців, яких число зачало сильно зростати. Автор доказує проте, що острах Американців перед Славянами вповні неоправданий, бо Славяни дають передовсім здоровий, моральний і невибагливий матеріял, а далі не роблять місцевим людям конкуренції, бо найменше між ними фахових робітників і зарібників. Українці представляють ся при тім з кождого боку найкраще: дають найбільше здорових одиниць, не обтяжують скарбу видатками на лічене

[1]) Статистичні дані за роки 1902—1903 і 1904—1905 обговорює Пфліґль докладнійше в двох окремих статях, уміщених в 10. і 11. томі „Statistische Monatsschrift“ за 1905 і 1906 рік.

і удержуване — тим більше, що не привозять з собою родини — і заховують ся так, що нема причини заповнювати ними арешти.

Так в 1904 р. на 9.592 українських переселенців не було ані одного, що сидів би в арешті за злочин, лише 2 перетримувано за малі провини, що дає ледви $^1/_{48}\%$; 6 осіб удержувано в заведеннях для божевільних а 12 в домах для убогих. Які се незначні числа, пізнати найкраще з того, що 11.557 Французів дало 618 арештантів, 823 божевільних а 507 бідних на державнім удержаню. Загалом було між Українцями в 1904 р. лише $^1/_{48}\%$ засуджених — найменше з поміж усіх народів — (у Хорватів $^1/_4\%$, Чехів $^2/_5\%$, Жидів і Словаків $0{\cdot}5\%$, Італійців $^2/_3\%$, Поляків 1%, Німців $1^8/_{10}\%$, Анґлійців $2{\cdot}5\%$, Ірляндців 4%, Французів $5{\cdot}5\%$) а $^1/_5\%$ бідних, що користали з державної помочи (найменше від усіх народів, у Поляків 3%, Анґлійців 10%, Німців 13%, Французів 18% а Ірляндців 32%).

Число Поляків подає автор за книжкою о. Крушки: Historya polska w Amerycе (Milwaukee 1905) на 1,903.000, одначе гадає, що се обчисленє не повне і приймає кругло $2^1/_2$ міліона Поляків.

Иньші праці про нашу еміґрацію — праці Каро, Сарторіуса, Енґліша, Шульце і ин. обговоримо пізнійше.

З. Кузеля.

Бібліографія

(Оцінки, реферати, замітки).

Преісторорія, археольоґія, історія штуки.

Mitteilungen der k. k. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale. Hrg. v. Dr. Max Bauer, Відень, 1907—1909, томи VI, VII, VIII.

Від часу останьої нашої і редакційної замітки минуло знов кілька лїт і ми маємо перед собою вже 4 дальші річники. На жаль обставини за тих кілька лїт не змінили ся цїлком на лїпше — і добре, що хоч не погіршили ся. Склад консерваторів полишив ся з малими змінами той самий, вільні місця у східній Галичині обсаджено знов Поляками, а на Буковині замість оживити „тїло консерваторів“ здискредитовано його іменованєм Г. Мітельмана членом кореспондентом. Взагалї було в Галичині на 23 консерваторів лише 2 Українців (і то для III, архівної секції), на 21 кореспондентів тільки Антін Петрушевич, а на Буковині був лише один Українець між 4 консерваторами і один між 10 кореспондентами.

Одначе сам склад не шкодив би ще нїчого, якби дїйсно усї члени комісії сповняли совісно свої обовязки супроти консервованя українських памяток і трактували їх на рівні з польськими. А то цїлий час чуємо лишень про справи дотикаючі або польської території або польських памяток. За цїлий 1907-ий рік знаходимо приміром одну-однїську замітку про реставрацію катедри сьв. Юра (стор. 12), так само за цїлий 1908-ий рік фіґурує тільки коротка звістка про справу львівського зелїзничого віядукту коло василіянського монастиря, а в 9-ім річнику крім окремої статї дра Фінкля, котру обговоримо пізнїйше, знов лише справа львівського

віядукту (ст. 80—81 з двома ілюстраціями монастиря) і звістка про задумувану продаж іконостаса богородчанської церкви. Нема нічого дивного, що так мало видно роботи комісії, коли і держава не дбає про українські памятки. Так приміром в державнім преліміпари на 1909 рік з призначених 17.000 К на Галичину не віддано ані сотика на українські цїли. Для Буковини не визначено взагалї нічого. А тимчасом роботи не мало і при добрій волї усїх чинників дало-б ся і тут не одно зробити.

Буковинські консерваторські роботи обертали ся головно коло захованя старих церков і монастирів в Арборі, Драґомірні, Путні і Сучаві, що крім архітектурної вартости переховують в своїх мурах богато старинних памятників (виробів, рукописий, написий і т. д.). В Путні заложено навіть окремий музей для місцевих старинностий.

9-ий річник містить проект закона для охорони памятників, статю про реставрацію вавельського замку (Die Restaurierung des königlichen Schlosses auf dem Wawel in Krakau 261—277), куренду тарнівського епископа Kirchlicher Denkmalkultur (ст. 379—384), справоздане західно-галицьких консерваторів і кореспондентів за роки 1907 і 1908 (ст. 384—394, 431—441) з інтересною дискусією на тему: як відбудовувати старинні будівлї і охорона памятників у будженї за 1909 рік (4—8). *З. Кузеля.*

G. Schwalbe — Der Schädel von Nowosiółka (Globus 1908, II, том XCIV, стор. 35).

Автор виступає проти поглядів Столигва, начебто людський череп, знайдений ним в Кургані коло Новосїлки в Київщині, належав до типу Homo primigenius, що у Східній Европі удержав ся аж до історичних часів. Погляди Столигва вповнї неоправдані, так як і його гадка що до походженя черепа з Ґадомка, бо новосїлецький череп крім трохи сильнїйше розвинених костий над очною ямою (Arcus superciliares) — яких врештою на образї не видно — не має ані одної признаки, якими визначає ся тип первісного чоловіка. Новосїлецький череп рішучо навіть не „неандертальоідний“, як тепер думає Столигво в листї зверненім на адресу Швальбе, не має нїчого спільного з типом ґрупи Спі-Неандерталь-Краніна, ані з черепом з Вгїх; се звичайний череп сучасного чоловіка (Homo sapiens) в сильнїйше розвиненими Arcus superciliares — признакою, що трафляє ся також у теперішних Европейців мужеського пола.

Raimund Fr. Kaindl — Neolithische Funde mit bemalter Keramik in Koszyłowce (Ostgalizien) (Jahrbuch für Altertumskunde II, 1908, ст. 144—150a).

При помочи родини Бернштайнів натрафив проф. Кайндль в Комилівцях коло Днїстра на неолїтичну оселю з мальованою керамікою.

Як видно з слідів спалених ліпянок, була ся оселя знищена огнем і по тім не відбудовувала ся. На місци розкопок, званім „Обозом", знайшло ся богато відлупків глиняної посуди, одначе лише дещо дало ся зложити в цілість. Черепки зроблені з доброї глини і добре випалені без ужитя гончарського кола. Їх форма і великість всіляка. Що до краски, то посуди переважно мальовані і то також і в середині; головні краски бура і чорна, побіч того стрічають ся рідше теж жовта і біла краска, а декоди і червона. Між знахідками є більша скількість глиняних кубок і пірамід, женський ідол і 3 звірячі фіґурки. Ножі і подібні знаряди лише з кременя. Богато звичайних камінних плит.

В 1907 р. при дальших розкопках знайшло ся знов богато знарядів і фраґментів людських фіґурок в глини. Між иншим звертає на себе увагу ушко в формі звірячої голови. До розвідки долучені малюнки орнаментів. *З. Кузеля.*

Иконографія Богоматери. Связь греческой и русской иконописи съ итальянскою живописью ранняго Возрожденія, Н. В. Кондакова, 1910 (Иконописный Сборникъ, вып. IV, изд. Высочайше утвержденнаго комитета попечительства о русской иконописи).

В сій частині праці над іконоґрафією Божої Матери, яку взяв на себе Н. Кондаков для II тому „Иконописнаго Подлинника", є багато нового що до аналїзу й розвитку ріжних іконоґрафічних типів Божої Матери. Тут Кондаков показує взаємини між Грецією й Італією на ґрунті художественному й в звязку з творами нових італьо-критських майстрів та італіянських художників ранього ренесансу розглядає східньо-словянську, а головно московську іконопись.

Історія італійського малярства досі обмежувала ся одним естетично-історичним розглядданем особистої творчости окремих майстрів, а не звертала уваги на аналїз їх творів з іконоґрафічного й технічного боку в звязку з візантийськими й грецькими зразками, що лягли в основу творчости Чімабуе, Дучіо й инших майстрів ренесансу. Сї нові дані для наукового поставлення історії італійської живописи дає тепер Кондаков в сій своїй роботі. Вся його книга має 5 розділів. В розділі першому автор пояснює потребу студий над раннім ренесансом в звязку з росписями тоїж пори по грецьких та словянських церквах на Балканах, бо одночасно з Італією нові особливости з'являють ся й там, тільки там вони скоро завмирають, а в Італії розвивають ся в нову живу штуку ренесансу. Іконоґрафія Богородиці у східніх християн теж часто звязана з ренесансом, так що зрозуміти її без порівнання з західніми зразками не можливо. В другому розділі Кондаков перечислює основні типи

образів Божої Матері, утворені штукою візантийською. Се будуть: „Одігітрія“, тип відомий на Руси під назвою „Печерської Божої Матери“, „Оранта“, „Знаменіє“ (велика Панагія), Божа Мати з младенцем на грудях, „Деїсусна Божа Мати“, „Заступниця“ й „Тип Нікейський або Никопейський (Богородиця, стоячи, обома руками перед собою тримає младенця). Се все старі типи, спільні з старохристиянською й романською штукою. Головна ідея їх — возвеличити Божу Матір, царицю небесну. Поруч з ними на переломі між середніми віками й початками відродження (XII—XIV в.) з'являють ся нові образи Божої Матері, які не тільки величають Богородицю, а також і її передчутя та радощі материнські. Такі типи Божої Матері: Боголюбської, Владимирської, Єлецької, Черниговської, Корсунської, Мирожської, Тихвинської... Проблеск живої думки на сих образах так одначе й застиг на Сході, а на Заході він Богородичну постать сповнив житем й дав ряд величних утворів штуки. Про те декотрі з богородичних образів Сходу стоять таки в тісному звязку з західніми творами. Напр.: „Божа Мати Млекопитательница“, „Блажено чрево“., „Умиленіе“ й инші. В третьому розділі Кондаков пояснює, що на Русь західні впливи йшли через Греків й південних Словян, а особливо через майстрів італьо-критської школи, памяток котрої є чимало в музеї київської духовної академії, у проф. Ліхачова в Петербурзі, та в багатьох італійських й атонських музеях. Кондаков показує відмінні фарби й улюблені Богородичні теми італьо-критських майстрів. Теми такі: Умиленіе, Млекопитательница, Страстна Богородиця. Їх характеризує драматизм, присутність пейзажу на образах, дорогі одежі й грецькі лиця. Появляють ся навіть типи молодої Божої Матери, тільки тут вони не сходять до буденного житя, як на Заході. В четвертому розділі показані образи Божої Матері, взяті старорускою іконографією від штуки італійської. Се: образи Божої Матери „Страстної“ (звязаний з Мадонного Барзінеллі) й „Умиленіе“ в численими її варіяціями („Взисканіе погибших“, „Взигра ся младенец“, „Достойно есть...“). Нарештї в останньому пятому розділі вказують ся дороги, по яких йшли на Русь й Московщину греко-італійські малярські зразки, а то такі дороги: Гора Атонська, Сербія, Македонія, Волощина, Буковина й Галичина, а окрім того безпосередні звязки з Італією. *К. Широцький.*

Игорь Грабарь — Исторія русскаго искусства, Москва, 1910.

Вже вийшло 8 зошитів сеї коштовної і цікавої книги, лиш вона не завше відповідає своєму заголовку, бо дає на ділї не історію росийської штуки, а лиш потрібний для неї матеріял — багатий, але не розроблений й часом не до путя уміщений. Видко, що книгу пишуть знавці й спе-

ціялісти штуки, але не історики: з одного боку фахова щирість й навіть віртуозність в описї памяток штуки, а з другого — недостача пояснення їх й страшенна плутанина термінів й понять історії. Се головні хиби всього видання.

Саме, що є цїкавого й нового в виданих вже випусках — се безумовно розвідка про московську деревляну й камяну архитектуру. Силу нових памятників дає в нїй спеціялїст-архитектор, але він не йде вперед від того, що досї було відомо про походженнє московського будівництва в його цїлому й в частях. Воно тут не пояснюєть ся, а даєть ся лиш детальний опис памяток, котрі архитектор вмів гарно підібрати з боку цїкавости форм і деталїв. Форми камяного будівництва, наприклад, він виводить лиш з деревляної архитектури й пояснює ґенїєм московської нації, а між тим всї ті ґалєрії, склепіння, шпилї на московських будовах мусять бути покладені в залежність не лише від питомих місцевих деревляних форм, а і в звязок з европейськими будівельними формами, бо коли поруч з шпилєм московським є ще шпилї в ґотицї, то ми не маємо права їх розглядати одні без других. Переведенне деревляних форм на камяні не таке просте, щоб воно могло йти без сторонньої помочи. Правда, що досліґник не рідко відзначає чужоземне походженне тих чи инших конструкцій та форм, але того ще замало, бо він не каже ясно, з якої-ж саме чужої сторони вони йдуть; він плутає й мішає вплили ближчого Заходу й дальшого, Нїмцїв мішає з Франками, Італїянів з Нїмцями, зовсе їх всїх таким застарілим і непевним терміном як „фрязи“ й т. п. Очевидно, що се невірна дорога, для якої-б не взяти історії, а для історії штуки тим більше: форми штуки такі очевидні й такі не однакові у ріжних народів й в ріжні моменти історії, що їх підводити під оден „фряжський“, „восточний“, або словенський тип не можна. Окрім того в сїй книзї є також дефекти і в самому матеріялї: дуже рідко дають ся рисунки деталїв памяток, а внутрішнїх виглядів будов майже нема; деякі-ж фотоґрафії дуже невдало відретушовані, так що не відповідають дїйсности (порів. напр. дзвініця св. Софії в Новгородї). Українська штука у Ґрабара поки що займає дуже мало місця, так що тепер про неї говорити не приходить ся. *К. Широцький.*

А. С. Грузинскій — Пересопницкое Евангеліе, какъ памятникъ искусства эпохи Возрожденія въ южной Россіи въ XVI вѣкѣ (Исскусство, Київ, 1911, N. 1, ст. 1—48).

Студії над знаменитою Пересопницькою, точнїйше Дворецько-Пересопницькою рукописю по третїм археольоґічнім зїздї не поступали наперід довгі часи. На третїй зїзд саме виготовив Павло Житецький гарний реферат про сю цїкаву рукопись, який увійшов в „Труды“ третього

археольоґічного ізїзду й відси появив ся також осібною відбиткою п. з. „Описаніе Пересопницкой рукописи XVI в. съ приложеніемъ текста евангелія отъ Луки, выдержекъ изъ другихъ евангелистовъ и 4—хъ страницъ снимковъ“ (Київ, 1876). Аж на склоні минулого десятиліття притягла до себе Пересопницька рукопись цїлий ряд дослїдників: Житецького, Тиховського, Соколовського, Каманїна, Павлуцького й передусїм Грузинського.

Праця останнього складаєть ся із трьох частий, з яких перша присвячена історії рукописи, друга орнаментицї, а третя ґрафіцї. Написана рукопись межи 15 серпня 1556 р. а 29 серпня 1561 р. Сто лїт потім довідав ся про се евангеліе, що вспіло вже породити кілька списків, гетьман Мазепа й подарував його в Переяславський катедральний собор 1701 р., який разом із Вознесенським монастирем побудував для заду-маного помічника старенького київського митрополита Варлаама Яси-нського. Коли в будинку Вознесенського монастиря найшла приміщенне Переяславська духовна семінарія, рукопись дістала ся в її бібліотеку. Тут побачив се евангеліе Бодянський і від тоді стає ся важна для украї-нської фільольоґії рукопись предметом наукових дослїдів.

Описавши й розібравши орнаментику рукописи, до чого додано одинайцять гарних знимок, автор прийшов до висновку, що всї дуже рівнородні елементи орнаменту Пересопницької рукописи сходять ся у більшинї до стилїзованого аканта в рівних комбінаціях. Деякі заставки ростинного орнаменту подібні до заставок венецьких і славянських ви-дань поч. XVI в., крім того й білоруських видань доктора Скорини. Ще сильнїйше відбив ся на орнаментї Пересопницької рукописи польський і західньо-европейський вплив, зосібна італїйський. Ся обставина, що в основу цїлого орнаменту довкруги малюнків ляг акант, в однім випадку навіть із амурами, велить віднести сей орнамент до епохи відродження. Тай, як виходить із дальшого короткого перегляду, Пересопницька ру-копись із художницького боку цїлком не одинична поява XVI в.: в цї-лий ряд подібник орнаментів польських, західнїх і руських. Дата орна-менту 1556 р. Що до італїйського впливу на український і білоруський, сей вплив в орнаментї по-рафаелївського тину міг іти й безпосередно, бо королева Бона та її окруженне розвинули ревну дїяльність в тім на-прямі не тільки в Польщі, але й на Волинї.

Подавши докладну критику почерка рукописи в статї „Критическія и палеографическія замѣтки о Пересопницкой рукописи“, яка має появи-ти ся на сторінках „Журн. Мин. Нар. Просв.“, автор пробує в нагоди своїх коротких замїток про ґрафіку підібрати ряд подібних появ в по-переднїх старих друках. *М. Возняк.*

Rudolf Meringer — Wörter und Sachen (Germanisch-romanische Monatsschrift, 1910, I. зош. X. ст. 593—598). Автор обговорює загально значіне реаліїв в філольогії і відносини порівняних язикових студій до етнографії в найширшім її значіню. Без знання реаліїв не може бути мови про язикознавство: „слова“ і „річи“ стоять між собою в найстіснійшій звязи. Се й виказує автор на кількох прикладах та заохочує етнографів до студій над „річами“.

Dr. Armin Ehrenzweig — Die Scheinehe in den europäischen Hochzeitsbräuchen (Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft 1908, XXI, ст. 267—287). Попри чужий матеріял використано також славянський, особливо чеський, одначе не використано навіть найважнійшої літератури.

Dr. Conrad Borchling — Aus der slavischen Mythologie (Korresponpenzblatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, XL, 1909, ст. 80—82). Короткий реферат, в якім подано огляд теперішних поглядів на мітольогію і кілька заміток про славянських богів, а між тим про Сварога і Перуна. Характер статї чисто реферуючий.

Wladimir Milkowicz — Die Ausgrabungen am Cecina (Czernowitzer Zeitung, 1909, ч. 122). Проф. Волод. Мількович описує результати своїх розкопок на горі Цецині коло Черновець і констатує між иншим, що замку, про який згадує Длуґош в XV столїтю, в дійсности не було. Знайдено лише останки малої вежі, що могла бути вартівнею для невеликого числа війська, як се можна здогадувати ся із виконаних відломків звіринних костий. Між фундаментами знайшли ся монети з XVI і XVII столїтя. Відкрито вкінци довкола вершка гори старинний вал, якого початок кладе автор між 8 а 11 столїтє.

R. F. Kaindl — Münzfunde. 8. Bukowina (Jahrbuch für Altertumskunde, I, 1907, ст. 136 a—b). Проф. Кайндль дає звістку про знахідки римських монет на буковинській території. Крім давнїйших в Чернівцях, Плоскій, Дорошівцях і Боришківцях (які обговорено докладнїйше в Mitteilungen der Zentralkommission 1893) находить нові находки в Кіцмани (денар Траяна), Шипинцях (гр. Антоніна і Люцілї) і Нижнім Городнику (гр. Гадріяна) і констатує, що найбільше монет походить з 2 столїтя по Хр.

S. von Tomkowicz — Neuentdeckte mittelalterliche Wandmalereien in Krakau (Kunstgeschichtliches Jahrbuch der k. k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und hister. Denkmale hrg. v. M. Dvořák. Beiblatt zu Bd. II, 1908, ст. 9—24).

Max Dvořák — Restaurierungsfragen. II. Das Königsschloß am Wawel (Ibid., ст. 105—112).

В першій розвідці доказує автор, що стінні мальовила знані були і в Польщі і опрокидує гадки учених описом таких малюнків в монастири св. Катерини в Кракові. Стаття Дворжака має загальний інтерес. Автор остро виступає проти т. зв. реконструкцій, які лише нищать і затирають старинні памятники, а з окрема осуджує польських консерваторів і будівничих, що переймили ся сею шкідною модою і реконструують завзято, переймаючи ся мрією відтворити національну минувшість. Особливо остро критикує Дворжак усі проби реконструкцій Вавелю і називає їх новітним варварством, бо-ж усі реновації не є справжнім відтворенєм історичного вигляду, тільки новою будівлею. Реставровані предмети тратять урок, як се приміром видно на відновленій краківській університетській бібліотеці, хоть можуть заспокоїти романтичні національні спомини.

I. Strzygowski — Bildende Kunst und Orientalistik (Memnon. Zeitschrift für die Kunst- und Kulturgeschichte das alten Orients, 1907, I, ст. 1—18). Автор промовляє за більшою увагою для штуки в орієнталїстиці і подає головні категорії студій.

Dr. L. Stieda — Aus der russischen Literatur (Archiv für Anthropologie. Брауншвайґ 1907, XXXIV, N. F. VI, ст. 194—236, 310—324). На сторінках „Записок“ підносив я вже велику вартість фахових оглядів проф. Штіди з обсягу росийської антропольоґії, преісторії і етноґрафії. Теперішний огляд обіймає 1. Этнографическое Обозрѣніе 1902—1903 (м. и. зміст статі Хоткевича про бандуристів), 2. Сборникъ музея антропологіи и этногр. I—IV, 1900—1903, 3. Русскій Антрополог. Журналъ, V річник, 1904, XVII—XX (м. и. обговорені праці Білодіда: До антропольоґії Українців черниґівської губ. і Кожухова: Українці Волинської губ. і 4. Труды русскаго антрополог. общества въ Петерб. Протоколы 1900—1, Ежегодникъ I, 1905 (м. и. докладний реферат з статі Русова: З Карпатських долин: Синевідско вижне).

Max Bauer — Ein neuer Entwurf eines österreichischen Denkmalschutzgesetzes (Kunstgeschichtliches Jahrbuch der k. k. Zentralkommission. Beiblatt zur Denkmalpflege 1900, том III, ст. 9—26). Автор обговорює проєкт закона, вироблений корпораціями консерваторів Східної й Західної Галичини і предложений палаті панів та порівнує з другим проєктом, який вийшов з під пера пок. бар. Гельферта і був рівнож внесений весною 1909 р. під обради палати панів. Проєкт Гельферта відповідає більше сучасним вимогам. *З. К.*

Історія політична і культурна.

Dr. Emil Fischer — Die deutschen Ritter und die „terra prodnicorum“ (Deutsche Erde VII, 1906, ст. 122—129).

Стаття автора дотикає нас посередно означенем границь так званої „Куманії“ і цитованої в літописах „terra prodnicorum“. Білу Куманію ставить Фішер на українській території між Дніпром і Богом, а Чорну (Cumania nigra) на захід від Дніпра. Землю „prodnicorum“ зіставляє автор справедливо з літописними Бродниками і визначує їм оселі в нинішній Буковині, Бесарабії і в північно-східній Молдавії.

Инші виводи для нас менше цікаві і не конче вільні від помилок. Фільольогія автора не всюди бездоганна і позволяє здогадувати ся, що й инші його роботи з того обсягу (особливо розслід семигородської топогр. номенклятури) не без закиду. Вивід румунського Tîrgoveşti з слав. tŭrgŭ (= тьргъ) + wies або wis (= село) підриває сильно кредит його науковим виводам. І деякі історичні арґументи недомагають; хочби приміром згадка автора, мов би є документи (Urkunden), які доказують, що Славяни і Волохи мешкали в Семигороді перед приходом Мадярів. *З. Кузеля.*

Józef Korzeniowski — Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich. (Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce т. XI). Краків 1910 р., ст. XLII + 408.

Книга дає справоздане Й. Коженьовского з дослідів в петербурських бібліотеках, які видавець переводив 1891—1892 і 1907 р. Головно присвячено увагу віддїлови польських рукописей в Імп. Публичній Бібліотеці, але знаходимо дещо і в инших віддїлів сеї бібліотеки. В додатку подано теж звістки про бібліотеку Головного Штабу й бібліотеку римсько-католицької Духовної Академії в Петербурзї. Як видно з перегляду описаних рукописей (с. XXXV—XLI), видавець описував не всї рукописи бібліотек за порядком, систематично, — тільки вибирав деякі рукописи; на жаль видавець не подає критерії, якою кермував при виборі рукописей, так що не маємо певности, чи використані тут всї рукописи важні для історії Річипосполитої, — чи тільки яка частина. Опись обіймає 491 чисел, а в тім 444 рукописей Публичної Бібліотеки, 36 рукописей бібліотеки Головного Штабу і 10 рукописей рим.-кат. Духовної Академії.

Найважнїйші для нас записки з Імп. Публичної Бібліотеки. Хоч ся бібліотека вже почасти розслїджена й українськими дослїдниками, огляд д. Коженьовского — навіть при своїй неповности — може віддати важну

прислугу, звернути увагу на деякі може незавважені матеріяли. Цінний є розгляд збірки Acta Tomiciana (ч. 136—167): видавець дав при сій нагоді кілька екскурсів про редакції сього збірника. Треба звернути увагу на відмінну редакцію звісного Memoriale Альбрехта Станислава Радзівіла (ч. 181, 194). Важна є опись відділу автографів. До української історії знайдеть ся в тих рукописях дуже багато матеріялу, — хоч не все зазначено докладно видавцем. Подаємо тут перегляд рукописей, в яких замічено важнійші жерела для нашої історії. Цифра в скобках означає число описи Коженьовского, побіч сього зазначено сіґнатуру Імп. Публичної Бібліотеки:

(1) Lat. F. I. vel. 32. Фраґмент старого завіта з початком XIV в. на латинській мові з величавими орнаментами й ініціялами. „В рисунку і зіставленню барв знати, здаєть ся, якийсь степень східно-европейського впливу... Хоч в самій рукописі нема ніяких даних в сім напрямі, можнаб думати, що сей кодекс повстав у Польщі, може де-небудь на пограничу руського елементу".

(53) Lat. O. I. 242. Рукопись з XVI в.; на картах 58 b—77 b: „Ordo ad reconciliandum et absolvendum Ruthenos, qui scismatici et heritici censentur".

(225) Lat. O. XV. 17. Рукопись, XVI в.; карта 169 b: „Lament kniazia Viszniewieczkiego" ізза турецької неволї і смерти князя Дмитра, початок: „I kogoż nam winować w tej mojej przygodzie | Zdybało mię nieszczęście po pierwszej swobodzie"...

(264) Pol. O. I. 117. Рукопись XVIII в.; стор. 205—221: „Krotka Informacya o Schyzmie z historyi Schyzmy greckiej"..., відпис друку в Замости 1698 р.

(272) Pol. F. II. 61. Інвентар книг коронної метрики з XVII в.; стор. 29; „Acta abo księgi Ruskie y Polskie woiewodztw Wołyńskiego, Bracławskiego i Kiiowskiego y Czerniechowskiego, w ktorych znayduią się tak Decreta, przywileie, zapisy, iako y inne rozne rzeczy".

(285) Pol. F. IV. 25. Рукопись з XVII—XVIII в.; карта 140—3: „Obwod granic między powiatami w wojewodztwach Wołyńskiego, Kijowskiego y Bracławskiego".

(316) Pol. F. IV. 175. Рукопись XIX в.; стор. 93: „Skrypt podany do Imci Pana Krakowskiego Hetmana koronnego na sejmie 1638 strony zatrzymania in ordine Kozaków".

(326) Pol. F. IV. 241. Рукопись XVI—XVIII в.; стор. 605—658, 682—698 акти до справ Козаччини з 1625, 1630 і 1631 рр.

(330) Pol. F. IV. 254. Рукопись XVI—XVIII в.; волинські lauda з 1683, 1696, 1699, 1758 р. і ин.

(333) Pol. Q. IV. 30. Рукопись XVII в.; к. 169 b — 174 універ-

сали А. Кисіля, листи Богдана Хмельницького до Януша Радивила і ин.; к. 174—5: Вірші про побіду литовського війська над козаками Голоти, зложена 1649 р. Самуїлом Гадомським — початок: „O miły Boże, świat się pewnie mieni, | Że się zuchwałe serce w chłopstwie pieni, | Ostrzą się zęby kozackie na Litwę | Już toczą bitwę"...; к. 260—269 b. руська вірша з 1620 р. „Pieśń Wołoszech", — початок: „O Chotimiu hrodie dawny. | Na wsiu zemlu wielmi sławny"...

(348) Pol. Q. XIV. 12. Рукопись з другої половини XVII в.: „Dramata y 5 Intermedia po Rusku, Mazowiecku, Cyganisku"...

(355) Pol. F. XVII. 12. Рукопись XVI і XVII в. к. 1 sg. „Diariusz y progress Commissiey Pereasławskiej" 1649 р. В. Мясковского; к. 96 sg. акти до часів Богдана Хмельницького.

(366) Разнояз. F. II. 36. Рукопись XVII в. візітації луцької дієцезії (католицької) з 1680 р.

(388) Разнояз. F. IV. 169. Рукопись XVI—XVII в.: акти, інвентарі, привілеї до маєтностей львівських владик XVII в. і ин.

(390) Разнояз. O. XVI. 45. Граматики в питаннях і відповідях грецькою й словянською мовою; автори брати Йоаникій і Софроній Лукудієв з Кефалонії.

(476) Collect. Autogr. Nr. 135.: лист А. Кисіля з Київа 22. III. 1650 р.; листи Ів. Виговського з 1658 р., Павла Тетері 1658 і 1663 р., Петра Дорошенка з 1671. Семена Палія з 1693 р., Самуся з 1698 р.; спис українських монастирів з 1660 рр. *Ів. Крипякевич.*

Почаевская типографія и братство львовское въ XVIII вѣкѣ (Волынскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909 р., №№ 35—38).

В початку статї подано відомости про повстанє друкарнї в Почаївськім монастирі, а далї оповідаєть ся про судовий процес між найславнїйшими в XVIII в. українськими друкарнями, який тревав майже 40 років — з 1730 р. до 1771 р. Львівське брацтво, що мало власну друкарню, виточило в 1730 р. процес проти почаївських василиян на тій підставі, що вони не мали права друковати книги в своїй новоотвореній друкарнї. Справдї, з початку Почаївський монастир не мав дозволу на провадженє власної друкарнї і, по внесеню зажаленя від львівського брацтва, трибунал нунціятури заборонив Почаївському монастиреви друкувати і продавати книги. Але згодом почаївські василіяни постарали ся, що король Авґуст II дав їм привілей в 1732 р., який потім, в 1736 р., був потверджений королем Авґустом III. Не дивлячи ся на те, брацтво не давало спокою Почаївській друкарнї, виточувало нові процеси і в 1771 р. справа закінчила ся в користь Львівського брацтва: Почаївському монастиреви заборонено було друковати

все те, що було в 1740 р. позволено друковати Львівському брацтву. Але виконаню сього судового вироку перешкодив перший поділ Річи Посполитої; наслідком його процесові сторони опинили ся в ріжних державах і друкарня почаївська без перешкод друковала далі і продавала книги. Стаття написана на підставі архівних документів Почаївської лаври. *Ю. С.*

М. Колчинъ — Ссыльные и заточенные въ острогъ Соловецкаго монастыря въ XVI—XIX вв. Изданіе „Посредника", Москва 1908, ст. XIII+176.

Отся праця передсим була друкована в „Русской Старинѣ" в 1857—1887 рр. а тепер з деякими поправками і доповненнями автора видано її окремою книжкою. Се властиво більша збірка матеріялів найдених автором в архіві і ризници Соловецького монастиря, і розуміють ся далеко не вичерпує усього матеріялу для історії засланих в дотичний монастир. Як стаття особливої наукової вартости немає, на що зрештою не претендував і сам автор по професії фельдшер. Більшість засланих, про яких говорить ся в сій книжці, се сектанти ріжних толків, засилані сюди для „поправи". Політичних арештантів не богато. З Українців маємо тут коротеньку згадку про останнього кошового Петра Кальнишевського, присланого сюди 29/7 1776 р. „по указу Синода во исполненіе высочайшаго е. и. в. на всеподданнѣйшомъ генерала-аншефа... Потемкина докладѣ конфирмаціи для содержанія безвыпускно изъ монастыря и удаленія не токмо отъ переписокъ, но и отъ всякаго съ посторонними людьми обращенія за неослабнымъ карауломъ" — як писав губернатору архимандрит (с. 92). Крім того тут є ще коротенька згадка, що спійманих 1806 р. в маріупольськім повіті катеринославської губернії 3-х людей, що не признавали ані церкви ані власти і сі свої погляди пропагували між народом (с. 94). Побіч матеріялів маємо тут інтересний опис „мѣстъ заключенія" (с. 8—18), який дає сам автор, котрий мав змогу ті „мѣста" докладно оглянути. *І. Джиджора.*

Dr. K. Voelker — Die Anfänge der evangelischen Gemeinde zu Zaleszczyki in Galizien (Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich. Відень-Липськ 1909, річник XXX, ст. 157—174).

На підставі рукописної історії пастора Теодора Айзмана (Eismann): Geschichte der protestantischen Gemeinde in Zaleszczyki, яку післано було свого часу звісному суперінтендентови Сам. Бредецькому зі Львова, оповідає автор справді цікаві події з історії заліщицької парохії, що перетревала до нині.

Заложена ґр. Ст. Понятовським, батьком остатнього польського короля, фабрика сукна у Залїщиках потребувала відповідно підготовлених робітників і хотїла спровадити їх із Нїмеччини, одначе натрафляла на трудности, бо робітники хотїли протестантської церкви і ставили се як умову вступленя до роботи, а каменецький латинський епископ опирав ся проти того всїми силами і не робив собі нїчого навіть із пізнїйших розпоряджень короля. Щоб якось поладнати справу, звернув ся повномочник Понятовського ґраф Oettykier до молдавського господаря і просив його о дозвіл отворити евангелицьку церков по другім боцї Дністра в Прилипчу, вже на молдавськім боцї. Молдавський господар згодив ся на се радо, забезпечивши собі турецьким звичаєм відповідні оплати і таким чином залїщицькі Нїмцї могли на турецькім боцї сповняти свої релїґійні функції, яких їм не дозволено в польській републицї. Oettykier заложив і в Прилипчу нїмецьку кольонїю, щоб було о що оперти ся і видержавив тамошні ґрунти, одначе справа все йшла тяжко. Нїмцї наслїдком усїх трудностий почали вертати домів, так що громада не була навіть в силї удержати власну школу і парохію і мусїла благати милостинї по чужих краях, особливо по Анґлії і Нїмеччинї. До того евангелицькі парохи були виставлені на всїлякі прикрости і через те скоро покидали свої місця і вертали до Нїмеччини на лекший хлїб. Доперва в хвилею окупації Галичини змінили ся обставини на лїпше і залїщицькі Евангелики перестали вести „підземне“ житє і могли публично відправляти молитви.

Цїлий образ зрештою дуже характеристичний і пригадує скорше 17 чим конець 18 століття. *З. Кузеля.*

И. С. Свѣнцицкій — Матеріалы по исторіи возрожденія Карпатской Руси. Ч. II. а) Карпаторусское славянофильство. б) Угрорусскóе движеніе періода возрожденія (Научно-литературный Сборникъ Гал.-рус. Матицы, 1908. Т. VI, кн. 3—4). Львъ., 1909. Ст. 159+1.

Ч. II-га „Матеріал-ів по исторіи возрожденія Карпатской Руси“ дра Ів. Свєнцїцкого (ч. I появила ся в 1906 р. й була обговорена нами в „Записках Н. Т. ім. Ш.“ т. LXXII) складаєть ся в двох нерівних частин: $^2/_3$ займає матеріял до історії карпато-руського „славянофільства“ XIX в. (видавець назвав так делїкатно галицько-буковинське руссофільство), $^1/_3$ — матеріял до історії угорської Украïни (2-га пол. XVIII — 1-ша пол. XIX вв.).

Хронольоґічно найстарший матеріял сеї другої ґрупи. Маємо тут кілька актів, які відносять ся до протидержавної (здаєть ся — властиво — православної) аґітації на угорській Украïні під кін. XVIII ст.,

дальше виписки з рукоп. „Histori-ї Carpato-Ruthenorum“ М. Лучкая, опис депутації угорських Українців у Відні в 1849 р., декілька рукописів А. Духновича й ин. — взагалі матеріял, хоч не першорядної ваги, то все таки не безінтересний для історика сеї частини нашої землі.

Основу „Матеріялів“ становлять одначе, як ми згадали вже вище, документи до історії гал.-бук. руссофільства XIX в. Найважнійша тут кореспонденція декількох визначнійших Галичан-руссофілів між собою й — головно — зі „славянофільськими“ дїячами в Росії — в рр. 1859—1888, отже: М. Качковського, Б. Дїдицького, Я. Головацького, С. Желехівського, А. Добрянського, І. Наумовича, О. Мончаловського — з А. Ѳ. Бичковим, П. Н. Батюшковим, А. Е. Вікторовим, І. П. Корнїловим, Н. А. Краєвским й ин. Крім сеї кореспонденції подано в сій части також виписки з заміток проф. краківського університету й сенатора Краківської републїки Мик. Гошовського (Українця родом) про українську мову (з 1815 р.), виписки з записок пр. М. Н. Муравйова п. з. „Взглядъ на Австрію 1839—40 рр.“ — які були призначені для російського уряду і в яких автор (курський ґубернатор) подає між ин. інформації про стан австрійської армії, про невдоволенне австрійських — спеціяльно славянських — провінцій з Австрії, про те, що „племена русняковъ и славянскія обращаютъ свои мысли и взоры на величавую могуществомъ Россію и на православнаго Императора ея“, що „господствующая въ нихъ мысль, сколько замѣтить можно, есть отдѣленіе отъ Австріи...“ і т. д. — і зовсїм не причастні до історії гал. „славянофільства“ 2 листи українського посла до першого австрійського парляменту Е. Прокопчица до М. Куземського з 1849 р.

Зміст кореспонденції між згаданими вище галицькими руссофілами й російськими „славянофілами“ дотикає двоякйх справ: наукових і громадських. Наукові справи, які обходили головно Я. Головацького, уступають одначе супроти громадських, які становлять зміст вносин усїх инших кореспондентів, на другий плян. Та й Головацький, хоч занятий рїжними науковими питаннями, тримав усе палець на живчику громадського житя у Галичинї й Буковинї — навіть тодї, коли мусїв перенести ся зі Львова до Вильна і вважав себе все представником і заступником руссофільської пропаґанди між українським народом в Австро-Угорщинї та виступав в такім характері перед російськими — офіціяльними й неофіціяльними — кругами, вживаючи часто своїх наукових знайомостий до инших — зовсїм ненаукових цїлий. Які були сї цїли, видко найлїпше з його переписки з попечителем (президентом) виленського наукового округа П. Н. Батюшковим і з предсїдателем с.-петербурського „Славянскаго Благотворительнаго Общества“ А. Ѳ. Гільфердінґом.

Наведемо 2 найбільш характеристичні листи: 1) лист Видїлу Тов.

„Русская Бесѣда“ в Чернівцях в 1868 р. до П. Н, Батюшкова, пересланий через руки і з рекомендацією Я. Головацького (ст. 51—52) і 2) лист Я. Головацького з 1870 р. до А. Ѳ. Гільфердінґа (ст. 55—56):

1) Ваше Превосходительство! На крузѣ земномъ прозябъ и въ нашомъ Краю (зн. Буковинї) въ послѣдніе дни Класъ достойный житницы россійской, класъ пшеничныхъ разсѣявшихся по лицу всея земли отъ широкой нивы Россіи, сіе есть одно русское общество подъ именемъ „Русска Бесѣда“, учредилось изъ ученыхъ Русскихъ на Буковинѣ въ головномъ градѣ Черновцахъ въ незабвенную память проѣзда Ея Императорскаго Величества великія Государины россійской въ Кримѣ черезъ Буковину, и тое общество существуетъ нынѣ отъ немногихъ дней праведно по уставахъ потвержденныхъ ц. к. Правительствомъ, которыхъ одинъ Екземпляръ здѣ въ прилученіи Вашему Превосходительству всенижайше подносимъ. Но жребій нашего общества разбивается бѣднѣ, на однѣ сторонѣ отъ ненависти злобствующихъ намъ иноплеменниковъ, на второй же отъ чувствительной скудости средствъ къ существованію соразмѣрному предпріятой себѣ цѣли. Въ такомъ убо положенію да не останетъ русское наше общество въ презрѣніе иноплеменникомъ, возносимъ гласъ къ великодушію и народолюбію высокихъ Мужей въ пространной державѣ россійской о мылостивное вспоможеніе, яковъ Гласъ и къ Вашему Превосходительству предвѣщаваемъ, да благосклоннійше изволите сіе общество Вашею Мылостію въ либо чѣмъ состоящемъ дарѣ деньгахъ, книжкахъ, часописяхъ и проч: — подперти, понеже здѣ ниоткуду ни надѣемся помощи, а Славу руску боронити званны есмы природою, и яко быхъ низнали сего званія стидно намъ признатись. Общество сіе подкрѣплено помощію Вашего Превосходительства не забудетъ донелѣже будетъ существовати руку прещедру подавщую ему крѣпость и достойнымъ себе показати имени русскаго народа, при томже и молити премылостиваго Бога, да рука Вашего Превосходительства не оскудѣетъ никогда, но умножится на болшее прославленіе имени Божаго и святыя Россіи!

Адресъ къ обществу... і т. д.

Во Имя Выдѣла Русской Бесѣды всенижайшіи рабы: Василій Проданъ, православный проповѣдникъ и Е̃архъ каѳедральный яко предсѣдатель Бесѣды; Ѳеоктистъ Дронъ, архидіаконъ каѳедральной церкви, учредитель и секретарь Бесѣды.[1])

2) Ваше Превосходительство Александръ Ѳеодоровичъ. Въ послѣдней поѣздкѣ моей заграницу заглянулъ я и въ Черновцы на

[1]) До сього письма додав Я. Головацький ще окреме від себе (пор. ibid. ст. 52—54).

Буковинѣ, этотъ крайній уголовокъ русскихъ поселеній на югѣ, и я старался собрать свѣдѣнію о состояніи русскихъ на рубежѣ румынской націи... Я посѣтилъ русскую бесѣду (Клубъ) въ Черновцахъ и познакомился въ предсѣдателемъ клуба Отцемъ протоіереемъ и экзархомъ Василіемъ Продановъ и другими членами. — Я свѣдалъ, что и это общество русское должно постоянно бороться съ непріязненнымъ элементомъ румынскимъ. По мѣрѣ возрастанія и успѣшнаго развитія русскаго общества растетъ и ненависть и противудѣйствіе противъ его стремленіямъ у мѣстныхъ румынъ. — Доселѣ враждовали православные румыны противъ русской бесѣдѣ, нападая на православныхъ членовъ русской Бесѣды за то, что они заводятъ дружбу съ уніятами русскими, опасными для православія... Но нечаянно явился еще новый недругъ со стороны, откида всего менѣе опасались буковинскіе русскіе. — На мѣсто Назимова, прежняго русскаго консула въ Черновцахъ, назначенъ Димитрій Дунжанъ, русскій чиновникъ изъ румынской націи. Назимовъ всегда пріятельски относился къ русскимъ въ Буковинѣ, преимущественно православнымъ. Они находили въ немъ своего искренняго друга и покровителя. Когда пріѣхалъ новый консулъ, то предсѣдатель обратился къ нему какъ русскому и православному съ прежнею довѣренностью, но вдругъ — замѣтилъ въ немъ недруга всего русскаго и славянскаго, а рьянаго приверженца румынской партіи. — Дунжанъ уговоривалъ Продана, чтобы онъ покинулъ русскихъ — эту варварскую рассу, а обратился къ благородной романской націи, происходящей отъ римлянъ — бывшихъ обладателей земли и представителей нынѣшней культуры; онъ увѣщевалъ, что фам. Продановъ не русская а настоящая румынская. Когда онъ замѣтилъ, что онъ — Василій твердо держится своихъ началъ и рѣшительно преданъ идеѣ славянства и русской народности, началъ онъ угрожать, что онъ уничтожитъ это непотребное гнѣздо русскихъ, что онъ употребитъ все свое вліяніе на русское правительство и русскія Общества, чтобы Русской Бесѣдѣ не посылались поддержки ни деньгами, ни книгами. Члены бесѣды опасаются, чтобы истинно клеветы чиновнаго лица не поколебали довѣрія къ Бесѣдѣ у Благотворительнаго Комитета и просили меня, чтобы я предупредилъ и разъяснилъ причины возводимыхъ на нихъ козней. По той причинѣ я должностію моею почитаю доложить Вамъ обовсемъ, что я свѣдалъ на мѣстѣ. Теперь, говорятъ, г-нъ Дунжанъ познакомившись съ окресными помѣщиками и при помѣщеніи ихъ вездѣ съ презрѣніемъ и злобою отзывается о русской Бесѣдѣ и буковинскихъ русскихъ, обѣщая румынамъ, что онъ уничтожитъ эту русскую пропаганду въ румынской землѣ. Намъ неизвѣстно, какія инструкціи получилъ г-нъ Дунжанъ при своемъ назначеніи въ консулы, но соображая, что его предшественникъ не мѣшался въ поли-

тическія и національныя партіи, а обращался ко всякой національности равномѣрно, а только въ частной своей жизни оказывалъ пріязнь и благорасположеніе къ русскимъ — не оскорбляя другихъ націй — мы предполагаемъ, что г-нъ Дунжанъ увлекается политическими мечтами румынъ и злоупотребляетъ своею должностію и вредитъ русскому дѣлу вм. помогать. По той причинѣ я прошу Ваше Превосх., нельзя ли было бы г-на Дунж. смѣнить другимъ лицомъ — русскимъ — который лучше исполнялъ бы свою должность. Можетъ быть, это дѣло покажется мѣлочью, провинціальными дрязгами — но Пруссаки имѣвъ въ виду замѣщать всѣ и мѣлкіе посты годными людьми — заняли такую позицію, что стали грозными не только Франціи но и всей Европы".

Не знаємо, що більше подивляти в обох сих письмах: чи плачливу жебранину о милостиню Тов. „Русская Бесѣда" в Чернівцях — в першім, чи сміливу денунціяцію перед росийським урядом на одного з його заграничних урядників — у другім. В кождім разї одначе — оба сї документи такі характеристичні для врозуміння сути, доріг і моралї руссофільської пропаґанди між українським народом в Австро-Угорщинї, що вважаємо непотрібним подавати до них близші коментарі. Зрештою уважний читач знайде їх богато в кореспонденції инших руссофільських корифеїв у Галичинї: А. Добрянського (пр.... „Даже то, чѣмъ мы можемъ похвалити себя въ самомъ дѣлѣ — пише він 8 падолиста 1884 р. з Відня до И. П. Корнїлова — происходитъ посредственно отъ славныхъ дѣятелей великой Россіи, преимущественно же отъ Славянскаго Благотворительнаго Общества Петроградскаго..." ст. 95), О. Мончаловського (пр... „Вотъ какъ тяжело жить русскому человѣку въ Галиціи на своей родной землѣ, среди окружающихъ его враждебныхъ елементовъ — пише згаданий автор в 1888 р. — Когда же Богъ пошлетъ имъ Царя-Освободителя, примирителя и усмирителя страстей человѣческихъ? Дай то Богъ скорѣе!... ст. 77), Ів. Наумовича (пр. ...„Жертвы Россіи для Галиціи не потеряны — пише він 21 сїчня 1891 р. до Корнїлова — но правду скажу, безъ жертвъ со стороны Россіи борьба ея была бы даже не мыслима. Россія посѣяла и соберетъ сторичные плоды"... ст. 104) і т. д. і т. д.

Дальших виписок не подаємо, відсилаючи цїкавих до самої книжки, яка — як бачимо з тих кількох цитатів — кидає на характер руссофільської пропаґанди між нашим народом в Австро-Угорщинї стільки й такого яркого світла, як нї одна публїкація дотепер, що дотикала сеї справи. За те й вдячні ми в першій мірі видавцеви її — дрови Ів. Свенцїцкому, а дальше — львівській ...„Галицко-русск-ій Матиц-ї", яка дала на неї наклад. *Ів. Кревецький.*

Prof. Dr. Alexander Bugge — Novgorod som varjagisk by (Nordisk Tidskrift för vetenskap, konst och industri, VIII, 1906, ст. 573—88). В статї зібрані результати, які рівночасно появили ся в більшій розвідцї Die nordeuropäischen Verkehrswege im frühen Mittelalter а крім того докладнїйше обговорена роля варяжських купців в Новгородї. (Пор. рец. Г. Вітте в „Deutsche Erde“ 1908, ст. 31).

Alexander Bugge — Die norderopäischen Verkehrswege im frühen Mittelalter und die Bedeutung der Wikinger für die Entwicklung des europäischen Handels und der europäischen Schiffahrt (Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, IV, 1906, ст. 227—277). Оповідаючи про широку торговлю Вікінгів, займає ся теж автор ролею північного купецтва в старій Руси (ст. 244—251) і збирає про нього головно лїтописні звістки. *З. К.*

Pór Antal — Opuli László herzeg, Magyarország nádorispánja. (Századok, 1909: 537—554, 642—655, 731—746). Ся монографія про Владислава Опольського булаб нам дуже цїкава, як би: 1) автор видобув з жерел якісь невідомі доси подробицї з житя і дїяльности сього князя; 2) було обговорене докладнїйше його князюванне в Галичинї. Тимчасом автор не знає анї всїх жерел анї всеї лїтератури предмету, а про володїннє Галичиною подає, дословно, тілько ось що: „Князь Владислав в тім часї (підчас кошицького трактату 1374) не був уже палятином Угорщини, котрим бачили ми його до середини вересня 1372, тілько намісником, паном і дїдичем Руси, як він сам себе титулує“... (ст. 743). В допису що до дати, коли Владислав перестав бути палятином, побіч загально принятого погляду вказує автор на дві грамоти в Zichy-Codex (Ш, 470—471), де князь зоветь ся палятином ще 6 і 14 жовтня 1372 р. Про друге намісництво в Галичинї автор не говорить зовсїм нїчого, бо взагалї доводить своє оповіданє про Володислава тільки до 1381 р. *С. Т.*

Iwan Krypjakewytsch — Ukrainische Kosaken (Ukrainische Rundschau 1909 ч. 10,11, стор. 379—386). В статї обговорено походженє, устрій і історію українського козацтва.

— Bilder aus ukrainischer Vergangenheit. Wiederaufrichtung des griechischen Episkopats in Lemberg. Заходи коло відновленя епископства в 1539 р.

Korbs Diarium itineris in Moscoviam und Quellen, die es ergänzen. Beiträge zur moskowitisch-russischen, österreichisch-kaiserlichen und brandenburgisch-preussischen Geschichte aus der Zeit Peters des Grossen. Von Friedrich Dukmeyer II Bd. (Histo-

rische Studien, том 80). Берлін, Еберінґ, 1910. Стор. VIII + 356. Закінчене загальної части сеї праці складає ся в розділів 9—12, що обговорюють історію Найґебауера, відносини в Москві (про барона Huyssen'a і кн. Меншікова), катуванне стрільців і історію царя Петра, Анни Монс і Ґ. І. Кайзерлінґа.

Dr. Stephan Tomaschiwskyj — Poltawa zum 8 Juli 1709 (Österreichische Rundschau, 1909, ст. 56–57). Коротенька статя з нагоди битви під Полтавою, в якій подано причини і перебіг катастрофи в 1709 року і обговорено її лихі наслїдки для України.

Dmytro Iwanenko — Hetman Iwan Mazepa (Ukr. Rundschau 1909, ч. 7, ст. 281—289).

Dr. Eugen Lwickyj — Die staatliche Unabhängigkeit und Iwan Mazepa (Ibidem, ст. 290—299).

Dr. Alfred Jensen — Mazepa in der modernen europäischen Dichtung. (Ibidem, ст. 299—305). Три статї з нагоди 200 лїтних роковин битви під Полтою.

Dr. Zeno Kuziela — Die Ausländer über die Ukrainer. (Ukrainische Rundschau. Відень 1909, ч. 1, ст. 27—34, ч. 3, ст. 124—128, ч. 4, ст. 166—170, ч. 8/9, ст. 333—336). Дальша серія (V—X) голосів чужих подорожних і учених про Україну. Обговорено тут і подано обширші виїмки з праць A. Haxthausen'a (Studien über die inneren zustände Russlands, 1847—52), F. Goebel'a (Reise in Steppen des südlichen Russlands 1838), Campenhausen'a (Bemerkungen über Rusland 1807), S. Gmelin'a (Reise durch Russland [1770]—1784) анонїмів (Ueber die Bauart der Hütten der Landmannes in Russland 1812) та Bemerkungen auf einer Reise von Petersburg nach der Crimm 1786).

Dr. Walter Hauff — Die Auswanderung der Schwaben nach Russland am Anfang des vorigen Jahrhunderts (Deutsche Erde 1909, VIII, ст. 107—111 з ілюстр.). Автор подає причини, задля яких Нїмцї з кінцем XVIII і з початком XIX столїтя так численно переселяли ся до Росії, обговорює заходи Катерини і російських властий, щоби приєднати нїмецьких кольонїстів для заселеня полуднево-українських степів і дає замітки про розвій і сучасний стан тих нїмецьких кольонїй, що в деяких повітах згромадили в своїх руках значне число земли.

Prof. Dr. Raimund Kaindl — Neue Beiträge zur Geschischte der Deutschen in Galizien (Deutsche Erde 1909, VIII, ст. 170—174). Обговорено кілька нових польських праць а в укра-

їнських — статї Франка, Нові причинки до історії укр. вертепа (Записки Н. Т. ім. Шевченка 1908, т. 82) і Перетца, До історії вертепної драми (Ibid. 1908, т. 85). *З. К.*

Divéky Adorján — Magyar vonatkozású lengyel művek. (Századok, 1909: 298—304). Автор знайомить мадярських читачів про польські праці, що дотикають історії Угорщини. Обговорено: Папé — Wiadomość o archiwach węgierskich; Кутшеби — Akta odnoszące się do stosunków handlowych z Węgrami, Handel Krakowa; Птасьнїка — Obrazki; Карбовяка — Studya statystyczne, Album studiosorum; Сїкори — Szwedzi i Siedmiogrodzianie. Поза короткий реферат автор не вийшов. *С. Т.*

Adalbert Graf Dzieduszycki — Galizien unter Kaiser Franz Joseph I. (Österreichische Rundschau 1908, XVII, ст. 356—358). З нагоди 60-лїтнього ювилею панованя цїсаря Франц Йосифа I огляд розвитку Галичини в другій половинї XIX столїтя. Автор дотикає тут всїляких проявів (головно комунїкацiї і шкільництва) і дає рїжні приклади на доказ, о скільки Галичина поступила наперед. *З. К.*

Лїтература.

Рыстенко, А. В. Легенда о Св. Георгіи и драконѣ въ византійской и славянорусской литературахъ („Записки Новороссійскаго Университета", т. 112, 1909 р. Ст. 1—542).

Відомі і широко розповсюднені в лїтературах рїжних народів леґенди про св. Ґеорґія (Юрія), що мали великий вплив на поетичну творчість і умілість люду, досї за мало ще досліджені. Особливо треба се сказати про той тип ґеорґієвських леґенд, який розповідає про т. зв. „чудо св. Ґеорґія з драконом". Правда, найвидатнїйші дослїдники вже не раз застановляли ся й на сих леґендах, та мимо того лишило ся ще багато недослїдженого, невиясненого, неусталеного. Навіть критичних видань текстів леґенди (рукописних списків її налїчив проф. Кірпічніков коло 200) маємо дуже мало, бо знаємо тілько: один сербський XVI в., один староруський також XVI в., один грецький з Амброзіянського рукопису XII в. та один латинський також XII в.*).

Д. Ристенко поставив своїм завданєм дати: 1) критичне видане зібраних ним рукописних текстів леґенди, 2) коментарі до виданого мате-

*) В останнїм, VI томі „Памяток українсько-руської мови і лїтератури" („Апокріфи і леґенди з українських рукописів") подав Др. Іван Франко ще два тексти „чуда св. Ґеорґія": 1) З рукописного учительного Євангелія (галицький текст) XVIII в. і 2) З угроруського рукопису.

ріялу. Крім текстів, що були відомі вже проф. Кірпічніковy і проф. Веселовскому (на працях яких в значній мірі оперта розвідка), автор досліджує також тексти, їм незнані (між ними деякі досі навіть цілком незнані були в науці). Крім того він пробує доповнити, а іноді — то й зовсім змінити деякі висновки попередників про відношенє текстів леґенди до духовних віршів, билїн і казок.

Для своєї розвідки автор користуєть ся загалом понад 60-ма списками, не числячи тих, які являють ся тілько копіями з їх. Звідси бачимо, що матеріял, на який опираєть ся розвідка, представляєть ся дуже солїдним, а збиране його коштувало автора багато праці і труду, бо довело ся розшукувати його в бібліотеках та колекціях ріжних інституцій майже цілої Европи. Не дивлячи ся на се, автор мусить признати ся в своїй передмові, що всеж таки всї жерела він далеко ще не вичерпав.

Головна частина розвідки присвячена аналїзї та порівняючим дослїдам над текстами леґенди, означеню її редакцій і первовзорів, усталеню хронольоґічних дат списків, літературній історії староруських текстів леґенди і т. и. Для історика старої української літератури має між иншим деякий інтерес т. зв. „білорусько-московська редакція“ леґенди (таку назву прибрав сам д. Ристенко). Знайшов її автор в Палеї Московської Синодальної Бібліотеки (№ 122 по показчику д. Савви). До білоруських текстів зачисляє він її головно тому, що письмо текста є т. зв. „білоруське“ (яке уживали, як відомо, і Українцї, особливо в XVII в.) та що зустрічають ся в нїм такого роду „польські“ слова, як: „але“, „поразив“, „поткав“ (споткав), „завсегди“ і т. п. Значінє сеї редакції д. Ристенко бачить в тім, що вона: 1) побільшує суму бібліоґрафічних даних про південно-західньо-руську літературу, яка почасти появила ся в полуднево-західній Руси і була перенесеною потім до Москви, почасти-ж появила ся в Москві в під пера чужинців полудневo-західнього походженя; 2) покріплює характеристику полудневo-західньо-руських і полудневo-руських текстів „чуда св. Ґеорґія з драконом“ (свобідне переповіданє, людова мова); 3) походячи без сумніву від тексту 2-ої редакції (коли тілько викинути „чудо з щитом“), зміцнює те спостереженє, що се виключенє чуда з щитом (в яких би списках воно не зустрічало ся) повинно вказувати на загублене його ще в якімсь давнїйшім списку 2-ої редакції; 4) з огляду на своєрідний характер сеї леґенди, який не позволяє зачислити її до циклю властиво московської, великоруської літератури, а навпаки дає можливість зближати її до циклю полудневo-західньо-руських утворів, сю леґенду можна уважати за редакцію, а саме „білорусько-московську“ (!) редакцію ґеорґієвської леґенди.

Дальший розділ присвячує автор дослїдам над духовними віршами про св. Ґеорґія в порівняню з літературними текстами леґенди, основу-

ючи ся на нових матеріялах, що були опубліковані вже по відомих працях Веселовского і Кірпічнїкова, та не були ще досліджені. Більша частина їх належить, правда, до т. зв. „большого стиха“ (себто віршів про муки св. Ґеорґія, а не про чудо), одначе автор уважає потрібним розглянути і сей тип, з огляду на інтерес, який мають варіянти деяких віршів. Висновки, зроблені автором, радикально розходять ся з тими, до яких дійшли його попередники. Разом з тим тут же дає він цїкавий короткий огляд історії наукових студій над духовними віршами (історіоґрафію духовних віршів).

В наступнім роздїлї зясоване відношене між леґендою про св. Ґеорґія та повістями, казками і ріжними леґендами, головно росийськими. З осібна зупиняєть ся автор над порівнанем леґенди з билїнами про Михайла Потока та Олексїя Поповича, з сербською піснею про Марка Кралевича, — по анальогії між епосом росийським і південно-славянським, торкаєть ся також і византійського епоса.

Останнїй роздїл містить окремі екскурси: „Про деякі ґеоґрафічні й особові імена в леґендї“, „З приводу питаня про походжене леґенди про Ґеорґія та дракона“, „З приводу іконоґрафії Ґеорґієвської леґенди про дракона“.

В кінцї доданий грецько-славянсько-старорусько-латинський словник, уложений на підставі використуваних автором текстів, цїкавий тим, що подає инші значіня і паралелї до словника Міклошіча та доповнює його новими словами.

Розвідка д. Ристенка викликає дуже прихильне для неї вражіне. Се безперечно солїдна й оригінальна праця. Автор притягнув для своїх дослїдів велику масу матеріялу, мало або й цїлком не дослїдженого. Дуже яскраво одначе кидаєть ся в очи не досить старанне опрацьоване сього матеріялу, невикінченість праці; здаєть ся часом, що се ще тілько більш-менш упорядковані знадоби для великої наукової розвідки, що автор має на думцї приступити в будучині до літературної перерібки і обробітки теми, для якої нагромадив і підготовив стілько цїнного матеріялу... Особливо передостанній роздїл про відносини леґенди до билїн, казок, повістей і леґенд — дуже недокладно опрацьований. Взагалї частини розвідки дуже непропорціональні.

Не дивлячи ся на те, що автор мав на увазї головно росийську літературу і людову творчість, праця його може багато цїнного дати також історикови української літератури та українському етноґрафови: леґенда про св. Ґеорґія й дракона займає не менше важне місце і в українській літературі та людовій творчости, а старо-руські тексти в значній частинї є здобутком полудня. Дуже бажано-б було, щоби українські дослїдники використували в інтересах української науки солїдну працю

д. Ристенка, в якій так багато свіжого, нового й оригінального, але разом з тим і тенденційного — „общерусскаго“! *Ол. Назаріїв.*

Рыстенко, А. В., прив. доц. Новогреческая обработка легенды о св. Георгіи и драконѣ. („Записки И. Новороссійскаго Унив.“, т. 112, 1909 р., ст. 1—28).

Ся розвідка є доповненєм до попередньої; тут поданий текст списка в ново-грецькій мові, знайденого в бібліотеці Афонського монастиря св. Пантелеймона під ч. 190 (в катальозі Ламброса № 5697, стор. 273—284), і його розсліджене. Висновки: 1) Ново-грецька афонська перерібка византійської леґенди про Ґеорґія і дракона зроблена після одного зі списків 2-ої грецької редакції леґенди; 2) Ся перерібка в багатьох випадках є подібною до латинських, полудньово-славянських і руських текстів леґенди; 3) Деякі з сих випадків подобенства є нічим иншим, як звичайною аналоґією до подібних явищ середньовічної латинської або славяно-руської літератури — напр. розповсюдженя, а инші — особливо важні — послугують до відреставрованя відмін тексту („чтеній“) византійського первовзору леґенди; 4) Дякуючи сій обставині текст ново-грецької перерібки стверджує потребу: а) при студіованю памятників византійської літератури звертати ся до ново-грецьких їх перерібок і на відворот, а також б) потребу студіювати византійські памятники в звязку з середньовічними латинськими перекладами і перерібками їх; 5) При студіованю памятників полудньово-славянської і стародавньо-руської літератури треба притягати до розгляду як латинські, так і ново-грецькі перерібки византійських оригіналів. *О. Назаріїв.*

М. С. Поповъ, священникъ. 1709—1909. Святитель Димитрій Ростовскій и его труды, Спб. 1910, ст. (IV)+350+(2).

Ан. Титовъ, Проповѣди Святителя Димитрія, Митрополита Ростовскаго на украинскомъ нарѣчіи, Москва, 1909, ст. IX+134+(1).

Хоч аж два народи, Українці й Великоруси, заінтересовані діяльністю Дмитра Туптала Ростовського, наука не може похвалити ся ні жерельною біоґрафією письменника, ні вичерпуючим обробленєм його літературної спадщини. А ся спадщина велика, обіймила би яких двайцять поважних томів. І не тільки „Руно орошенное“, драматичні твори й инші менші писання не висліджені доси докладно, але й головний твір його житя — четї-мінеї, ся знаменита й одинока українська антольоґія аґіоґрафії й старохристиянських леґенд, сей величезний збірник нашої старої літератури. Ще найкращий і широкий збір дуже цінного, менше обробленого матеріялу, зачерпненого з рукописий, подала

праця Шляпкіна п. з. „Св. Димитрій Ростовскій и его время“ (1651—1709), а з партій, посвячених Дмитрови Ростовському в історіях літератури, найгарнійша в II т. Пипінової „Исторіи русской литературы“. В 1909 р. святкувала Росія двісталітні роковини смерти Ростовського, головно як святого й ростовського митрополита, яким був він в старости від 1702 по 1709 р. З тої нагоди появило ся кілька й наукових причинків до вияснення літературної діяльности письменника, а титули двох праць наведено саме вище.

Праця Попова подає праґматичний виклад у більшій части звісних даних про житє, політично й суспільно культурні обставини, серед яких довело ся жити святому, та праці. Розпадаєть ся на три части: Руина, ст. 1—138, Дѣятельность Димитрія въ Ростовѣ, ст. 139—279, та Прославленіе памяти св. Димитрія, ст. 280—346. До праці додана переписка кн. Вяземського з Мельґуновим в справі мощий святого й документ до історії „крѣпости св. Димитрія“. Поодинокі части не стоять до себе в пропорції, бо на дитинні літа, вихованнє, чернече житє з усіми літературними інтересами й прихід до Москви Дмитра, отже на 51 рік життя, припадає стільки місця, що на восьмилітнє житє в Ростові. Що правда, через те оброблена діяльність Дмитра в Ростові повнійше: познайомленнє з вірними й управа ними, школа, проповіди, книжні занятя і боротьба з росколом. Непропорціональність виходить тим більша, коли зважити, що в першій части досить богато звернено уваги на середовище, в якім виступила рідня Туптала й ціла пізнійша карієра Дмитра. Одначе за се годі робити авторови докір, що він малював докладнійше се, що було близше його сердцю, з чим міг основнійше познайомити ся, — побут Дмитра в Ростові. Варта признання остання частина праці, де автор розбирає моральне навчанне святого та, так сказати би, головні мотиви житєписий в четях-мінеях. Посвячені дві глави тим питанням займають зверх 45 сторін книжки, бо „едва ли отыщется у насъ въ Россіи болѣе популярная и любимая простымъ народомъ книга, какъ сочиненія св. Димитрія“, а вимагали пильного перегляду проповідий і святожитійного матеріялу Ростовського. Про його твори як літературні памятки майже не говорить ся; на полї проповіди зазначений сильний вплив Млодзяновского.

Для студій над літературним боком писань св. Дмитра Ростовського потрібне передусім повне їх виданнє, і то не в великоруськім перекладї, але в оригіналї, все одно, чи се буде український, чи церковно славянський текст. Дотеперішні видання з пропусками, в перекладї не точні і не обіймають усіх писань Дмитра. В поправках до праці Шляпкіна вказав Нїкольський у своїй статї „Нѣсколько словъ о житіи и сочиненіяхъ св. Димитрія Ростовскаго“ (Изв. отд. р. яз.

и слов. 1909 г.), що збірник проповідий Ростовського з 1786 р. не надрукований з оригіналів автора, а з невідомо чиїх копій. Дальші дослідники мати муть нагоду вистежити неодну таку довільність і неточність.

Спеціяльно вимагає солідної провірки й пильних дальших пошукувань український період життя Дмитра. Бо хоч взяти би проповідничу діяльність письменника, виходить дивне явище: на звиш сотку звісних проповідий талановитого проповідника оголошено доси друком аж шість проповідий з часу по 1701 р. Тітов побільшив се число о два, бо винайшов дві незвісні українські проповіди Дмитра, а саме „Слово въ недѣлю 27-ю о женѣ сляченной“ і „Слово на Успеніе Пресвятой Богородицы“. Найшов їх Тітов у збірниках північного походження, а в південних збірниках найдеть ся таких проповідий значно більше. Тільки треба пошукати. Найшовши дві нові українські проповіди Дмитра, Тітов видав їх разом із шістьма дотепер звісними, не в перекладі, а в оригіналі на основі рукописий свого збору, пожертвуваного Публичній Бібліотеці. Їх тексти не представляють собою точної копії з котрогобудь списка, але видавець позволив собі на деякі зміни. Провіривши українські проповіди по всіх своїх списках, висилав їх видавець професорови київської духовної академії Петрову, щоби порівнав їх із рукописями тої академії. А що цитати в деяких списках подані в латинській мові, в инших їх зовсім нема, ввів видавець перед друком у текст цитати однородної і загально приймленої форми з зазначенем місць св. письма, з яких узяті наведені цитати. Хоч друковані проповіди обіймають час більш ніж тринайцяти літ, різні змістом і будовою, виголошені в різних обставинах і в неоднаковим приготованнем, все таки загальний їх напрям той сам. Скрізь у них схоластика, дух греко-латинської школи зі своєрідним відношенням до форми та змісту проповіди, з нахилом до вияснень у переносним значінню, вплив шумної риторики західніх проповідників а передусім, польських. Всі ті проповіди різко ріжнять ся від тих, які писав і виголошував Дмитро в часі свойого побуту в Ростові. Обставини вимагали коротших, простійших, більше житєвих проповідий, отож мусіли змінити ся розмір, мова, форма та зміст проповіди. В короткій передмові до видання зазначено, чи яка з друкованих проповідий де й як була друкована та на основі яких рукописий зреставрований її текст. *М. Возняк.*

Вл. Даниловъ — „Кіевлянинъ“ М. А. Максимовича. (Литературно-библіографическіе матеріалы). (Извѣстія отд. рус. яз. и слов. Имп. Ак. Наукъ 1909 г., кн. 3, ст. 286—306).

Автор опер свою статю головно на листах до Максимовича, з яких богацько ще невиданих. Думка про перше популярно-наукове й літера-

турне видання у Київі, яким був „Кіевлянинъ", зародила ся у Максимовича 1839 р., коли він був вільний від обовязків професора наслідком замкнення університету. Затуживши за журнальною працею, якій присвячував свої сили в свій час у Москві, сповістив Максимович про свій замір своїх літературних приятелів Хомякова й Надеждіна. Та перша книжка „Кіевлянина" вийшла 1840 р. без їх помочи. Тут і вияснив Максимович ціль видання, а його програма — се плян широкого історичного журнала, якого не було тоді в Росії. На перший том складаєть ся і белєтристика, тут і українські оповідання Куліша й „Цвѣтъ завѣта" Жуковського (присланий ним через помилку як недрукований, хоч видрукував сей вірш перед тим „Современникъ"), а наукові статї всї пера самого Максимовича: про давню Теодосієву печеру в околицях Київа, згадка про міста Пересопницю і Дубровник і т. и. В першій книжці не пропустила цензура „Кіева" Хомякова та статї Максимовича п. з. „Сказаніе о Коліивщинѣ". Згаданий вірш Хомякова ввійшов з пропусками у другу книжку з 1840 р., в якій переважає наукова часть (і тут є два оповідання Куліша), а саме статї Максимовича: „Выдубицкій монастырь", „О манастырѣ Гнилецкомъ", „Топографическія замѣтки Кіевлянина" з додатком латинських віршів Теофана Прокоповича „Descriptio situs urbis Kiioviae", „О стихотвореніяхъ Червонорусскихъ", „О правописаніи малороссійскаго языка. Письмо къ Основьяненку", „Волынь до XI вѣка", „Родословныя записки кіевлянина", „Памятники Луцкаго Крестовоздвиженскаго братства" і „Луцкъ" В. Домбровського. Тут надруковані й важні документи: „Стихотворный памятникъ Лаврской Могилянской школы" (Ευχαριστήριον албо вдячность), „Письмо князя Острожскаго къ Львовскому братству" й „Два письма князя Острожскаго". Не допустила цензура статї Надеждіна „Палладій Роговскій" й одного вірша. Про обі книжки „Кіевлянина" відозвала ся прихильна критика в „Литературной Газетѣ", „Маякѣ" і „Москвитянинѣ". В останнім журналї одушевляв ся виданнєм Максимовича історик Соловйов і висказав бажанє, аби в слїд за „Кіевлянином" появили ся „Смолянинъ", „Тверитянинъ", „Черниговецъ", „Рязанецъ", але за материю руських городів останеть ся честь і слава доброго почину. Тяжка слабість очий була причиною, що третя книжка „Кіевлянина" появила ся щойно 1850 р., хоч Максимович забирав ся до видання її уже 1846 р. 1849 р. відвідав Максимович Погодіна в Москві, в якого подибав рідкі українські стародруки, що побудили його забрати ся до видання третьої книжки. Се були Саковичеві Вірші на похорон Сагайдачного з 1622 р. та київо-печерська Імнольгія з 1630 р. Хоч у третій книжці значне число поезій, все таки вона має вид наукового історичного журнала. Побіч статий редактора є тут статї Соловйова, Погодіна, Бїляєва, Дешка (О Карпатской Руси), Домбров-

ського та кн. Оболенського. Всі статі, як і документи, беруть теми з українознавства, передусім Максимовича: про місто Переяслав у початках, про свято св. Борися під Переяславом, про місто Степан, про будову та посвячення київської церкви св. Юрія, „Книжная старина южнорусская“, „Сказаніе о гетьманѣ Петрѣ Сагайдачномъ“ і „Лубочныя изображенія малороссійскихъ городовъ“. В книжці є знимки з давніх рисунків 13, 17 і 18 вв. і заголовних карток стародруків як у першій вид золотих воріт, а в другій вид будинку університета св. Володимира. Хоч в 1857 р. задумував Максимович зробити з „Кіевлянина“ шестикнижковий журнал на рік, деяким продовженнем „Кіевлянина“ можна вважати щойно дві невеличкі книжки „Украинца“ з 1859 і 1864 р. зі статями виключно самого видавця. Значну частину кождої книжки „Кіевлянина“ займають статі самого Максимовича, бо довкола не було людий пера та знання. Університетські професори забавляли ся преферансом або „вышедши изъ-за студенческой парты, они дали себѣ слово не писать ничего и читать только печатное“ (з листу Аскоченского до Максимовича по 1857 р.). Хоч умер „Кіевлянинъ“, не завмерла ідея видавання наукового орґану для українознавства. Ще в 1840 р. збирав ся митрополит Іннокентій видавати „Историческую Библіотеку Юго-Западнаго края“, в 1852 р. звертав ся до Максимовича Кулжинський із думкою продовжати виданне „Кіевлянина“, а 1869 р. предложив Максимовичеви ґенерал ґубернатор князь Дондуков-Корсаков стати редактором памятної книжки південно-західнього краю, але безуспішно. Щойно по смерти Максимовича найшла його ідея повне здійсненне в місячнику „Кіевская Старина“. Одначе, на жаль, досі нема ні огляду того пінного вкладу в українознавство, який дала „Кіевская Старина“ протягом свойого 25-літнього істнования, ні навіть покажчика змісту за ціле 25-літе. *М. Возняк.*

И. А. Бодуэнъ-де-Куртенэ. Изъ источниковъ народнаго міровоззрѣнія и настроенія (Відбитка з „Записокъ И. Рус. Геогр. Общества, т. XXXIV), СПб., 1909, ст. 6⁰.

В отсій невеличкій статейці завважує автор, що в нас увійшло в ужите звертати увагу лише на красну літературу та на народню (фолькльор), а обминаєть ся і промовчуєть ся цілковито цілу галузь „літератури“, твореної переважно напівграмотними людьми, а розширюваної не книгариями, лише ріжними торговцями „святостий“ по ярмарках, відпустах, чудесних місцевостях і т. д. „Література“ ся перенята наскрізь не чоловіколюбством, але крайною чоловіконенавистю і розбуджує в читачах найнизші інстінкти. Подорожуючи по Словінщині, знайшов автор сім таких брошур і свистків, яких назви подає в оріґі-

налї і в перекладї. Один такий свисток п. н. „Kristosov tastement“ (Христове завіщанє) передруковує в цїлости. Представлено в нїм у пересадній формі муки Христа (Христос дістав 120 позаушників, 380 ударів на плечі, 120 потилишників, 110 по щоках, 420 по очах і лици і т. д., разом 5475 ударів; виточив із себе 30.330 кропель крови, тручений був 170 разів, нагайок дістав 6666 і т. д.), очевидно з тим намїром, щоби викликати серед християнської людности злобу і обуренє до Жидів, потомків Христових мучителїв. Но тій причинї радить автор присвячувати більше уваги сїй „літературі“ особливо тим, що хотять розумїти „душевный міръ“ і деякі „дѣйствія народа“. *В. Гнатюк.*

Zu Taras Schewtschenko's 50. Todestage. (Deutsches Volksblatt für Galizien. Львів 1911, Nr. 103. ст. 2—3). Ювилейна статя про житє й дїяльність Тараса Шевченка і згадка про святкованє 50-літних роковин Його смерти. Передрукована в черновецькій часописи: Bukowiner Volksblatt, ч. 465 з 13 цвітня 1911.

M. Danko — Wolodymyr Wynnytschenko. (Ukrainische Rundschau 1910, ч. 11/12 ст. 284—286). Характеристика творчости Винниченка.

M. Danko — Die Schule in der Ukraine. (Ibid. 1910, ч. 9/10, ст. 233—236). Русифікація школи на Українї.

Eugen Lewickyj — Zum 100. Geburtstage Nikolaus Gogols. (Ukrain. Rundschau 1909, ч. 5, ст. 226—230). Гоголь як Українець.

Eugen R. v. Semaka — Zwei Bukowinder Volksdichter. (Ibid. 1909, ч. 4, ст. 156—163). Житє і дїяльність Федьковича і С. Воробкевича.

Iwan Trusch — Wassyl Stefanyk. (Ukr. Rundschau 1900, ч. 5, ст. 219—226). Характеристика творчости Стефаника.

Oleksa Kuschtschak — Taras Schewtschenko. Zum 49. Todestage des Dichters. (Ukr. Rundschau 1910, ч. 2. ст. 63—65). Провідні ідеї в писанях Шевченка.

Max Förster — Adams Erschaffung und Namengebung. Ein lateinisches Fragment des s. g. slawischen Henoch. (Archiv für Religionswissenschaft. Липськ 1908, XI. ст. 477—529). Автор порівнує всїлякі тексти і редакції апокріфу про Адама і зближує їх до славянського варіянту, що заступає затрачений грецький первовзір, в якім відбивають ся народні а жидівсько-гелєнїстичні погляди. В додатку наведені нові тексти, між тим і характеристична весїльна промова. Розвідка дотикає в неоднім нашої старинної літератури.

A. Berendts — Analecta zum slavischen Josephus. (Zeitschrift für die neutestam. Wissenschaft 1908, том IX, ст. 47—70). Автор порівнує славянський текст (Моск. ак. 227/651) з грецьким і доказує, що церковно-славянська реценція цілком окрема, а не живцем перероблена з грецького взірця. Деякі місця вказують на те, що її автором не міг бути християнин, скорше Жид.

M. Bonwetsch — Die Mosessage in der slavischen kirchlichen Literatur (Nachrichten von der Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften Göttingen. Philosoph.-historische Klasse, 1908, ст. 581—607). По короткім вступі дає автор німецький переклад житія Мойсея, беручи за підставу славянські тексти Пиніна (рукописи Румянцевського Музея і Поґодінського Збірника), Тіхонравова і в Мінеї. В примітках додані паралелї взяті з текстів, виданих Ґастером (The Chronicles of Jerahmeel. London 1899), Migne'м (Dictionaire 1858, II, стор. 1256), Віншом (Bibliotheca rabbinica) і в Jahrbuch für Geschichte des Judentums III (Leben Moses Beer'a).

G. Dreves — Haben wir Gregor den Grossen als Hymnendichter anzusehen? (Theologische Quartalschrift, 1907, LXXXIV, ст. 548—562). Автор доказує, що не маємо ніяких доказів на те, що Григорій вел. написав гимни, бо звістки про авторство 6 гимнів Григорія походять що йно з XVI століття.

Sergius Jefremow — Die Grundzüge der ukrainischen Literatur (Ukr. Rundschau 1909, ч. 2, ст. 63—68). Огляд української літератури від Котляревського до новійших часів.

M. Danko — Die neuen Strömungen in der ukrainischen Literatur (Ukrainische Rundschau 1910, ч. 5/6, ст. 162—165). Характеристa найновійшої української літератури.

A. Popowicz — Das ukrainische Nationaltheater (Bukowiner Post 1909, ч. 2374—2376). З нагоди побуту українського театру в Чернівцях характеристика діяльности Карпенка Карого. *З. К.*

Туб-ий. Проф. М. І. Петров. „Рада“ 1910, ч. 228. З нагоди 45-ліття літературно-наукової діяльности проф. київської дух. академії Миколи Петрова д. Туб-ий присвятив йому чималу і тепло написану статю, в котрій спиняєть ся на заслугах ювилята перед Україною і українською наукою.

С. Черкасенко. Поезія Грицька Чупринки („Рада“ 1910, ч. 276 і 278) В своїм „Ескізї“ оглядає д. Черкасенко з погляду суспільного три останні збірки молодого поета, „Огнецвіт“, „Метеор“ і „Ураган“.

М. Залізняк. Українська популярна література в 1909 році (Літ. Н. В. 1910, ч. 4, 6, 11, 12). В ч. 4 оглянув д. Залізняк календарі, в ч. 6 і 11 инші видання галицько-буковинські, а в ч. 12 спинив ся значно коротше на виданнях російської України. Не можна не визнати чималої ваги оглядів популярної літератури, але не повинні вони бути лише самою переповідкою змісту обговорюваних творів, хочаб і з критичними увагами, а повинні давати якісь загальні виводи і вказівки та освітлювати ся якимись статистичними висновками, инакше за деревами не буде видно ліса, що в значній мірі й трапило ся з оглядами д. Залізняка.

З. Ш-ко. Українська література в Росії 1910 року. II. Видання за півроку, з квітня по жовтень („Рада" 1910, ч. 236). Д. Ш-ко продовжує діло покійного Доманицького і дає за „Книжною лїт." огляд української літератури від того часу, на якім спинив ся Доманицький. На жаль авторови бракує пильности покійного і він переочив ряд книжок (Алчевського, Еркмана-Шатріяна, Коваленка, Степовика та инших), що очевидно не могло не відбити ся на виводах.

Др. З. Кузеля. Bucovinica. Огляд літератури за 1909 рік („Каменярі" 1910, ч. 23 і 24) Автор подає все, що появило ся на Буковині по українськи, а з чужомовної літератури те, що дотикає України і її люду взагалї, а Буковини зокрема, нотуючи й важнїйші статї з буковинсько-українських, нїмецьких та румунських часописий.

М. Шаповал. Новини нашої літератури (Літ. Н. В., 1910 ч. 3, 7). Є се ширші критично-бібліографічні уваги про „Огнецвіт" Чупринки, „Менти натхнення" Кернеренка і „Буденні оповідання" Пахаревського. *В. Д.*

Етнографія.

Dr. Georg Buschan — Illustrierte Völkerkunde. Unter Mitwirkung von A. Byhan, W. Krickeberg, R. Lasch, Felix v. Luschan, W. Volz herausgegeben von — Verlegt von Strecker & Schröder in Stuttgart [1910], стор. XIV+464+XVII таблиць.

Потреба книжки, що інформувала би про вигляд і стан культури сучасних народів і племен цїлого світа, давала ся від давна відчувати, бо давнїйші праці в роді Пешля перестаріли ся, а звісна Völkerkunde Рацеля надто велика, щоби її уживати для скорої орієнтації. При помочи кількох спеціялістів зложив Бушан дуже корисну, доступно написану і відповідаючу усїм вимогам книжку, яка певно буде тїшити ся такоюж популярністю, як і йогож Menschenkunde. Обширний матеріял поділено в сей спосіб, що сам видавець обробив Австралію (стор. 156

—214), директор гамбурського музея Биган Европу (стор. 327—356) і північну, середну і західну Азію (стор. 271—326), урядник американського відділу кор. етнографічного музея в Берліні Кріґсберґ Америку (стор. 29—164), берлінський професор Люшан Африку (стор. 357—421), вроцлавський професор Фольц полудневу і східну Азію (стор. 215—271), а Р. Ляш переймив написане вступу (стор. 3—26). Очевидно припало на Европу не богато місця; за те призначено більше сторінок для обговорення етнольоґічних і культурних відносин поміж поодинокими славянськими племенами і представленя так званої карпатсько-балканської (культурної) території (стор. 339—352). Серед того згадує ся і про Українців, яких автор обчислює лише на $23^1/_2$ міліона, 20 м. в Росії і $3^1/_2$ в Австрії, значить о яких 4 міл. менше, як подає офіціяльна статистика з 1897 (в Росії) і 1900 (в Австрії). Український народ розділений автором між дві культурні території. Менша частина, австрійські Українці, причислені до карпатсько-балканської території, росийські Українці до східно-европейської ґрупи. Мимо того розділу признає автор, що культура росийських Українців подібна більше до культури прикарпатських Русинів і так званої карпатсько-балканської культурної полоси. Книжка прикрашена 17 таблицями і 194 образками в тексті, між иншим також образом молодого Ґуцула (стор. 340). *З. Кузеля.*

Проф. Юрій Поливка. „Баба хуже черта". Этюдъ по сравнительному изученію сюжетовъ народной словесности. (Відбитка з „Рус. Фил. Вѣстника") Варшава, 1910, ст. 26°.

Відома не лише в нас, але і в усіх славянських та инших европейських народів приповідка: „Де чорт не може, там бабу пішле" (пор. І. Франко, Гал. руські нар. приповідки, I, 586). Ся приповідка повстала на основі дуже популярного і розширеного по всій Европі оповіданя про те, „як чорт подавав бабі черевики на махових вилах", відомого в нас особливо завдяки популярній перерібці О. Стороженка, поміщуваній навіть у шкільних читанках. В оповіданю говорить ся про те, як то чорт заходив ся довший час коло одного взірцевого подружа, якби то його посварити і довести до ґріха, але не міг. Зробила се аж баба, якій чорт повбіцяв за те надгороду і підбунтувавши окремо чоловіка на жінку, а жінку на чоловіка, довела чоловіка до вбивства жінки і до самовбивства, за що й дістала черевики від чорта.

Про се оповіданє писав уже свого часу проф. М. Сумцов (Повѣсть о томъ, какъ чортъ разсорилъ супруговъ. Сборникъ въ честь Вс. Ѳ. Миллера), а тепер займаєть ся ним на ново проф. Ю. Поліївка. Він розбирає подрібно його варіянти, які є двоякого роду: одні походять із старих книг, другі із новійших записів із уст народа. Перший, на скілько

доси відомо, подає се оповіданє еспанський автор, Йосиф ібн Себара, барцельонський Жид, що жив при кінци XII ст. Опісля воно повторяєть ся в ріжними змінами дуже часто у всяких підручниках, призначуваних для проповідників, т. зв. „Promptuaria exemplorum“ (зладжуваних під ріжними назвами) і через проповіди ширить ся між простим народом. Се мабуть була одинока дорога, якою воно переходило від краю до краю і від народа до народа в супротивности до инших вандрівних оповідань, які не ширять ся книжною дорогою і устами більше освічених одиниць. З уваги на те, що найстарший варіянт сього оповіданя в Европі походить із Еспанії і від Жида, який певно був обзнайомлений з арабською літературою, а з другого боку, що се оповіданє знаходимо також у звісній арабській збірці „Тисяча й одна ніч“, можемо майже на певно припускати, що воно походить зі сходу та що його занесли до Еспанії Араби, а звідти розповсюднило ся воно вже по Европі.

Побіч книжних варіянтів, наводить автор також народні: нїмецькі, чеські, польські, українські (Етн. Збірник, т. VIII та XIII і Грінченка, Изъ устъ народа), литовські, білоруські, великоруські, словінські, хорватські, болгарські, італійські, татарські і новоарамейські, та виказуе, чим вони ріжнять ся, а чим подібні до себе. Праці такі користні тим, що вказують нам не лише на вандрівки ріжних мотивів і на дороги, якими відбували ся ті вандрівки, але й на літературні взаємини ріжних народів, на відносини висших освічених верств народа до низших неосвічених та на взаїмні їх впливи на себе, а врешті дають можність усталити, які мотиви є власністю даного народа, а які являють ся міжнародним вандрівним добром. Проф. Ю. Полівка є добрим знавцем народних казок, новель, анекдотів, байок і леґенд, а що розпоряджає також доброю фольклорною бібліотекою, тож було би дуже бажаним, щоби подібних праць оголошував як найбільше, що вийшло би на користь молодій фольклорній науці. *В. Гнатюк.*

М. Сперанскій — Малорусская пѣсня въ старинныхъ русскихъ печатныхъ пѣсенникахъ (Оттискъ изъ „Этнографическаго Обозрѣнія“, 1909, кн. 81—82). Москва, 1909. Ст. 26, 8⁰.

Автор зазначує велику вагу ріжних пісенників кінця XVIII і початку XIX ст. для етнографічних дослїдів, на які доси не звернено ще досить уваги в науці, а спеціяльно у нас, бо великоруськими піснями з тих старих співанників покористував ся вже при виданю великор. пісень проф. А. Соболєвский. Тимчасом таких співанників друковано в Росії багато, а в них поміщувано часто й українські пісні. „Помѣщеніе малорусской пѣсни съ сохраненіемъ ея языка (конечно, лишь болѣе или менѣе) въ великорусскомъ пѣсенникѣ на ряду съ русскими ли-

тературными произведеніями, въ то же время, въ качествѣ одной изъ разновидностей пѣсни, — представляетъ само по себѣ любопытный матеріалъ и для русской литературы, показывая ту степень народнаго самосознанія, на которой мы застаемъ средняго читателя конца XVIII в. и нач. XIX-го"; „присутствіе въ русской печатной книгѣ малорусскихъ пѣсенъ показываетъ, что начало дифференціаціи уже намѣчено... но сознаніе отдѣльности, самобытности малорусской пѣсни и литературы еще не выражено отчетливо. То же отсутствіе яснаго разграниченія этихъ двухъ областей (м. б. впрочемъ уже проникшаго нѣсколько дальше) мы, какъ и звѣстно, можемъ констатировать и въ малорусской литературѣ конца XVIII-го и начала XIX-го вѣка" (ст. 5). Українські пісні тих співанників можна розглядати ще й з иншого становища, а то як записи народ. пісень, старші від записів Цертелева та Максимовича. Тимчасом сї співанники поминули у своїх працях і О. Пипін і О. Веселовський і В. Перетц, а навіть Б. Грінченко не використав їх у своїй „Літературі україн. фолькльору". Очевидно, що не вроблено того не з маловаженя й ігнорованя, лише задля рідкости колекцій співанників. Проф. М. Сперанский переглянувши ряд таких співанників, доходить до ось яких висновків:

1) Появляють ся друком лубочні співанники 1779 р. Автор переглядає їх аж до 1827 р. то значить, до виходу пісень М. Максимовича. За той час начислив він 80 співанників, а з тих у 33 знайшов українські пісні.

2) Число українських пісень у тих співанниках невелике; їх приходить в одним співаннику по кілька, кільканайцять, а рідко кількадесять; процентово до всїх пісень співанників їх небагато, коли одначе відкинемо штучні великоруські пісні і полишимо самі народні, тодї українські будуть творити значний процент тому, що вони майже виключно народні.

3) У всїх 30 співанниках надруковано 338 українських пісень (пересічно на один по 11), але що між ними є багато повторень, то властиво окремих пісень є лише 72 (Б. Грінченко зазначив у своїй бібліографії до 1827 р. коло 40 пісень). Найчастїйше повтаряють ся отсї пісні: Гей під горою, під перевозом (бандурка) — в 11 співанниках; Да їхав же козаченько з України — в 12; Ой під вишнею, під черешнею — в 15. При деяких піснях подибують ся ріжні уваги, прим. Ах поля, поля зелені — названі „полевой пѣсней господина Сковороды"; при пісні: Ей годї нам журити ся, пора перестати — зазначено „пѣсня Черноморскаго казачьяго войска"; при пісні: На бережку у ставка — „сія пѣсня введена въ употребленіе какъ по своему хорошему голосу, такъ и потому, что была любима княземъ Потемкинымъ"; при пісні:

Послала мене мати зелене жито жати — „прекрасная плясовая украинская пѣсня, называемая косари“ і т. д.

Закінчує свою статю автор ось якими словами: „Подаючи всї отсї замітки, переважно бібліографічного характеру, думаю, що вони звертаючи увагу на всю царину української пісні, при тім іще в руській літературі того часу, коли інтереси до студіованя народности лише начинали ся, що сї замітки не будуть зовсім зайві; та царина української пісні в історичнім освітленю полишила ся майже не тикана і українськими етнографами й істориками літератури. Думаю, що сї замітки й бібліографічні дані, зґруповані дальше, не будуть безпожиточні, коли прийде час для видаваня сього роду „старих записів“ української пісні. Тодї треба їх буде лише доповнити“ (ст. 13—14).

В додатку подає автор: 1) Титули всїх співанників, в яких приходять українські пісні і вказує, де вони переховують ся. 2) Вичисляє поодиноко всї окремі пісні (наводячи першу стрічку) і зазначує, в котрих співанниках вони надруковані. З того переконуємо ся, що до найпопулярнїйших пісень належали: Била жінка мужика за чуприну взявши; Біду собі купила та за свої гроші; Да їхав же козаченько з України; Засвистали козаченьки в похід з опівночи; Післала мене мати зелене жито жати; На бережку у ставка; На тім боцї Дунаю вівчар вівцї ганяє; Ой під вишнею, під черешнею; Гей під горою, під перевозом; Звелїла мнї мати да ячменю жати; Ой посіяв мужик да у поли ячмінь; Не ходи Грицю та на вечерницї; Їхав козак за Дунай і т. д. З сього бачимо, кілько цїнного матеріялу приносить праця проф. М. Сперанського для дальших дослїдів над нашою старшою народною піснею.

В. Гнатюк.

Вл. Даниловъ. Малорусскія народныя пѣсни въ старыхъ и новыхъ лубочныхъ изданіяхъ (Рус. Филолог. Вѣстникъ, 1910, кн. 3—4, ст. 222—242).

Отся статя служить доповненем до працї проф. М. Сперанского про лубочні співанники і про українські пісні в них. Рїжниця в тім, що проф. М. Сперанський говорив про найстарші співанники, а д. В. Данилів про найновійші і головно українські, яких він начисляє за остатню десятку лїт коло 19, отже пересїчно 2 співанники на рік. З порівнаня одних і других виходить:

1) Між старими лубочними співанниками нема чисто українських, але не тому, щоби вони не мали ходу в дотичних кругах, лише що тодї за мало було для них матеріялу, отже годї було їх зладити окремо. Теперішнї українські співанники дуже люблені і розхапувані.

2) Старі співанники мали наголовки, в яких містили ся й похвали

на них („собраніе найлучшихъ старыхъ и самыхъ новѣйшихъ россійскихъ пѣсенъ"), і нові мають їх.

3) Старі пісенники визначували ся досить малою ріжнородністю матеріялу і звичайно передруковували ся з невеличкими змінами та доповненями з попередних; те саме бачимо й на нових.

4) Старі пісенники походили переважно з рукописних збірників, переховуваних у півінтеліґентних кругах і містили побіч народних пісень, також складаня ріжних поетів, відомих і невідомих. Се саме бачимо й тепер, лиш коли у старих співанниках поміщувано твори самих російських поетів, тепер займають місце також твори українських поетів.

5) Що до змісту, то в давних співанниках поміщувано переважно ліричні пісні, любовні і жартовливі; в нових бачимо любовні й побутові, але в деяких попадаєть ся по кілька колядок, веснянок, колискових, обжинкових та купальських пісень. Дум не подибуєть ся зовсім у нових співанниках, а історичних пісень дуже мало й рідко, прим. про Морозенка, Боднарівну.

6) Українська мова і в старих і в нових пісенниках перероблюєть ся часто, а часом вона так попсована, що годі щонебудь зрозуміти.

Автор завважує зовсім справедливо, що наука не повинна обминати сеї літератури не лише з огляду на її розширенє, але й тому, що вона деколи не була без впливу на літературу освічених верств.

В. Гнатюк.

Dr. S. Weissenberg — Das neugeborene Kind bei den südrussischen Juden (Globus. Illustr. Zeitschrift für Länder- und Völkerkunde. Брауншвайґ 1908, I, том XCIII, стор. 85—88).

Автор описує деякі звичаї українських Жидів в перших днях по уродженю дитини. З виїмком строго обрядових звичаїв, як приміром надаванє імен, обрізанє і викуп дитини, усї инші схожі із звичаями і віруваннями місцевої української людности. Передовсім хоронять новородка перед уроками: кладуть під подушку ніж або біблію, заслонюють ліжко завісою, не лишають дитини самої, не впускають нікого в ночи до кімнати, де спить новородок, а вкінци обвішують комнату, вікна і двері паперцями з відповідними написами. До першої купелї кидають срібний або золотий гріш, щоби дитина була щаслива, а колиску задля того-ж обсипують солодощами. Хлопця приймають усюди радісно; родичі, що не мають мужеського потомка, почувають себе нещасливі. Для повитух збирають окремо при перших питах. Звичайно дають дитинї одно імя і то переважно по стареньких (померших) дїдах і бабах; імен молодо померших кревних або приятелїв уникають загально, щоби дитина не

пішла їх слідом. Не дають також ніколи імен по живих ще кревних. Переважну частину розвідки присвячує автор описови обрізаня. Иншим звичаям і віруваням, які для нас могли-б бути цікаві з порівняного боку, відведено менше місця, як би того вимагала сама тема.

З. Кузеля.

Р. С. Данковская — Свадебные обряды у малороссовъ Грайворонскаго уѣзда въ 1870-хъ годахъ (Этногр. Обозр. 1909 кн. 81– 2). Стаття замітна тим, що представляє старший тип весіля. Опис одначе не дуже повний, а пісень дуже маленько

А. Хахановъ — Изъ грузинской литературы по старинной малорусской пѣснѣ (Этногр. Обозр., 1909 кн. 83, ст. 99).

В. Науменко — Справка о малороссійскихъ пѣсняхъ по старинныхъ пѣсенникамъ (ibid. ст. 99 – 100). Сї замітки доповняють обговорену статю проф. Сперанського.

„Выписываніе лихорадки“ (Живая Старина, 1909, I, ст. 123—124), заговір проти пропасниці з паперів М. Максимовича. *В. Г.*

Хто ми є? Про українську народність, державу і мову. (Народна бібліотека, ч. 21. Редактор: Др. Лев Когут). Чернівці, 1911. Ст. 47. Ся популярна книжечка, яку з нагоди надходячої конскрипції розкинено в кількох тисячах примірників по громадах Буковини, складає ся з кількох окремих статей: Чи то все одно — віра і народність? Що се такого нарід, народність і як вони витворили ся? Наша мова. Права руської мови в австрийській державі. Значінє рідної мови в державі. Рускі земли і число Русинів. Перші з тих статей перероблені з розвідки М. Кордуби: „Хто ми є?“, не цілком вільні від деяких помилок, яких, очевидно, не було в оріґіналї. Права української мови належалоб було обговорити трохи докладнійше з наведенєм дотичних параґрафів, особливо з поглядом на Буковину, де сї права мало кому знані.

Dr. R. F. Kaindl — Bericht über neue Arbeiten zur Völkerwissenschaft von Galizien, Russisch-Polen und der Ukraine (Globus 1909, I, том XCV, ст. 341—335, 365—368). Огляд обіймає праці, що дотикають преісторії, етноґрафії і фольклору українсько-польської території за 1906-ий і 1907-ий рік. Між иншим обговорені тут: Гуцульщина Шухевича (ч. IV), Дитина Мр. Гр.-Кузелї (т. VIII, IX), Коломийки Гнатюка, Пословиці Франка, Мельодії Роздольського і Людкевича і Записки н. т. ім. Ш. томи 69 до 74, а то статї Колесси (про ритміку), Кузелї (Король Матвій Корвін, Огляд антроп., археол. і етноґр. літератури, Причинки до вірувань з поч. XIX

ст.), Франка (Про Правду, вертеп, Студії над укр. нар. піснями), Рудницького, Зубрицького, Щербаківського (про деревляні церкви).

З. К.

Видання й статї, ширше обговорені в сім томі:

Наукова хроніка.

R. v. Pflügl — Die überseeische österreichische Wanderung in den Jahren 1906 und 1907 sowie die Einwanderung und sonstigen Verhältnisse in den wichtigsten Einwanderungsstaaten, 1909.

Dr. L. Caro — Die Statistik der österreichisch-ungarischen und polnischen Auswanderung nach den Vereinigten Staaten von Nordamerika, 1907.

Преісторія, археольоґія, історія штуки.

M. Bauer — Mitteilungen der k. k. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale, VI—VIII, 1907—1909.

G. Schwalbe — Der Schädel von Nowosiółka, II, 1908.

R. F. Kaindl — Neolithische Funde mit bemalter Keramik in Koszyłowce, II, 1908.

Н. В. Кондаковъ — Иконографія Богоматери, 1910.

И. Грабаръ — Исторія русскаго искусства, 1910.

А. Грузинскій — Пересопницкое Евангеліе, какъ памятникъ искусства эпохи Возрожденія въ южной Россіи въ XVI вѣкѣ, 1911.

Історія політична і культурна.

E. Fischer — Die deutschen Ritter und die „terra prodnicorum", 1906.

J. Korzeniowski — Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich, 1910.

Почаевская типографія и братство львовское въ XVIII вѣкѣ, 1909.

М. Колчинъ — Ссыльные и заточенные въ острогъ Соловецкаго монастыря въ XVI—XIX вв., 1908.

K. Voelker — Die Anfänge der evangelischen Gemeinde zu Zaleszczyki in Galizien, 1909.

И. Свѣнцицкій — Матеріалы по исторіи возрожденія Карпатской Руси, II, 1909.

Pór Antal — Opuli László herzeg, Magyarország nádorispánja, 1909.

Література.

А. Рыстенко — Легенда о Св. Георгіи и драконѣ въ византійской и славянорусской литературахъ, 1909.

А. Рыстенко — Новогреческая обработка легенды о св. Георгіи и драконѣ, 1909.

М. Поповъ — Святитель Димитрій Ростовскій и его труды, 1910.

А. Титовъ — Проповѣди Святителя Димитрія, Митрополита Ростовскаго на украинскомъ нарѣчіи, 1909.

В. Даниловъ — „Кіевлянинъ“ М. А. Максимовича, 1909.

И. Бодуэнъ-де-Куртенэ — Изъ источниковъ народнаго міровоззрѣнія и настроенія, 1909.

Етнографія.

G. Buschan — Illustrierte Völkerkunde, 1910.

Ю. Поливка — „Баба хуже черта“, 1910.

М. Сперанскій — Малорусская пѣсня въ старинныхъ русскихъ печатныхъ пѣсенникахъ, 1909.

В. Даниловъ — Малорусскія народныя пѣсни въ старыхъ и новыхъ лубочныхъ изданіяхъ, 1910.

S. Weissenberg — Das neugeborene Kind bei den südrussischen Juden, 1908.

ПОКАЗЧИК

до тт. XCIII—XCVIII Записок Наукового Товариства ім. Шевченка [1])

(рік XIX).

I. Розвідки, замітки, огляди й матеріяли.

Бирчак Володимир. Візантійська церковна пісня і Слово о полку Ігореві. XCV, с. 5—29. XCVI, с. 5—32.

Возняк М. Два недруковані вірші Івана Головацького. XCIV, Misc. с. 163—166.

Возняк М. До характеристики харківського гуртка українських письменників. XCIII, Misc. с. 132—140.

Возняк Михайло. Різдвяні й великодні вірші-орації зі збірника кін. XVII—поч. XVIII в. XCVI, Misc. с. 119—146.

Возняк Михайло. Студії над галицько-українськими граматиками XIX в. X. Граматика Вагилевича з 1845 р. XI. Мала граматика Теофана Глинського з 1845 р. і „Начальныя правила малорѳскои Грамматики“ Вагилевича з р. 1846. XCIII, с. 90—131. XII. Рукописні граматики Луки Слуґоцького, Івана Малицького, Гаврила Паславського та Миколи Щербановського. Друкована граматика Піхлєра. XIII. Граматики Осипа Левицького з 1849 та 1850 р. XIV. Розвій поглядів на українську мову в Якова Головацького до появи „Розправи о южнорускім язиці“. XV. Граматика Якова Головацького. XCIV, с. 107—161. XVI. Конкурс на українську граматику з 1851 р. та його висліґ: рукописні граматики Якова Головацького, Осипа Ганінчака й Івана Жуківського. XCV, с. 83—106. Додатки. XCVIII, с. 75—146.

Возняк М. Уривок граматики Ів. Лаврівського. XCVIII, Misc. с. 155—162.

Гнатюк Володимир. Леґенда про три жіночі вдачі. (Причинок до історії вандрівки фолкльорних мотивів). XCVII, с. 74—85.

Гнатюк Вол. Один із буковинських духовних antiquae educationis. XCVIII, Misc. с. 148—155.

Гординський Яр. До діяльности Івана Гушалевича в рр. 1867—1881. XCIII, Misc. с. 144—157.

Гординський Ярослав. Слово про збуреннє пекла по Старунському рукопису XVIII в. XCVII, Misc. с. 155—174.

Грушевський Михайло. До питання про розселеннє Вятичів. Кілька заміток з приводу новійших праць. XCVIII, с. 5—9.

Грушевський Михайло. Лопушанський „Святовид“. XCVIII, Misc. с. 147—148.

[1]) Скорочення: Misc. = Miscellanea. Бібл. = Бібліоґрафія. Н. хр. = Наукова хроніка.

Грушевський М. Ще до портрета Мазепи. XCIV, Misc. с. 162.

Джиджора Іван. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр. XCVIII, с. 55—74.

Дорошенко В. Борис Грінченко — Василь Доманицький. Посмертні згадки. XCVI, Misc. с. 146—150.

Inhalt der I—XCII Bände der Mitteilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. Jahrgang 1—XVIII. XCIII.

Кордуба М. З новійших публікацій Буковини. XCVIII, Н. хр. с. 163—172.

Корш Федір. До історії українського осьмискладового вірша. XCVI, с. 33—40.

Кревецький Іван. Справа поділу Галичини в рр. 1846—1850. I. „Portio iuribus Nostris respondens". II. Границі Галичини в рр. 1772—1850. III. Східня й західня Галичина. XCIII, с. 54—69. IV. Справа поділу Галичини в рр. 1846—47. V. Заходи „Головної Руської Ради". VI. Контр-акція Поляків. XCIV, с. 58—83. VII. Справа поділу Галичини в Державній Раді. VIII. Становище центрального й краєвого уряду (1848—1849). XCV, с. 54—82. IX. Поділ Галичини на три округи в р. 1850. XCVI, с. 94—115. Додатки. Матеріяли. XCVII, с. 104—154.

Крипякевич Іван. Референдарські суди і їх діяльність в українських землях на переломі XVI—XVII вв. XCVII, Н. хр. с. 175—188.

Крипякевич Іван. „Скарби" Хмельницького. XCVI, Misc. с. 116—119.

Липинський Вячеслав. Аріянський соймик в Киселині на Волини в маю 1638 р. (Причинок до історії аріянства на Україні). XCVI, с. 41—57.

Назаріїв О. Останній том „Актів ґродських і земських". (Akta Grodzkie i Ziemskie) т. XX, XCV, Н. хр. с. 170—190.

Панейко Василь. З історії й соціольоґії національної боротьби. (Dr. Józef Buzek: Historya polityki narodowościowej rządu pruskiego wobec Polaków). XCIV, Н. хр. с. 174—194.

Перетц Володимир Проф. Матеріяли до історії української літературної мови. (II. З євангелія Петерб. Публ. бібл. XV—XVI в. F. I. 17). XCIII, с. 5—31.

Показчик до тт. LXXXVII—XCII Записок Наукового Товариства ім. Шевченка (рік XVIII). XCIII, с. 209—231.

Ревакович Т. Антін Кобилянський. Кілька згадок. XCIV, Misc. с. 166—173.

Свєнціцкий Іларіон Др. Похоронне голосїне і церковно-релїґійна поезія. (Студія над розвитком мотивів народньої словесности). I. Слїди голосїня в давних епопеях. II. Елементи голосїня в нагробних написах. III. Мотиви похоронних голосїнь. XCIII, с. 32—53. IV. Плачі в житях святих. V. Плачі Богородиці. VI. Похоронний канон і духовні вірші. XCIV, с. 5—39.

Созанський Іван. З минувшини м. Бродів. (Причинки до історії міста в XVII в.). I. Короткий нарис історії міста. Мійська магістратура. Місто а замковий уряд. II. Русини властителї реальностий. XCVII, с. 5—25. III. Промисл і торговля. XCVIII, с. 10—30.

Тершаковець Михайло. Відносини Вартоломея Копітара до га-

лицько-українського письменства. XCIV, с. 84—106. XCV, с. 107—154.

Франко Іван. Батько й дочка. (Із паперів Івана Федоровича). XCIII, с. 70—89.

Франко Іван Др. До мартівських днів 1848 р. у Львові. XCIII, Misc. с. 140—143.

Франко Іван. Студії над українськими народ. піснями. XXVII. Пісня Київській Братській Богородиці. XXVIII. Битва під Хотином 1739 р. XXIX. Пісня про Варшаву. XXX. Бандурка. XCIV, с. 40—57. XXXI. Пісні про комаря. XCV, с. 30—53. XXXIII. Хмельниччина (думи, пісні та вірші). XCVIII, с. 31—54.

Широцький Кость. З недавнього минулого. XCV, Misc. с. 155—169.

Широцький К. Памятки Македонії. Македонія — Археологическое путешествіе. Н. П. Кондакова. XCVI, Н. хр. с. 151—161.

Шпаковський М. Польська праця про Ягайла. (Antoni Prochaska: Król Władysław Jagiełło). XCIII, Н. хр. с. 158—169.

Шпитковський Іван. Матеріали до історії Коліївщини. VI. Мемуар Домініка Завроцького про Коліївщину. XCVI, с. 58—93. XCVII, с. 26—73.

Щурат Василь. Коліївщина в польській літературі до 1841 р. XCVII, с. 86—104.

II. Рецензії й реферати (Наукова хроніка й Бібліографія)[1].

Abicht R. Das Alphabet Chrabrs (Arch. f. slav. Philol. 1909, I—II, ст. 210—217). *І. С.* XCVI, Бібл. с. 207—208.

Адріанова В. Евангеліе Ѳомы въ старинной украинской литературѣ (Изв. 2 Отд. Ак. Н. 1909, II, ст. 1—47). *І. С.* Бібл. с. 208—209.

Адріанова В. Къ литературной исторіи Палеи (Труды Кіев. Дух. Академіи 1909, IX—X, ст. 377—415 і вересень, ст. 134—157). *Ю. С.* XCVI, Бібл. с. 209.

Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego Bernadyńskiego we Lwowie. Wskutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. Tom XX. Lauda sejmikowe. T. I. Lauda wiszeńskie 1572—1648 r. Opracował Antoni Prochaska, Льв. 1909, ст. L+639+(1), 4°. *О. Назаріїв.* XCV, Н. хр. с. 170—190.

Алексій епископъ. Матеріалы для исторіи религіознаго движенія на югѣ Россіи во второй половинѣ XIX вѣка (Православный Собесѣдникъ, 1909, I—III, V—VIII). *Ю. С.* XCVII, Бібл. с. 215.

Алексій епископъ. Религіозныя движенія на югѣ Россіи во второй половинѣ XIX столѣтія (тамже, 1909 г., I—XI). *Ю. С.* XCVII, Бібл. с. 215.

Amira Alessandro. Storia del soggiorno di Carlo XII in Turchia, scritta dal suo primo interprete... epublicata da N. Jorga, professore all' universita di Bucarest. Букарешт 1905, ст. 98. *С. Т.* XVIII, Бібл. с. 185—186.

Антоновича Володимира листи

[1]) Статї принотовані тільки, без обговорення, тут поминають ся.

до Олександра Барвінського (Руслан, 1909, ч. 1). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 217.

Антонович В. Записка в справі обмежень української мови (Зап. Наук. Тов. в Київі, III, ст. 33—39). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 195.

Arnold Robert F. Einführung in die Literatur der Stoffgeschichte (Germanisch romanische Monatsschrift hrg. von H. Schröder. Heidelberg 1909, IV, стор. 223—232). *З. К.* XCV, Бібл. с. 222.

Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. Tom II (1580—1582). Wydał Dr. Józef Siemieński. Варшава 1909, стор. XXXIV+448. *Ів. Крипякевич.* XCIII, Бібл. с. 180—181.

Askenazy Szymon. Galicya a Węgry (Nowe wczasy, Warszawa 1910, ст. 264—274). *Ів. Кревецький.* XCVI, Бібл. с. 178—179.

Askenazy Szymon. Senat rewolucyjny (Kwartalnik historyczny 1909, кн. 1—2. стор. 126—142). *Ів. Крч.* XCIII, Бібл. с. 188.

Бабенко В. А. Древне-Салтовскія придонецкія окраины Южной Россіи. Г. Древній Салтовъ (Труды двѣнадцатаго археологическаго съѣзда, ст. 434- 460+II мапи). *М. Залїзняк.* XCIII. Бібл. с. 172—173.

Бабенко В. А. Что дали новаго послѣдніе раскопки въ Верхнемъ Салтовѣ (Труды тринадцатаго археологическаго съѣзда, т. I. Ст. 381—386+387—393+394—410+411—418+I таблиця. *М. Залїзняк.* XCIII. Бібл. с. 172—173.

Багалѣй Д. Эволюція художественнаго творчества Н. В. Гоголя (Вѣстникъ Европы, 1909, ч. 7, ст. 321—328). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 230.

Badura Wincenty. Ludność polska pow. łańcuckiego i przeworskiego pod względem oświatowym i kulturalnym, Львів 1908, стор. IV+32. *Ів. Крипякевич.* XCV, Бібл. с. 238.

Balaban Majer Dr. Dzielnica żydowska, jej dzieje i zabytki (Biblioteka lwowska V i VI). Львів 1909, стор. 100. *Ів. Крипякевич.* XCIII. Бібл. с. 179—180.

Baranowski Ignacy Tadeusz. Księgi referendarskie. T. I. 1582—1602. (Wydawnictwa Towarzystwa naukowego warszawskiego N. 4. Komisya historyczna N. 3). Варшава, 1910, стор. XVI+176. *Іван Крипякевич.* XCVII, Н. хр. с. 175—188.

Baranowski Ignacy Tadeusz. Sądy referendarskie (Przegląd historyczny т. IX, с. 82—96, 170—184). *Іван Крипякевич.* XCVII, Н. хр. с. 175—188.

Баран Ст. Др. Дещо з національної статистики в галицьких середніх школах. (Наша Школа, 1910, ч. 1, ст. 12—19 і ч. 3, ст. 10—27). *В. Д.* XCVIII, Бібл. с. 232.

Барвінський Б. Др. Гетьман Іван Мазепа в всесвітній літературі і штуці (Руслан, 1909, чч. 140 і 289). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 209.

Барвінський Б. Др. Два загадочні ханські ярлики на руські землі з другої половини XV в. (Руслан 1909, ч. 70). *В. Д.* XCIV, Бібл. с. 200—201.

Барвінський Б. Др. До питання про скількість присяжних грамот в. князїв литовсько-руських (Руслан 1909, чч. 172 і 173). *В. Д.* XCIV, Бібл. с. 200.

Барвінський Б. Др. Історичний розвій імени українсько-руського народу (Львів 1909, ст. 41, мал. 8⁰). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 201—202.

Барвінський Б. Др. Перемирна грамота литовських князїв з королем Казиміром В. 1366 р. (Руслан 1909, чч. 158—161). *В. Д.* XCIV, Бібл. с. 200.

Барвінський Б. Др. Русь, Україна — Ruthenen, Russen (Руслан 1909, чч. 37—43). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 201—202.

Барвінський Б. Др. Ruthenen a Русини (Руслан 1909, ч. 22). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 201—202.

Бенешевичъ В. Н. Армянскій прологъ о св. Борисѣ и Глѣбѣ (Изв. II Отд. Ак. Н. 1909, I, ст. 201—236). *І. С.* XCVI, Бібл. с. 208.

Berkusky H. Die Lage der russischen „Fremdvölker" (Globus, 1909, I, том XCV, стор. 165—171, 186—191). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 237.

Бѣлокуровъ С. А. Дневальныя записки приказа тайныхъ дѣлъ 1765—1783 гг. (Чтенія въ Обществѣ Исторіи и Древностей Рос., 1908, кн. 1 і 2. Ст. III—X+1—346). *М. Залїзняк.* XCVI, Бібл. с. 171—178.

Білоусенко О. Листи з Петербургу (IV—VI, VII, IX—XIII) (Рада, 1909). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 242.

Білоусенко О. Нова поетична сила (Л.-Н. Вістник, 1909, VII, ст. 4—16). *В. Д.* XCV, с. 224—225.

Біляшевський М. Про український орнамент (Записки Україн. Наук. Тов. в Київі, III, ст. 40—53). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 174—175.

Björkmann Erik. Nordische Personennamen in England in alt- und frühmittelenglischer Zeit. Ein Beitrag zur englischen Namenkunde (Studien zur englischen Philologie, XXXVII). Галле, М. Німаєр, 1910, стор. XI+(V)+217, 8⁰. *З. К.* XCVI, Бібл. с. 194.

Быковъ Николай. Ив. Ив. Манжура, украинскій этнографъ и поэтъ (1851—1893), Катеринославъ, 1910, ст. 25. *М. Возняк.* XCVII, Бібл. с. 232—233.

Бобровъ Е. Проф. Изъ исторіи русской литературы и просвѣщенія въ XIX столѣтіи. I—XII. Варшава 1909, ст. 68, 8⁰. *В. Дорошенко.* XCIII, Бібл. с. 200—201.

Богородицкій В. Опытъ физіологіи общерусскаго произношенія въ связи съ экспериментально-фонетическими данными (Записки И. Казанскаго Унив. 1909 р. кн. 3, 4, ст. 1—32, в табл.). *О. Н.* XCIII, Бібл. с. 193.

Бойковъ Н. С. Агрономическій отдѣлъ Кіевской Губернской Управы по дѣламъ земскаго хозяйства. Потребительная кооперація въ Кіевской губ. Очеркъ, составленый инструкторомъ потребительныхъ обществъ... Київ, 1910, ст. 47. *М. Гехтер.* XCVIII, Бібл. с. 228—230.

Braun Joseph. Die liturgische Gewandung im Occident und Orient nach Ursprung und Entwicklung, Verwendung und Symbolik. Фрайбург в Б., Herder, 1907, стор. XXIV+797, 8⁰ (з 316 образками). 30 м. *З. К.* XCV, Бібл. с. 198.

Браунъ Ѳ. Шведская руническая надпись, найденная на о. Березани (Извѣстія имп. археол. ком. XXIII, 1907, стор. 66—75).

М. Грушевський. XCIII, Бібл. с. 173–174.

Brugmann Karl Dr. Ein Wörterbuch der sprachwissenschaftlichen Terminologie (Germanisch-romanische Monatsschrift hrg. v. H. Schröder. Гайдельберґ, 1909, IV, стор. 209—222). *З. К.* XCVI, Бібл. с. 193.

Brugmann K. Der slav. Instr. Pl. auf — **y** und der aw. Instr. auf — ŭš. (Indogermanische Forschungen XXII, 1907/08, ст. 336—339). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 208.

Brückner A. O Rusi normańskiej jeszcze słów kilka (Kwartalnik historyczny 1909, кн. 3, стор. 362—371). *І. Крч.* XCIV, Бібл. с. 200.

Brückner A. Über etymologische Anarchie. (Indogerm. Forschungen, XXIII, 1908/09, стор. 206—219). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 209.

Будде Е. Ѳ. Очеркъ исторіи современнаго литературнаго русскаго языка (XVII—XIX вѣкъ). (Энциклопедія славянской филологіи. Изд. отд. русск. яз. и слов. Имп. Академіи Наукъ. Подъ ред. И. В. Ягича. Выпускъ 12, Спб. 1908, ст. XIV+132, п. 70 коп.). *Вол. Дорошенко.* XCIII, Бібл. с. 190—192.

Будяк Ю. Записки учителя (1899—1906). (Л.-Н. В. 1909—10). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 227—228.

Buzek Józef Dr. Historya polityki narodowościowej rządu pruskiego wobec Polaków od traktatów wiedeńskich do ustaw wyjątkowych z r. 1908, Льв. 1909. Стор. VI+569, 16°. *Василь Панейко.* XCIV, Н. хр. с. 174—194.

Булгаковъ С. Святитель Іоасафъ Горленко, епископъ Бѣлгородскій и Обоянскій (1705—1754 рр.) Курскія Епархіальныя Вѣдомости 1909, ч. 11—19). *Ю. С.* XCVI, Бібл. с. 184—185.

Бучинський Б. Змаганя до унії руської церкви з Римом в роках 1498—1506 (Записки Укр. Наук. Тов. в Київі, IV, ст. 100—136; V, ст. 61—87; VI, ст. 5—53). *В. Д.* XCIV, Бібл. с. 201.

Vasmer M. Etymologien (Zeitschrift für deutsche Wortforschung hrg. v. F. Kluge. IX, 1907, стор. 20—23). *З. Кузеля.* XCVIII, Бібл. с. 204—205.

Варзаръ В. Е. Статистика стачекъ рабочихъ на фабрикахъ и заводахъ за трехлѣтіе 1906—1908 гг. Составилъ и разработалъ фабричный ревизоръ... Изданіе Отдѣла Промышленности Мин. Т. и Пр. Спб. 1910, ст. 72+220. *Я. Міхура.* XCVI, Бібл. с. 213—219.

Варнеке Б. В. Гоголь и театръ (Р. Ф. В. II, стор. 307—336). *І. Свѣнціцкій.* XCVII, Бібл. с. 231—232.

Варнеке Б. В. Исторія русскаго театра. Ч. 1-ая: XVII и XVIII вѣкъ. Казань, 1908, ст. III+361, 8°; Ч. II-ая: XIX в. (Опытъ изложенія), Каз., 1910, ст. IV+432. *І. Свѣнціцкій.* XIV, Бібл. с. 22—229.

Васильевскаго В. Г. Труды, изданіе Имп. Академіи Наукъ, т. I і II, 1, Спб. ст. VIII+401, 1908 і 295, 1909. *М. Грушевський.* XCVI, Бібл. с. 162—163.

Василенко Н. Памяти Н. И. Костомарова, какъ историка (Кіевская Мысль 1910, чч. 97 и 98). *В. Д.* XCVIII, Бібл. с. 195.

Webersfeld Edward. Jaworów, monografia historyczna, etnograficzna i statystyczna (Przewodnik naukowy i literacki 1909, ст. 369,

457, 551, 649, 741, 833, 903). *Ів. Крипякевич.* XCIV, Бібл. с. 205—206.

Weigand Gustav. Zur Terminologie der Molkerei (XVI Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig. 1910, ст. 213—230). *З. Кузеля.* XCVII, Бібл. с. 220 - 223.

Веретенниковъ В. И. Исторія Тайной канцеляріи петровскаго времени, Харків, 1910, ст. IV+306. *І. Джиджора.* XCVII, Бібл. с. 205—208.

Веселовскій Б. Исторія земства за сорокъ лѣтъ. Спб. 1909, изд. О. Н. Поповой, т. I, ст. XVI +724+2 мапи; т. II, ст. 703. *Вол. Дорошенко.* XCV, Бібл. с. 733—737.

Вестбергъ Фр. Ѳ. Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европѣ (Ж. М. Н. П. 1908, II, с. 364—412, III, с. 1—52). *М. Грушевський.* XCIII, Бібл. с. 175—178.

Wierzbowski Theodorus. Matricularum regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoniensi asservantur. T. I (1447—1492), Варшава 1905, ст. 4+IV +192; т. II (1492—1501), Варшава 1907, ст. VIII+192; т. III (1501—1506), Варшава 1908, ст. 4+IV+304. *Ів. Крипякевич.* XCVIII, Бібл. с. 174—176.

Wierzbowski Teodor. Vade mecum. Podręcznik do studyów archiwalnych dla historyków i prawników polskich. Варшава, 1908, стор. VIII+188. *Ів. Крипякевич.* XCVIII, Бібл. с. 173—174.

Wijk (van) N. Germanische Etymologien (Indogerman. Forschungen, 1909, XXIV, ст. 230—238). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 207.

Winiarz A. Archiwum Namiesnictwa we Lwowie (Przewodnik naukowy i literacki, 1909, VI—VII). *Ів. Кревецький.* XCVI, Бібл. с. 182—183.

Winiarz A. Z dziejów archiwum Namiesnictwa we Lwowie (Przewodnik naukowy i literacki, 1910, I—II). *Ів. Кревецький.* XCVI, Бібл. с. 182—183.

Воблый К. Г. Очерки по исторіи польской фабричной промышленности (Университетскія Извѣстія, київські, 1909 р., № 4—11, ст. 1+417+(1)+1—VIII). *О. Назаріев.* XCIV, Бібл. с. 237.

Вовк Хв. Палеолітичні знахідки в с. Мізинї на Чернигівщинї (Записки Українського Наук. Тов. в Київі, IV, 1909, ст. 90—99). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 174.

Возняк М. „Тренос“ М. Смотрицького (Дїло, 1910, чч. 134—139). *В. Д.* XCVII, Бібл. с. 233—234.

Волковъ Ѳ. К. Старинныя деревянныя церкви на Волыни (з I т. „Матеріаловъ по этнографіи Россіи“ й окремою відбиткою). Спб. 1910, ст. 26, 4°. *К. Широцький.* XCVII, Бібл. с. 194—197.

Wotsche Th. König Sigismund August von Polen und seine evangelischen Hofprediger (Archiv für Reformationsgeschichte 1906, IV, стор. 329—350). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 193.

Вяземскій Б. А. кн. Верховный Тайный Совѣтъ, Спб. 1909, ст. 423. *І. Джиджора.* XCVII, Бібл. с. 208—209.

Haberlandt M. Dr. Neuer Führer durch das Museum für österreichische Volkskunde. Ausgearbeitet vom Direktor. (Zeitschrift für österreichische Volkskunde, 1908, I—II, стор. 61—80, з 31

обр. в тексті). *З. К.* XCV, Бібл. с. 232—233.

Hammerschmidt Wilhelm. Geschichte der Baumwollindustrie in Russland vor der Bauernemanzipation. Штрасбурґ, 1906, ст. XIV+124, 8°. *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 236—237.

Handbuch des Deutschtums im Auslande nebst einem Adressbuch der deutschen Auslandschulen. 2 umgearb. und stark vermehrte Auflage. Berlin, 1906, ст. XXXI+573, 8°. *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 237—238.

Hartleb Kazimierz Dr. Stosunki Kalwinów polskich z gminą szwajcarską (Przewodnik naukowy i literacki 1910, кн. I, ст. 16—26). *І. Крч.* XCVI, Бібл. с. 183—184.

Helfert (von) Joseph Alexander Freiherr. Geschichte der österreichischen Revolution im Zusammenhange mit der mitteleuropäischen Bewegung der Jahre 1848—1849. Zweiter Band. Фрайбурґ і Відень, 1909, вел. 8°, ст. XV+382. *Іван Франко.* XCIII, Бібл. с. 188—189.

Герасимович І. На новий шлях (Замітки з нагоди загальних зборів „Української Школи" в Чернівцях, дня 13 червня 1909 р.). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 232—233.

Герасимович Іван. Подрібний розклад праці українського народного учительства по громадах. Одобрений з'їздом повітових комісий дня 21 і 22 листоп. 1908 р. в Чернівцях (Каменярі 1909). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 232.

Herz Hugo. Die Kriminalität der Juden in Österreich (Archiv für Strafrecht und Strafprozess hrg. v. J. Kohler. Берлїн, 1907, LIV, стор. 183—218. *З. К.* XCIV, Бібл. с. 221.

Гехтер М. Значінне України в економічному житті Росії (Л.-Н. Вістник, 1909, XI, ст. 288—301). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 237.

Гехтер М. З нової України (Л.-Н. Вістник, 1910, ч. 9, ст. 487—490). *В. Д.* XCVIII, Бібл. с. 236.

Гехтер М. З українського життя (Л.-Н. Вістник, 1909—10). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 241—242; XCVIII, Бібл. с. 231.

Гехтер М. Побічні й домашні (кустарні) селянські промисли на Вкраїні (Л.-Н. Вістник, 1909, XII, ст. 459—493). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 239.

Hiltebrandt Ph. Die polnische Königswahl von 1697 und die Konversion Augusts des Starken (Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken, X, 1907, ст. 152—215). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 193.

Hirt H. Untersuchungen zur indogermanischen Altertumskunde (Indogerm. Forschungen, XXI, 1908, стор. 55—95). *М. Грушевський.* XCVII, Бібл. с. 190—191.

Hnatjuk Vol. Die Brautkammer. Eine Episoda aus dem ukrainischen Hochzeitbräuchen. (*Ἀνθροποφυτεια.* Липськ, 1909, т. VI, ст. 113—149). *З. Кузеля.* XCV, Бібл. с. 226—228.

Hnatjuk Vol. Ein erotisches ukrainisches Lied aus dem XVII Jahrhundert. (*Ἀνθροποφυτεια.* Липськ, 1909, т. VI, стор. 344—347). *З. Кузеля.* XIV, Бібл. с. 226—228.

Hnatjuk Vołodymyr. Polnische erotische Lieder aus dem XVIII Jahrh. Mitgeteilt von... (*Ἀνθροποφυτεια.* Jahrbücher für Folkloristische Erhebungen und Forschungen zur Entwicklungsge-

schichte der geschlechtlichen Moral hrg. v. F. S. Krauss. Bd. VII. Липськ, 1910, стор. 359—365). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 217.

Hnatjuk, пор. **Parallelen.**

Голоскевичъ Г. К. Описаніе говора с. Бодачевки (Колодіевки), Ушицкаго у. Подольской губ. (Изв. 2 Отд. АКН. 1909, IV, ст. 106—131). *І. С.* XCVI, Бібл. с. 194.

Голубевъ С. Панегирикъ кіево-печерскому архимандриту Елисею Плетенецкому 1618 г. (Труды К. Дух. Ак., 1910, VI, ст. 296—350+2 таблиці). *М. Возняк.* XCVII, Бібл. с. 225—227.

Horák Jiří. Ze studií o motivech lidových písní československých (Narodopisný Věstnik. V Praze 1908, III, ст. 32—41). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 217—218.

Городцовъ В. А. Древнее населеніе Рязанской губерніи (по поводу статьи А. А. Шахматова), (Извѣстія отд. рус. языка, 1908). *Михайло Грушевський.* XCVIII, с. 5—9.

Гродский Й. О. Положеніе Русинів в Боснї (Руслан, 1909, чч. 232—251). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 222.

Грузинський Ол. „Elegia Alexii" Т. Прокоповича (Записки Україн. Наук. Тов. в Київі, IV, ст. 20—40). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 202.

Грушевський М. Байда Вишневецький в поезії й історії (Записки Наук. Тов. в Київі, III, ст. 108—139). *В. Дорошенко.* XCIII, Бібл. с. 180.

Грушевський М. Виговський і Мазепа (Л.-Н. В. 1909, VI, ст. 417—428). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 208—209.

Грушевський М. Вол. Антонович, основні ідеї його творчости і дїяльности (Зап. Наук. Тов. в Київі, кн. III, стор. 5—14). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 234.

Грушевський М. В сорок восьмі роковини Шевченка (Л.-Н. Вістник, 1909, IV, ст. 3—6). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 203.

Грушевський М. На українські теми (Л.-Н. Вістник, 1909—10). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 241; XCVIII, Бібл. с. 231.

Грушевський М. Наша Школа (Наша Школа, 1909, I—II, ст. 1—5). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 227.

Грушевський М. По світу (З подорожних вражінь). (Л.-Н. Вістник, 1909, кн. I—V, ст. 16—31, 304—319, 515—532, 48—56, 234—244). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 203.

Грушевський М. Україна, Білорусь, Литва (Дїло, 1909, ч. 29; Ukrainische Rundschau, 1909, ч. 2). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 240.

Грушевський Мих. Українська історіографія і Микола Костомаров (Л.-Н. Вістник, 1910, ч. 5, стор. 209—225). *В. Д.* XCVII, Бібл. с. 215—216.

Грушевський Мих. Холмщина (Головні моменти в історії її приналежности). (Дїло, 1909, ч. 107). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 202.

Грушевський М. Юбилей Миколи Гоголя (Л.-Н. Вістник, 1909, III, ст. 606—610). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 203.

Грушевський Ол. З життя української старини XVIII в. І. Земельні маєтки п. Леонтія Свічки (Записки Україн. Наук. Тов. в Київі, III, ст. 149—158). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 186—187.

Грушевскій Александръ. Изъ исторіи украинской этнографіи. Этнографическія темы въ украин-

ской литературѣ. (Извѣстія отд. рус. яз. и слов. Имп. Ак. Наукъ 1909 г., кн. 2, стор. 152—180). *М. Возняк.* XCVIII, Бібл. с. 209—210.

Грушевський Ол. М. Гоголь і сучасна українська суспільність (Зап. Україн. Наук. Тов. в Київі, V, ст. 3—19). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 229.

Грушевський Ол. Поетична творчість П. Кулїша (Л.-Н. Вістник, т. IX—XII, ст. 398—411, 72—89, 436—453). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 224.

Грушевський Ол. Українське письменство в 1909 р. Л.-Н. В., 1910, ч. 1). *В. Д.* XCVII, Бібл. с. 237.

Грушевський Ол. Українські поети в новім перекладі Л.-Н. В. 1909, V, ст. 292—298). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 225.

Hujer O. Slav. domovъ. (Indogermanische Forschungen XXIII, 1908/09, стор. 152—158). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 208.

Hujer O. Slavische Miszellen. (Indogermanische Forschungen, 1909, XXIV, стор. 70—72). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 207.

Gawlik Mieczysław. Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. (Kwartalnik historyczny 1909, кн. 1—2, стор. 78—125). *Ів. Крипякевич.* XCV, Бібл. с. 203—204.

Garr Max. Die österreichische Wahlreform. Beiträge zur Geschichte ihrer Entstehung (Jahrbuch für Gesetzgebung u. Volkswirtschaft des deutschen Reichs. Липськ, 1907, том XXXII, 2, ст. 1575—1612). *З. Кузеля.* XCIV, Бібл. с. 220—221.

Геринович Володимир. Питане про третичного чоловіка в новійшій літературі (Л.-Н. Вістник, Львів—Київ, 1909, т. XLVI, кн. V, ст. 331—345). *З. Кузеля.* XCV, Бібл. с. 191—196.

Grużewski Bolesław. Ordynacya sądów ziemskich i grodzkich w Galicyi 1778 r. (відб. з „Przegląd-y prawa i administracyi“, 1909), Львів, 1900, ст. 34. *Ів. Кревецький.* XCIV, Бібл. с. 219—220.

Данилевич В. Нові дані для біографії Івана Сїрка (Записки Україн. Наук. Тов. в Київі, III, ст. 140—148). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 186.

Даниловъ В. А. А. Котляревскій и М. А. Максимовичъ (Р. Ф. В 1909, I, ст. 113—120). *І. С.* XCV, Бібл. с. 216.

Данилів В. До історії української етнографії (Зап. Наук. Тов. в Київі, IV, ст. 41—48). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 231.

Данько М. Вол. Винниченко (проба літературної характеристики) (Л.-Н. Вістник, 1910, ч. 7). *В. Д.* XCVII, Бібл. с. 237.

Detlefsen D. Die Anordnung der geographischen Bücher des Plinius u. ihre Quellen (=Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie hrg. von W. Sieglin, XVIII). Берлїн, 1909, ст. VI+171. *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 193.

Dziewulski Stefan. Statystyka ludności gubernii Lubelskiej i Siedleckiej wobec projektu utworzenia gubernii Chełmskiej. Варшава, 1909, ст. 38, 8^0 + карта. *В. Гнатюк.* XCVIII, Бібл. с. 212—215.

Diels Paul. Studien zur slavischen Betonung (Arch. für slav. Philol. 1909, I—II, ст. 1—101). *І. С.* XCVII, Бібл. с. 223.

Добровольський Л. Забуті межі

давньої Київщини (Записки Україн. Наук. Тов. в Київі, Ш, ст. 54—78). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 174.

Доброгаевъ М. Игуменъ Почаевскаго, а потомъ Георгіевскаго Козелецкаго монастыря Іосифъ Исаевичъ (1708—1731 г.), (Волынскія Епархіальныя Вѣдомости, 1906 р., ч. 42). *Ю. С.* XCVII, Бібл. с. 214.

Доброгаевъ М. Черниговскій игуменъ Каллистъ Меновскій, бывшій прежде настоятелемъ монастыря Почаевскаго (Волынскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909 р, ч. 40). *Ю. С.* XCVII, Бібл. с. 214.

Dokumenty w sprawie guberniі chełmskiej, Краків, 1908, ст. 24, 8°. *В. Гнатюк.* XCVIII, Бібл. с. 215—216.

Доманицький В. Альбом українських історичних портретів (Рада, 1909, ч. 36). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 202.

Доманицький В. Марко Вовчок (Діло, 1909, чч. 170—172). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 224.

Доманицький В. Незнаний ширше портрет Мазепи (Діло, 1910, ч. 55). *В. Д.* XCVII, Бібл. с. 198.

Доманицький В. Одна з „Катерин“ (Матеріял для драми з життя „українофілів“ 1860-их років). (Л.-Н. Вістник, 1909, VII, ст. 65—70). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 211.

Doritsch Al. Gebrauch der altbulgarischen Adverbia (16 Jahresbericht d. Instituts f. rumänische Sprache. Липськ, 1910, ст. 81—192). *З. К.* XCVI, Бібл. с. 193—194.

Драгоманова М. Листи до редакторів російського соціяльно-революційного видання „Впередъ“ (1876—1878). (Діло, 1910, чч. 200—232 і окремо, Львів, 1910, ст. 58, ц. 50 сот.). *В. Д.* XCVIII, Бібл. с. 195—196.

Древная записка пѣшехода Саратовскаго церковника изъ Саратова до Кіева въ 1787 г. (Курскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909 р., ч. 30—31). *Ю. С.* XCVII, Бібл. с. 215.

Древнее преданіе о Борисоглѣбскомъ монастырѣ, составленное Полоцкимъ архіепископомъ Іосафатомъ Кунцевичемъ въ дѣлѣ съ Корсакомъ (Полоцкія Епархіальныя Вѣдомости, 1909, ч. 34, ст. 622—626). *Ю. С.* XCVI, Бібл. с. 169.

Євшан М. Богдан Лепкий (Елементи його творчости). (Укр. Хата, 1909, ч. 7—8, ст. 396—403). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 212.

Євшан М. Василь Пачовський (спроба характеристики). (Укр. Хата, 1909, ч. 6, стор. 306—314). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 212—213.

Євшан М. Микола Чернявський (спроба характеристики). (Л.-Н. Вістник, 1910, ч. 5). *В. Д.* Бібл. с. 236.

Євшан М. Михайло Яцків. Літературна характеристика (Укр. Хата, 1909, ч. 3—4, ст. 157—165). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 204.

Євшан М. Ольга Кобилянська (Укр. Хата, 1909, ч. 9, ст. 473—482). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 211—212.

Євшан М. Петро Карманський і нова збірка його поезій (Л.-Н. Вістник, 1909, VI, ст. 537—543). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 212.

Єрофеєв І. Українські думи і їх редакції (Зап. Наук. Тов. в Київі, VI, ст. 69—83). *І. С.* XCV, Бібл. с. 223.

Eulenburg Franz. Die internationale Wirtschaftslage (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozial-

politik und Verwaltung, 1906, т. XV, ст. 281—306). *З. Кузеля.* XCIV, Бібл. с. 236—237.

Єфремов С. Гнучка чесність (Рада, чч. 59 і 60). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 225.

Єфремов С. Муза гніву та зневірря (Рада, 1909, чч. 282 і 284). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 225.

Єфремов С. На переломі (Рада, 1910, ч. 46). *В. Д.* XCVII, Бібл. с. 234.

Жуковичъ П. Проф. Жизнеописаніе митрополита Іосифа Вельямина-Рутскаго, составленное митрополитомъ Рафаиломъ Корсакомъ, и сочиненіе Рутскаго объ улучшеніи внутренняго строя уніатской церкви (Христіанское Чтеніе 1909, августъ—сентябрь). *Ю. С.* XCVI, Бібл. с. 184.

Жуковичъ П. Проф. Козацкій погромъ и Куруковскій договоръ 1625 года (Христіанское Чтеніе, 1900, цвітень, ст. 515—532, і май, ст. 769—789). *Ю. С.* XCVI, Бібл. с. 169—170.

Жуковичъ П. Н. О неизданныхъ сочиненіяхъ Іоасафата Кунцевича, Спб., 1910, ст. 33 (в Извѣстій Академіі, 1909, III). *М. Грушевський.* XCIV, Бібл. с. 202—203.

Жуковичъ П. Проф. Первый польскій сеймъ послѣ Куруковскаго разгрома казаковъ (Христіанское Чтеніе, 1909, червень—липень, стор. 906—932). *Ю. С.* XCVI, Бібл. с. 169—170.

Жуковичъ (П. Н.) Протестація митрополита Іова Борецкаго и другихъ западно-русскихъ іерарховъ, Спб., 1909, ст. 19, вел. 8° (з III т. „Статей по славяновѣдѣнію"). *М. Грушевський.* XCIV, Бібл. с. 203—204.

Zahorski Władysław Dr. Obraz Najświętszej Panny Marji Ostrobramskiej w Wilnie (Kwartalnik litewski, t I, ст. 19—33). *І. Крипякевич.* XCV, Бібл. с. 198.

Залізняк М. Популярна література Галицької України 1908 р. (Л.-Н. Вістник, 1909, IX, ст. 512—527). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 233.

Zachar Anton. Die Bevölkerung des Herzogtums Bukowina nach dem Berufe veröffentlicht von... Teil I—II. (Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina, Heft XIII). Чернівці, 1908—9, ст. XVIII+225+XIX+326. *М. Кордуба.* XCVIII, Н. хр. с. 169—172.

Zachar Anton. Die Ergebnisse der Volks- und Viehzählung vom 31. Dezember 1900 im Herzogtume Bukowina. Veröffentlicht von... (Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. Heft XI). Чернівці, 1907, вел. 8°, ст. CCL+77+XLIX+26. *М. Кордуба.* XCVIII, Н. хр. с. 169—172.

Zbornik u slavu Vatroslava Jagića (Jagić — Festschrift). Берлін, 1908, стор. 1 порт.+VIII+725. *І. Свєнціцкий.* XCVI, Бібл. с. 191—193.

Z czasów wojen kozackich. Przyczynki do dziejów z lat 1648—1655 (Przegląd historyczny, 1909, т. IX, ст. 228—248, 342—362). *Ів. Крипякевич.* XCVI, Бібл. с. 170—171.

Jensen Alfred. Mazepa. Historiska bilder frăn Ukraina och Karl XII-s dagar. Лунд, 1909, ст. 241. *С Томашівський.* XCIII, Бібл. с. 181—184.

Іерархи Бѣлгородско-Курской епархіи въ XVII и XVIII столѣтіи (Курскія Епархіальныя Вѣдо-

мости, 1909 р., ч. 2—6). *Ю. С.* XCVII, Бібл. с. 214—215.

Истринъ В. Греческій оригиналъ болгарскаго перевода хроники Георгія Амартола (Визант. Врем. т. XIII, 1907, ст. 36+57). *М. Грушевський.* XCIII, Бібл. с. 202.

Kaindl R. F. Dr. Die Bukowina im Jahre 1809 (Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums 16 Jahrg., Чернівці, 1909, ст. 17—25). *М. Кордуба.* XCVIII, Н. хр. с. 167.

Kaindl Raimund Friedrich. Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern. Гота, 1907, т. I, ст. XXII+370+1 карта. Том II, ст. XII+422+1 карта. *І. Крипякевич.* XCIV, Бібл. с. 197—200.

Kaindl Raimund Friedrich Dr. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Auf Veranlassung der Czernowitzer Stadtgemeinde. Чернівці, Пардіні, 1908, 4⁰, ст. XIV+231. *М. Кордуба.* XCVIII, Н. хр. с. 163—166.

Kaindl Raimund Dr. Prof. in Czernowitz. Neue Beiträge zur Geschichte der Deutschen in Galizien. (Відбитка із „Deutsche Erde, Zeitschrift für Deutschkunde. Gotha—Perthes, Jahrg. 1909, Heft 6, стор. 170—172). *Іван Франко.* XCV, Бібл. с. 209—215.

Kalima I. Nochmals russ. bygát' „trocknen, dahinschwinden, verderben" (Indogermanische Forschungen, XXIV, 1900, ст. 249—250). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 207.

Kallenbach Józef пор. **Lament** chłopski.

Карскій Е. Ѳ. Значеніе Н. В. Гоголя въ исторіи русскаго литературнаго языка (Р. Ф. В. 1909, II, ст. 205—222). *І. Свенціцкій.* XCVII, Бібл. с. 231—232.

Keller Albrecht. Die Schwaben in der Geschichte des Volkshumors. Freiburg i. B., J. Biclefeld, 1907, ст. XVI+388, 8⁰, 8 м. *З. К.* XCV, Бібл. с. 231.

Kisch G. Nordsiebenbürgisches Namenbuch (Archiv des Vereines für siebenb. Landeskunde. 1907, XXXIV, 1, стор. 1—153). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 193.

Клингеръ В. Животное въ античномъ и современномъ суевѣріи (Университетск. Извѣстія, київські, 1909, №№ 10, 11, 1910, № 1, ст. 1—205). *О. Н.* XCV, Бібл. с. 230.

Klinger Witold. Jajko w zabobonie ludowym u nas i w starożytności (Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział filologiczny. Serya II. Tom XXX (Og. zb. t. 45). 1909, ст. 162—190). *О. Назаріїв.* XCV, Бібл. с. 228—229.

Къ матеріаламъ для исторической топографіи Кіева (Труды Кіев. Духовной Академіи, 1909, лютий, ст. 311—336). *Ю. С.* XCV, Бібл. с. 216.

Кмицикевич В. Заснованє товариства учителів висших шкіл ім. Сковороди в Чернівцях (Наша Школа, 1909, III—IV, ст. 18—23). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 233.

Ковалевскій Максимъ. Соціологія, т. II: Генетическая соціологія или ученіе объ исходныхъ моментахъ въ развитіи семьи, рода, собственности, политической власти и психической дѣятельности. Спб., 1910, ст. 296. *М. Грушевський.* XCVII, Бібл. с. 189—190.

Колесса Ф. Матеріяли до історії козаччини з рр. 1709—1721 зібрані в Шведськім Державнім Архіві в Штокгольмі (Діло, 1910, чч. 33, 34, 36, 38—40). *В. Д.* XCVII, Бібл. с. 213.

Кондаковъ Н. П. Изображенія русской княжеской семьи въ миніатюрахъ XI вѣка. Спб. 1906, ст. 123+2+6 табл. *М. Грушевський.* XCV, Бібл. с. 196—198.

Кондаковъ Н. П. Македонія — Археологическое путешествіе (съ 12 табл., 1 цвѣтн. автотипіей и 194 рисунками въ текстѣ). Спб., 1909. *К. Широцький.* XCVI, Н. хр. с. 151—161.

Копач І. Др. Новий австрійський „Нормальний плян науки для гімназій" (Наша Школа, 1909, I—II, ст. 14—32; III—IV, ст. 24—77). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 229.

Kopera Felix. Notatki do historyi sztuki i kultury w Polsce. Краків, 1909, ст. IV+80+17 таблиць. *Ів. Крипякевич.* XCVII, Бібл. с. 191.

Копко Петръ М. Д-ръ. Изслѣдованіе о языкѣ „Бесѣдъ на Евангелія" (св. Григорія Великаго папы римскаго) памятника южнорусскаго XII вѣка. Львів, 1909, ст. 103+(2). *М. Возняк.* XCVI, Бібл. с. 189—190.

Korduba Miron Dr. Die Lage der Ukraine und die Politik Mazepas vor der Schlacht bei Poltawa (Bukowiner Post, 1909, ч. 2423—2424). *З. Кузеля.* XCVIII, Бібл. с. 178.

Кордуба М. Др. Українські підручники в середніх школах на Буковині (Наша Школа, 1909, III—IV, ст. 91—97). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 230.

Korzon Tadeusz. Organizacja wojskowa Litwy w okresie jagiellońskim (Rocznik Towarzystwa przyjaciół nauk w Wilnie, 1908, ст. 1—16). *І. Крч.* XCIII, Бібл. с. 179.

Короленко В. Трагедія писателя. Нѣсколько мыслей о Гоголѣ (Русское Богатство, 1909, ч. 4, ст. 160—172; ч. 5, ст. 143—185). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 230.

Корфъ С. А. Замѣтка объ отношеніяхъ древне русскаго лѣтописца къ монархическому принципу (Журналъ Мин. Нар. Просв., 1909, VII, ст. 50—71). *І. Франко.* XCIV, Бібл. с. 222—224.

Костомаровъ Н. Изъ воспоминаній. Арестъ, заключеніе, ссылка (Вѣстникъ Европы, 1910, кн. 4). А. Костомарова — Н. И. Костомаровъ. — Изъ воспоминаній (ibid. кн. 6—9). Е. Юнге — Воспоминанія о Н. И. Костомаровѣ (ibid. кн. 11). *В. Д.* XCVIII, Бібл. с. 195.

Kochanowska Auguste. Bukowinaer Jahrmärkte (Zeitschrift für österreichische Volkskunde. Відень, 1908, V—VI, ст. 199—207). *З. К.* XCV, Бібл. с. 231—232.

Koštiál, пор. **Parallelen.**

Krauss, пор. **Parallelen.**

Croiset v. d. Kop A. C. Die russischen Übersetzungen polnischer Literaturwerke. Ein Beitrag zur Geschichte der geistigen Bildung Russlands im XVIII Jahrhundert (Archiv f. sl. Phil. Bd. XXX, 57—89). *І. Свенціцкий.* XCVI, Бібл. с. 202—203.

Krumbacher K. *Κτήτωρ.* Ein lexikographischer Versuch (Indogermanische Forschungen, XXV, 1909, стор. 393—421). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 208.

Крушельницький А. Українські підручники в середніх школах у Галичині (Наша Школа, 1909, III IV, ст. 78—90). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 229—230.

Кудрявскій Д. Къ статистикѣ глагольныхъ формъ въ Лаврентьевской лѣтописи (Изв. 2 отд.

Ак. Наукъ, 1909, II, ст. 48—54 з діаґрамою). *І. С.* XCVII, Бібл. с. 224.

Кудряшевъ П. Отношеніе населенія къ выборамъ въ Екатерининскую коммиссію (Вѣстникъ Европы, 1909, чч. 11 і 12, ст 99—120 і 531—548). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 216.

Кузеля З. Про потребу і техніку збирання етноґрафічних матеріялів (Дїло, 1909, ч. 155). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 232.

Кузеля З. і **Чайковский** М. Словар чужих слів. 12000 слів чужого походженя в українській мові. Зібрали... вредаґував др. Зенон Кузеля. Чернівці, 1910, VIII +368, 8⁰. *В. Гнатюк.* XCVIII, Бібл. с. 201—204.

Кунцевичъ Іосафатъ, порівн. **Древнее** преданіе.

Лагуновъ Н. Донское земство (Русское Богатство, 1909, № 11, ст. 108—133, № 12, ст. 56—86). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 237—238.

Лаппо И. Пинскій сеймикъ послѣ отреченія Яна Казимира (Журналъ Мин. Нар. Просв., 1910 р, февраль, ст. 284 - 300). *О. Назаріѣв.* XCVII, Бібл. с. 203—205.

Латышевъ В. В. *Понтика.* Изборникъ научныхъ и критическихъ статей по исторіи, археологіи, географіи и эпиграфикѣ Скиѳіи, Кавказа и греческихъ колоній на побережьяхъ Чернаго моря. Спб., 1909, ст. 430+4 таблиці. *М. Грушевський.* XCIV, Бібл. с. 196.

Л. В. Что значитъ фамилія „Тѣнтѣтниковъ?“ (Р. Ф. В. 1909, II, ст. 223—226). *І. Свєнціцкий.* XCVII, Бібл. с. 231—232.

Lewin Dawid Dr. Das Branntweinmonopol in Russland. Ergänzugsheft zu XXV Bd. der Zeitschrift für das gesamte Staatswissen. Тібінґен, Г. Лемп, 1908, ст. 208, 8⁰, ц. 5 М. *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 237.

Левицький М. Де-що до справи про вкраїнську письменницьку мову (Л.-Н. Вістник, 1909, VIII, ст. 238—251). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 193.

Левицький О. Невінчані шлюби на Україні в XVI—XVII ст. (Зап. Україн. Наук. Тов. в Київі, III, ст. 98—107). *В. Д* XCIII, Бібл. с. 180.

Leżański Richard. Zwei gerichtliche Urteile (Archiv für Kriminalanthropologie, 1908, XXIX, ст. 202—204). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 218.

Леонтія (Лебединскаго) московскаго митрополита письма (Чтенія въ Имп. Общ. Ист. и Др. Р. при москов. унив., 1908, II, ст. 9—50). *М. Залїзняк.* XCIV, Бібл. с. 206—208.

Леонтовичъ Ѳ. И. Вѣча, сеймы и сеймики въ Великомъ Княжествѣ Литовскомъ (Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1910, февраль, ст. 233—274). *О. Назаріѣв.* XCIV, Бібл. с. 213—218.

Leskien A. Zur Kritik des altkirchenslavischen Codex Supraliensis (Abhandlungen der philol.-hist. Klasse der K. Sächs. Gesellschaft der Wissenschalten, Bd. XXVII, № XIII і осібно) Липськ, 1909, ст. 23, 8⁰. *І. Свєнціцкий.* XCVII, Бібл. с. 216—217.

Lilientalowa Regina. Święta żydowskie w przeszłości i teraźniejszości. Część I (Rozprawy Akademii Umiejętności, wydział filologiczny. Serya II. Tom XXX (Ogóln. zb. t. 45). 1909 p., ст. 191—288, з 20 табл.). *О. Назаріѣв.* XCVIII, Бібл. с. 216—217.

Липа І. Іван Манджура. Біографічний нарис (Укр. Хата, 1909, ч. 5—6). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 210.

Липа Іван. Олексій Плющ (психографічний нарис). (Укр. Хата, 1909, ч. 5, ст. 223—228). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 212.

Липинський В. Данило Братковський, суспільний діяч кінця XVII ст. (Л.-Н. Вістник, 1909, II, ст. 326 - 338). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 186.

Litwinowicz M. Dr. Die Hypothekarverschuldung des Grossgrundbesitzes physischer Personen in der Bukowina, des Grundbesitzes in der Landeshauptstadt Czernowitz u. des Kleingrundbesitzes physischer Personen im Gerichtsbezirke Czernowitz, von... (Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. Heft XII). Чернівці, 1907, вел. 8⁰, стор. 93. *М. Кордуба.* XCVIII, Н. хр. с. 169—172.

Личко Ів. Л. Яновська, критичні замітки (Л.-Н. Вістник, 1909, III, ст. 618—628). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 204.

Личко І. Спиридон Черкасенко (Критичний нарис). (Україн. Хата, 1909, ч. 1, ст. 26—29; ч. 2, ст. 63—66). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 205.

Лобода А. Праці Антоновича по етнографії та літературі (Зап. Наук. Тов. в Київі, III, ст. 23—28). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 235.

Лозинський М. Литовське національне відродженнє (Л.-Н. В., 1910, ч. 6, ст. 488—503; ч. 7, ст. 71—81 і ч. 8, ст. 258—276). *В. Д.* XCVIII, Бібл. с. 194.

Лотоцький О. Безвістний поет демократ (Л.-Н. Вістник, 1909, I, ст. 77—96). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 202—203.

Лукіянович Д. Михайло Яцків (Л.-Н. Вістник, 1909, XI, ст. 275—287). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 211.

Лучаківський К. Др. До історії видавництва українських шкільних книжок (Наша Школа, 1910, ч. 1, ст. 24—38). *В. Д.* XCVIII, Бібл. с. 193—194.

Любавскій М. К. Отзывъ о сочиненіи А. В. Стороженка: Стефанъ Баторій и днѣпровскіе козаки (Записки Имп. Акад. Наукъ истор.-фил. отдѣл, т. VIII, № 8, ст. 141—181). *Ів. Крипякевич.* XCVI, Бібл. с. 167—168.

Lament chłopski na pany, wydał Józef Kallenbach, wydawca Karol Badecki (Białe kruki, I). Львів, 1910, ст. VII+28, 4⁰. *Ів. Шпитковський.* XCVII, Бібл. с. 227—231.

Маковей О. Александер Попович (Причинок до історії 1850-х років на Буковині). (Буковина, 1909, чч. 10 і 11). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 223—224.

Маковей О. З нагоди ювилею „Руської Бесїди“ в Чернівцях). (Роки 1869—1885 в історії сього товариства) (Буковина, 1909, чч. 33 і 34). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 216.

Маковей О. З переписки двох поетів (Буковина, 1909, ч. 46). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 210.

М. О. Материяли до історії буковинської Руси (Руслан, 1909, чч. 1, 2, 4—19 і 21—41). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 189.

Маковей О. Причинок до історії народного шкільництва на Буковині (Буковина, 1909, ч. 15). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 210—211.

Маковей О. Др. Шипітскі берези (Замітки до кількох поем

Федьковича). (Буковина, 1909, ч. 232 і 234). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 210.

Margolin Salomom. Die wirtschaftliche Lage der jüdischen arbeitenden Klassen in Russland (Archiv für Sozialwissenschaft u. Sozialpolitik, 1907, XXVI, стор. 240—269). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 237.

Marquart J. Cfr. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrh. (ca. 840—940). Липськ, 1903, ст. L+557). *М. Грушевський.* XCIII, Бібл. с. 175—178.

Marquart J. Untersuchungen zur Geschichte von Eran, II. Липськ, 1907, ст. 259 (Philologus, Supplementband X). *М. Грушевський.* XCIV, Бібл. с. 196—197.

Матушевський Ф. В. Б. Антонович при світлї автобіографії та данних історії (Рада, 1909, ч. 70—71 і осібно). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 235.

Meillet M. Einführung in die vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen (Переклад з 2-ого французького видання Wilh. Printz-a). Липськ, 1909, ст. XVIII+330. *І. Свенціцкий.* XCVII, Бібл. с. 216.

Мельник—Антонович К. Майданові городища на Українї (Зап. Україн. Наук. Тов. в Київі, III, ст. 79—97). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 174.

Meringer R. Wörter und Sachen, I—V (Indogerm. Forschungen, т. XVI—XIX і XXI). *М. Грушевський.* XCIII, Бібл. с. 171.

Meyer—Lübke W. Aufgaben der Wortforschung (Germanisch-romanische Monatsschrift, I, зош. X, ст. 634—647). *З. К.* XCVI, Бібл. с. 193.

Mikkola Joos. J. Zur slavischen Etymologie (Indogermanische Forschungen, XXIII, 1908/09, стор. 120—127). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 206—207.

Михайлович Гнат. Відродженє литовского народу (Руслан, 1909, чч. 1—4, 7, 8, 10—11, 13). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 189.

Михальчук і Е. **Тимченко.** Програма до збирання діялектичних одмін української мови (Записки Україн. Наук. Тов. в Київі, V, ст. 1—48; VI, ст. 49—96 в додатку). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 192—193.

Могилянскій М. Неизвѣстное стихотвореніе Т. Г. Шевченка (Вѣстникъ Европы, 1909, V, ст. 194—196). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 231.

Mombert Paul. Studien zur Bevölkerungsbewegung in den letzten Jahrzenten mit besonderer Berücksichtigung der ehelichen Fruchtbarkeit. Карльсруе, G. Braun, 1907, ст. VI+280, 8°. *З. К.* XCV, Бібл. с. 238—239.

Morawski K. M. Pamiętnik marszałka Stanisława Lubomirskiego z czasów konfederacyi barskiej (Kwartalnik historyczny 1909, кн. 3, стор. 378—380). *Ів. Крч.* XCV, Бібл. с. 216.

Мякотинъ В. Теоретикъ польской національ-демократіи (Русское Богатство, 1909, Nr. 6, ст. 91—127). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 240.

Невірова К. Мотиви української демонольогії в „Вечерах“ та „Миргородї“ Гоголя (Зап. Україн. Наук. Тов. в Київі, V, ст. 27—60). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 229—230.

Некрасовъ Н. И. Замѣтка о ст.-слав. формѣ любы въ выраженіи любы дѣяти (Изв. 2 отд. 1909, IV, ст. 165—174). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 208.

Некрасовъ Н. И. По поводу двухъ статей А. И. Томсона о род.-вин. падежѣ (Изв. 2 ого отд. Ак. Наукъ, 1909, III, ст. 35—74). *І. С.* XCVII, Бібл. с. 224.

Niederle L. Cholmska Rus (Narodopisný Věstnik. V Praze, 1909, IV, стор. 82—85). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 218.

Никольскій А. Нѣсколько словъ о житіи и сочиненіяхъ св. Димитрія Ростовскаго (Изв. II о Отд. Ак. Наукъ, 1909, I, ст. 160—171). *І. С.* XCV, Бібл. с. 215.

Nistor Janen J. Dr. Zur moldauisch-pokutischen Grenzfrage (Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums 16 Jahrg., 1909, ст. 3—16). *М. Кордуба.* XCVIII, Н. хр. с. 166—167.

Новомбергскій Н. Слово и дѣло государевы. Матеріалы, т. II. Томск, 1909, стор. II+368+6. *І. Джиджора.* XCVII, Бібл. с. 205—208.

Огибовскій І. свящ. Къ вопросу о мѣстѣ погребенія основательницы Почаевскаго монастыря Анны Тихоновны Гойской (Волынскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909, N. 44). *Ю. С.* XCVII, Бібл. с. 213.

Огієнко Іван. Двійне число в українській мові (відбитка з Зап. Укр. Наук. Тов. в Київі, 1909, VI). Київ. 1910, ст. 43. *І. Свенціцкий.* XCVI, Бібл. с. 188—189.

Огієнко Ив. Изданія „Ключа Разумѣнія" Іоанникія Галятовскаго (Русскій Филологическій Вѣстникъ, 1910, N. 2, ст. 263—307). *М. Возняк.* XCV, Бібл. с. 219—220.

Огієнко І. Історичний словник української граматичної термінольоґії (Записки Україн. Наук. Тов. в Київі, IV, ст. 49—89). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 192.

Огієнко І. Шевченко на селі (Чи знають Шевченка та його твори наші селяне?) (Рада. 1909, ч. 46). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 233.

Огієнко І. Як селяне читають і пишуть по вкраїньски (Матеріяли до питання про вкраїньский правопис (Л.-Н. Вістник, 1909, VI, ст. 505—514). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 193.

Олесницький Е. Др. Кропивницькій в Галичинї (Діло, 1910, ч. 95). *В. Д.* XCVII, Бібл. с. 235.

Описаніе Почаевской Лавры вскорѣ по отпаденіи ея въ унію въ 30-хъ годахъ XVIII вѣка (Волынскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909, ч. 34). *Ю. С.* XCVII, Бібл. с. 215.

Орѣшковъ П. Древнеболгарское эпентетическое *л* (Рус. Фил. Вѣст., 1909, I, стор. 97—110). *І. С.* XCVII, Бібл. с. 224.

О Св. Димитріи Ростовскомъ (Кіевскія Епархіальныя Вѣдом., 1909, ч. 43). *Ю. С.* XCVII Бібл. с. 213.

Osten-Sacken Frhr. v. d. W. Etymologien (Indogerm. Forschungen, XXIII, 1908/09, стор. 376—384; XXIV, 1909, ст. 238—248). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 206.

Osten-Sacken Freiherr v. d. W. Zur slavischen Wortkunde (Indogermanische Forschungen, XXII, 1907/08, стор. 312—323). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 205—206.

О частномъ землевладѣніи въ Кіевской губ. Київ, 1910, ст. 63+

статистичні таблиці. *М. Гехтер.* XCVIII, Бібл. с. 223—227.

Pawłowski Bron. Dr. Lwów w 1809 r. (Biblioteka lwowska, III). Львів, 1909, ст. 82. *Ів. Кревецький.* XCIII, Бібл. с. 187—188.

Павлуцький Г. В. Антонович як археольоґ (Зап. Наук. Тов. в Київі, III, ст. 15—22). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 235.

Памятники древне-русскаго каноническаго права. Часть первая (Памятники XI—XV в.). Изданіе второе. Спб., 1908, ст. III—VI+I—XVIII+1—446+1—72 (Русская Историческая Библіотека, т. VI). *О. Назаріїв.* XCIV, Бібл. с. 211—213.

Parallelen zu einem magyarischen Volkslied. Eine Umfrage von Vol. Hnatjuk. Beiträge von Hnatjuk, Koštiál und Krauss. (*Ἀνθρωποφυτεια*, Липськ, 1909, т. VI, ст. 348—352) *З. Кузеля.* XCV, Бібл. с. 226—228.

Пачовський М. Др. Становище й наука українсько-руської мови як викладової в наших ґімназіях (Наша Школа, 1909, I—II, ст. 33—61). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 194.

Педаґоґ. Наша відповідь (Наша Школа, 1909, III—IV, стор. 1—9). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 230—231.

Перетцъ В. Н. Къ исторіи польско русскаго народнаго театра, XI—XII (Изв. 2-го Отд. Ак. Наукъ, 1909, I, ст. 125—159). *І. С.* XCV, Бібл. с. 223.

Перетцъ В. Н. Проф. Новые труды по источниковѣденію древне-русской литературы и палеографіи (Университетск. Извѣстія, київські, 1909, N. 6, ст. 1—39). *О. Назаріїв.* XCVI, Бібл. с. 196—197.

Перетц В. Панеґірик „Вѣзерунокъ цнотъ превел. о. Е. Плетенецкого“ року 1618 (Записки Наук. Тов. в Київі, VI, ст. 54—68). *І. С.* XCV, Бібл. с. 223.

Petersson Herbert. Etymologien (Indogermanische Forschungen, XXIII. 1908/09, ст. 384—404). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 206.

Petersson H. Zur indogermanischen Wortforschung (Indogerm. Forschungen, 1909, XXIV, ст. 250 і д.). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 206.

Петровъ А. Л. Рукописные матеріалы о. А. Петрушевича (відб. з „Извѣстій Имп. Акад. Наукъ“, 1910, N. 7). Спб., 1910, ст. 493—510. *Ів. Кревецький.* XCVI, Бібл. с. 205—207.

Петровъ Н. проф. Кіевская искуственная литература XVII и XVIII вв., преимущественно драматическая (Труды Кіев. Дух. Академіи, 1909, май—падолист і 1910 сїчень). *Ю. С.* XCV, Бібл. с. 220—221.

Петровскій Н. М. Къ исторіи „Откровенія Меѳодія Патарскаго“ въ западно-славянскихъ литературахъ (відб. з „Извѣстій Отд. русс. языка Акад. Наукъ 1909 г.“, кн. 3). Спб., 1910, стор. 1—20. *І. Франко.* XCIV, Бібл. с. 227.

Петровскій П. Недуга Гоголя (Зап. Україн. Наук. Тов. в Київі, V, ст. 20—26). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 230.

Писаревъ С. пор. **Успенскій** В.

Погодинъ А. Л. Записки имп. географ. общества і т. д. (рец. на працю Якобія), (Извѣстія отд. рус. яз., 1908). *М. Грушевський.* XCVIII, с. 5—9.

Погодинъ А. О нѣкоторыхъ

національныхъ проблемахъ Россіи (Вѣстникъ Европы, 1909, ч. 6, ст. 708—718). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 239.

Покровскій А. М. Верхне-Салтовскій могильникъ. Дневникъ раскопокъ (Труды двѣнадцятаго археологическаго съѣзда въ Харьковѣ. Т. I, ст. 465—478+479—491+V таблицъ. М., 1905). *М. Залѣзняк.* XCIII, Бібл. с. 172—173.

Покровскій И. XIV всероссійскій археологическій съѣздъ въ Черниговѣ 1908 г. (Православный Собесѣдникъ, 1909, I, II, III, IV). *Ю. С.* XCVII, Бібл. с. 198.

Покровскій Н. В. Проф. Церковно-археологическій музей С.-Петербургской Духовной Академіи 1879—1909 г. Спб., 1909. *Кость Широцький.* XCVII, Бібл. с. 191—193.

Polek J. Dr. Zur Frage der Errichtung eines röm.-kath. Bistums in der Bukowina (Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums 16 Jahrg. Чернівці, 1909, ст. 26—51). *М. Кордуба.* XCVIII, Н. хр. с. 168.

Поповъ Н. П. Собраніе рукописей Московскаго Симонова монастыря. Москва, 1910, ст. 213 (Чт. въ Имп. Общ. Ист. и Древ. Рос. 1910 г., кн. 2). *Оп. Требін.* XCVI, Бібл. с. 203—205.

Поржезинскій В. Введеніе въ языковѣдѣніе (Пособіе къ лекціямъ), 2-ое испр. и допол. изд. Москва, 1910, стор. (4)+214. *І. Свєнціцкий.* XCVI, Бібл. с. 185—186.

Пребываніе императора Петра I въ Кіевѣ 200 лѣтъ тому назадъ (Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909, ч. 25). *Ю. С.* XCVII, Бібл. с. 215.

Преображенскій В. С. Славянорусскій Скитскій Патерикъ. Опытъ историко-библіографическаго изслѣдованія. Кіевъ, 1909, ст. VII+257, 8 кн. *І. Свєнціцкий.* XCVI, Бібл. с. 197—202.

Przyborowski Walery. Przyczyny upadku Polski. Zarys historyczny. Варшава—Львів, 1910, ст. 266. *Ів. Кревецький.* XCVII, Бібл. с. 212—213.

Просвітянин С. Гоголівські свята і українська пісня (Укр. Хата, 1909, ч. 1, ст. 30—50). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 203.

Prochaska Antoni. Z życia biskupa przemyskiego (Aleksandra Trzebieńskiego) (Przegląd historyczny, 1908, т. VII, ст. 75—83, 204—311). *Ів. Крипякевич.* XCIV, Бібл. с. 204—205.

Prochaska Antoni. Król Władysław Jagiełło, т. I, с. VII+413; т. II, с. 407. Краків, 1907. *М. Шпаковський.* XCIII, Н. хр. с. 158—169.

Pfaundler R. Die Ergebnisse der Viehzählung in Russland 1906 (Statistische Monatsschrift. Берно, 1907, т. XXXIII, ст. 166—168). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 236.

Пчілка О. Марко Кропивницький, яко артист і автор (Л.-Н. Вістник, 1910, ч. 6). *В. Д.* XCVII, Бібл. с. 235.

Раковський І. Др. Заснованє Товариства „Учительська Громада“ (Наша Школа, 1909, I—II, ст. 6—10). *В. Дорошенко.* XCVI. Бібл. с. 233.

Rhamm K. Ethnographische Beiträge zur germanisch-slawischen Altertumskunde. Zweite Abteilung, zweiter Teil: Erstes Buch — Die altslawische Wohnung. Брауншвайґ, 1910, ст. X+431+2. *М. Грушевський.* XCIII, Бібл. с. 170—171.

Rhamm Karl. Talken und Geislitz (russisch toloknó und kisélj), zwei alte slavische Hafergerichte (Carinthia, 1909, XCIX, ст. 209—222). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 218.

Рѣзановъ В. И. Къ исторіи русской драмы. Экскурсъ въ область театра іезуитовъ. Ніжин, 1910, ст. VII+464 (відбитка з т. XXV „Извѣстій истор.-филолог. Института кн. Безбородко"). *Ів. Свенціцкий.* XCIV, Бібл. с. 227—228.

Рыболовскій А. Варлаамъ Вонатовичъ, Архіепископъ Кіевскій, Галицкій и Малыя Россіи (Труды Кіевской Духовной Академіи, 1908, V—XI). *Ю. С.* XCV, Бібл. с. 204—206.

Рилицкій М. Козаки Золотоношскаго уѣзда по даннымъ Румянцевской Описи 1767 года (Оттиск из Статистическаго Ежегодника Полтавскаго Губернскаго Земства на 1900 г.), ст. 126+10 стор. таблиць. *М. Порш.* XCVIII, Бібл. с. 182—193.

Рождественскій С. В. Изъ исторіи учебныхъ реформъ Императрицы Екатерины II (Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1909, март і червень). *М. Залізняк.* XCV, Бібл. с. 206—209.

Розов В. Українська шкільна драма „Успеніе Богородицѣ" (Зап. Україн. Наук. Тов. в Київі, V, ст. 88—96). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 229.

Romansky St. Dr. Lehnwörter lateinischen Ursprungs im Bulgarischen (Fünfzehnter Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig, hrg. v. Weigand, 1909, ст. 89—134). *З. Кузеля.* XCVII, Бібл. с. 217—220.

Романчук Ю. Недруковані поезії Куліша (Дѣло, 1909, ч. 5). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 224.

Rocznik slawistyczny wydawany przez Jana Łosia, Leona Mańkowskiego, Kazimierza Nitscha i Jana Rozwadowskiego. Revue slavistique publice par... Tom I—II. Kraków — Cracovie. 1908—1909, 8°. Том I, ст. IV+(II)+324; том II. ст. VIII+318. *З. Кузеля.* XCVIII, Бібл. с. 196—198.

Русова С. Шевченко и новѣйшая украинская литература (Вѣстникъ Европы, 1909, ч. 7, ст. 328—338). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 232.

Русов О. Про заняття Українців по перепису 1897 р. (Зап. Україн. Наук. Тов. в Київі, V, с. 97—110). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 235.

Rutkowski Jan. Klucz brzozowski biskupstwa przemyskiego w w. XVIII. Краків, 1910, ст. VIII+252. *Іван Крипякевич.* XCVII, Бібл. с. 209—212.

Rutkowski Jan. Skarbowość polska za Aleksandra Jagiellończyka (Kwartalnik historyczny, 1909, кн. 1—2, ст. 1—77). *Ів. Крипякевич.* XCIV, Бібл. с. 218—219.

Савва В. И. Матеріалы изъ архива нѣжинскихъ греческихъ братства и магистрата. Выпускъ первый (Сборникъ Истор.-Филолог. Общества при Институтѣ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ, 1909, т. VI, ст. III+53). *О. Н.* XCIII, Бібл. с. 187.

Sagorsky Simon. Die Arbeiterfrage in der südrussischen Landwirischaft. Монахів, Е. Райнгардт, 1908, ст. 208, 8°. Ціна 6 м. *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 234.

Сальо Л. Наука нїмецької мови в середнїх школах і підручники до неї (Наша Школа, 1909, III—IV, ст. 98—111). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 229.

Salomon R. G. Eine russische Publikation zur päpstlichen Diplomatik (Neues Archiv für ältere deutsche Geschichtskunde. 1906/1908, XXXII, ст. 457—75). *З К.* XCVIII, Бібл. с. 193.

Свєнцїцкий І. Др. Дещо про церковну старину (Нива, 1909, ч. 1, ст. 7—11; ч. 2, ст. 56—59; ч. 3, ст. 94—96; ч. 4, ст. 124—130). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 175.

Свистунъ Ф. И. Акты бережанской Рады русской 1848—1849 гг. (Вѣстникъ „Народного Дома". Львів, 1909, чч. 2—9). *Ів Кревецький.* XCVI, Бібл. с. 180—181.

Свистунъ Ф. И. Русскіе домовладѣльцы въ Львовѣ въ XVIII вѣкѣ (Вѣстникъ „Народного Дома", Львів, 1909, ст. 171—181). *Ів. Кревецький.* XCV, Бібл. с. 209.

Siemieński Józef Dr. пор. **Archiwum.**

Sygański Jan. Z życia domowego szlachty sandeckiej w epoce Wazów (Przewodnik naukowy i literacki, 1909). *Ів. Крипякевич.* XCIII, Бібл. с. 181.

Сычевская А. И. Къ вопросу о Мольерѣ въ польской драматической литературѣ XVIII-го ст. „Doktór przymuszony" въ польско-бѣлорусской обработкѣ кс. Цецерскаго 1787 г. Р. Ф. В., 1909, III—IV, ст. 75—109). *І. С.* XCV, Бібл. с. 223.

Сластьон О. Записування дум на фонографі (Рідний Край, 1909, чч. 22—24, ст. 8—9, 7—10 і 6—8). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 232.

Смирновъ А. В. Проф. прот. Архимандритъ Ѳеофанъ, церковный композиторъ (Записки И. Казанскаго Унив., 1909, кн. 7—8, ст. портр.+1—46). *О. Н.* XCV, Бібл. с. 201—202.

Смирновъ Я. И. Рисунки Кіева 1651 года по копіямъ изъ конца XVIII вѣка (Труды XIII археол. съѣзда, II, ст. 196—512+XIV табл.). *М. Грушевський.* XCV, Бібл. с. 199—200.

Smólski G. Niemcy w Galicyi (Biblioteka warszawska, 1908, т. I, ст. 17—59). *І. Крч.* XCVI, Бібл. с. 185.

Соболевскій А. Кириллица и глаголица (Богословская Энциклопедія, X стовп. 213—228, Спб., 1909). *І. Свєнцїцкий.* XCV, Бібл. с. 217—218.

Соболевскій А. Къ исторіи малорусскаго нарѣчія. Варшава, 1910, ст. 8, 8⁰ (Відбитка з „Рус. Филолог. Вѣстника"). *В. Гнатюк.* XCVIII, Бібл. с. 199—201.

Соболевскій А. И. Посланіе епископа Симона (Изв. 2-го отд. Имп. Акад. Наукъ, 1909, I, ст. 1—11). *І. С.* XCVI, Бібл. с. 208.

Созанський І. До історії народного шкільництва в рр. 1821—1838 (Учитель, 1909, ч. 10—21). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 210.

Спицынъ А. Историко-археологическія разысканія (Журналъ мин. нар. просв., 1909, I, ст. 67—98). *І. Франко.* XCIV, Бібл. с. 195—196.

Сріблянський М. Поет праці (Б. Грінченко) (Укр. Хата, 1909, ч. 9). *В. Д.* Бібл. с. 211.

Сріблянський М. Трагічна постать памяти П. Куліша (Україн. Хата, ч. 3—4, ст. 140—147). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 203—204.

Старицька-Черняхівська. 25

років українського театра. (Спогади та думки). Київ, 1908, ст. 118. *В. Дорошенко.* XCV, Бібл. с. 221—222.

Статистическій Ежегодникъ, 1909 г. Изданіе Харьковской Губернской Земской Управы. Харків, 1910, ст. 184+236+10 діаґрам на окремих листах, ц. 1 р. 25 к. *М. Гехтер.* XCVI, Бібл. с. 219—221.

Статистическій Справочникъ по Югу Россіи. Полтава, 1910, ст. 75+мапа, ц. 25 коп. *М. Порш.* XCVIII, Бібл. с. 219—223.

Steinschneider Moritz. Rangstreit-Literatur. Ein Beitrag zur vergleichenden Literatur und Kulturgeschichte (Sitzungsberichte d. k. Akad. d. Wiss. in Wien. Philos. Hist. Kl., 155 B, 4 Abhandl., 1908, ст. 87). *В. Щурат.* XCIII, Бібл. 194—195.

Stern (von) Ernst. Die griechische Kolonisation am Nordgestade des Schwarzen Meeres im Lichte archäologischer Forschung (Klio, 1909, ст. 139—152). *М. Грушевський.* XCIII, Бібл. с. 171—172.

Стешенко Ів. Антонович як суспільний діяч (Зап. Наук. Тов. в Київі, III, ст. 29—32). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 235.

Stille Arthur. Carl XII:s fältägsplauer 1707—1709 med karta utarbetad af Carl Bennedich. Лунд 1908, ст. 246, з мапою. *С. Томашівський.* XCIII, Бібл. с. 185.

Strarowieyski Fr. X. Polacy we „Wzmocnionej Radzie Państwa" 1860 roku. Przyczynek do dziejów porozbiorowych. Z przedmową St. Tarnowskiego (Przegląd polski, 1909). *Ів. Кревецький.* XCVI, Бібл. с. 181—182.

Строевъ В. Бироновщина и кабинетъ министровъ. Очеркъ внутренней политики императрицы Анны. Ч. I (1730—1735 г.), Москва, 1909, ст. 205, ч. II, вип. 1, Спб. 1910, ст. 76. *І. Джиджора.* XCVIII, Бібл. с. 178—182.

Студинський К. Др. Ґенеза поетичних творів Маркіяна Шашкевича (Руслан, 1909, ч. 178—196). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 209.

Султановъ Н. В. Останки Якутскаго острога и нѣкоторые другіе памятники деревяннаго зодчества въ Сибири (Извѣстія имп. археолог. ком. вип. XXIV). Спб., 1907, ст. 154+18 табл. *М. Грушевський.* XCV, Бібл. с. 200.

Сумцов М. Проф. Фільольоґічна вага перекладу Потебні „Одисеї" (Записки Україн. Наук. Тов. в Київі, VI, ст. 84—87). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 194.

Сушицький Т. До питання про літературну школу XII в. (Зап. Україн. Наук. Тов. в Київі, IV, ст. 3—19). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 202.

Täubler E. Zur Geschichte der Alanen (Klio, 1909, ст. 14—28). *М. Грушевський.* XCIII, Бібл. с. 179.

Тимченко Е. пор. **Михальчук — Проґрама.**

Титовъ Ѳ. Бѣлгородка въ ея исторіи и въ современныхъ археологическихъ раскопкахъ на мѣстѣ ея (Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909, ч. 45, ст. 1079—1090 і чч. 51—52, ст. 1240—1247). *Ю. С.* XCVI, Бібл. с. 169.

Титовъ Ѳ. прот. Къ исторіи Кіев. Дух. Академіи въ XVII—XVIII вв. (Труды Кіев. Духов. Академіи, 1909, вересень, ст. 66—111 і жовтень, ст. 173—240). *Ю. С.* XCV, Бібл. с. 215—216.

Томашівський Ст. Др. З історії

державної середньої школи в Галичині (Наша Школа, 1909, I—II, ст. 11—13). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 189.

Томсонъ А. И. Къ вопросу о возникновеніи род.-вин. (gen.-acc.) п. въ славянскихъ языкахъ. Сходныя явленіе въ другихъ языкахъ (Изв. 2-го отд. Акад. Наукъ, 1909, I, ст. 59—83); ibid. 1908, III, ст. 281—302; Приглагольный род. п. въ праслав. языкѣ і II, ст. 232—264: Род.-вин. пад. при названіяхъ живыхъ существъ въ слав. языкахъ. *І. С.* XCVII, Бібл. с. 223.

Трубицынъ Н. Н. Идеализмъ Гоголя (Р. Ф. В., 1909, II, ст. 297—306). *І. Свѣнцїцкий.* XCVII, Бібл. с. 231—232.

Turowski Stanisław Dr. Samuel ze Skrzypny Twardowski i jego poezya na tle współczesnem (Przewodnik naukowy i literacki, 1909, вип. 1—6). *Крч.* XCIII, Бібл. с. 202.

Успенскій В. — С. **Писаревъ:** Лицевое житіе преподобнаго Іоасафа царевича Индійскаго (Фотолитографическое воспроизведеніе рукописи изъ библіотеки царя Алексѣя Михайловича). Спб. 1908, ст. II+53+9 ст. тексту разом з 24 образами и 4 таблицями. *М. Тершаковецъ.* XCVII, Бібл. с. 193—194.

Fijałek Jan Dr. Tarłowie. Znamienitego rodu początki i świetność (Przegląd historyczny, том VIII, ст. 63—88, 167—197, 284—312). *Ів. Крипякевич.* XCVI, Бібл. с. 165—167.

Philippide Alex. Rumänische Etymologien (Zeitschrift für romanische Philologie, 1907, XXXI, ст. 282 і д). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 207.

Forman Stanislav. Srovnávací čitanka slovanských jazyků. Прага, 1909, 110, 8°. *Вол. Гнатюк.* XCVIII, Бібл. с. 198—199.

Franko Ivan Dr. Das älteste ruthenische Volkslied (Zeitschrift für österreichische Volkskunde, 1907, I—II, ст. 27—32). *З. К.* XCV, Бібл. с. 231.

Францевъ В. А. Карты русскаго и православнаго населенія Холмской Руси съ статистическими таблицами къ нимъ. Составилъ... Варшава, 1909, ст. XVI+48, 4^0 + дві карти. *Вол. Гнатюк.* XCVIII, Бібл. с. 210—212.

Харламповичъ К. Архимандритъ Константинъ Борковскій и его литературная дѣятельность (Православный Собесѣдникъ, 1909, XI). *Ю. С.* XCVII, Бібл. с. 214.

Chodynicki Henryk. Sejmiki ziem ruskich w wieku XV (Studya nad historyą prawa polskiego, wydawane pod redakcyą Oswalda Balzera, tom III, zeszyt 1). Львів, 1906, ст. 120. *Ів. Крипякевич.* XCVI, Бібл. с. 163—165.

Хоткевич Г. Камні отметаємие (Укр. Хата, 1909, ч. 10, ст. 523—538). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 213.

Чайківський К. Наука моралї в школах (Наша Школа, 1909, III—IV, ст. 112—124). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 229.

Чайковский Микола, пор. **Кузеля.**

Czermak Wiktor Dr. Stanisława Oświęcima Dyaryusz 1643—1651 (Scriptores rerum polonicarum t. XIX). Краків, 1907, ст. 4+LXXVI+438. *Ів. Крипякевич.* XCVII, Бібл. с. 199—203.

Черноволотъ Н. И. Музей изящныхъ искусствъ и древностей И. Харьковскаго Университета. Коллекція гравюръ А. Н. Алферова (Записки И. Харьковскаго

Унив., 1909, кн. 4, ст. 1—112). *О. Н.* XCV, Бібл. с. 202—203.

Шахматовъ А. А. Крымскій: Украинская грамматика, I[1,2,6], II[1]. Москва, 1907—8 (Rocznik slawistyczny, II, ст. 135—174). *Ів. Свєнціцкий.* XCVI, Бібл. с. 186—187.

Шахматовъ А. А. Южныя поселенія Вятичей (відб. з „Извѣстій импер. академіи наукъ"). Спб., 1907. *Михайло Грушевський.* XCVIII, с. 5—9.

Шевченко С. Къ исторіи „Великаго Зерцала" въ Юго-Западной Руси. „Великое Зерцало и сочиненія Іоанникія Галатовскаго (Рус. Фил. Вѣст., 1910, III—IV, ст. 110—130). *І. Свєнціцкий.* XCV, Бібл. с. 218—219.

Szydelski Stefan Dr. Konstanty Zieliński, arcybiskup lwowski. Краків, 1910, ст. IV+198. *І. Крч.* XCVI, Бібл. с. 184.

Шумаковъ Сергѣй. Сотницы, грамоты и записи. Выпускъ пятый (Чтенія Имп. Общ. исторіи и древностей, 1909, кн. IV, ст. VI+116). *І. Крч.*

Щерба Л. В. Субъективный и объективный методъ въ фонетикѣ (Изв. 2 Отд. Ак. Н., 1909, IV, ст. 196—204). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 208—209.

Щурат В. Др. Глагілки і риндзівки (Дїло, 1910, ч. 95). *В. Д.* XCVIII, Бібл. с. 217.

Щурат В. Др. До української пісні про Жидів (Дїло, 1909, ч. 263). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 185.

Щурат В. Др. Маріинський культ на українських землях давної польської держави (Нива, 1910, ч. 11—14). *В. Д.* XCVII, Бібл. с. 213.

Щурат В. Др. Найблизші жерела творчости М. Шашкевича (Учитель, 1909—10). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 209—210; XCVII, Бібл. с. 234—235.

Щурат В. Др. Пояснення деяких Шевченкових висловів (Учитель, 1909, ч. 22—23, ст. 332—339). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 231.

Щурат В. Др. Шевченків „Іван Підкова" (Учитель, 1909, ч. 5—6, ст. 66—68; ч. 7, ст. 98—103). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 203.

Щурат В. Др. Шевченкове посланіє Гоголю (Учитель, 1909, ч. 10—12). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 231.

Щурат В. Др. Шевченко-Желіговский-Чечот (Дїло, 1910, чч. 117 і 118). *В. Д.* XCVII, Бібл. с. 234.

Юнге Е. див. Костомаровъ.

Южаковъ С. Двухсотлѣтіе россійской государственности (Русское Богатство, VI, ст. 140—152). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 209.

Jaworski Franciszek. Lwów stary i wczorajszy. Львів. 1910, ст. 480. *Ів. Крипякевич.* XCVIII, Бібл. с. 176—178.

Jaworski Franciszek. Nobilitacya miasta Lwowa (Biblioteka lwowska t. IV). Львів, 1909, ст. 60. *Ів. Крипякевич.* XCIV, Бібл. с. 205.

Яворскій Ю. А. Два замѣчательныхъ карпато-русскихъ сборника XVIII в., принадлежащихъ университету св. Владиміра. Описаніе рукописей и тексты. Кіевъ, 1909, велика 8⁰, ст. 1—95. *Іван Франко.* XCIII, Бібл. с. 195—200.

Яворскій Ю. А. Omne vivum ex ovo. Къ исторіи сказаній и повѣрій о яйцѣ. Кіевъ, 1909. 8⁰, ст. 1—22. *Іван Франко.* XCV, Бібл. с. 229—230.

Якобій П. И. Вятичи Орловской губерніи (Записки импер.

географич. общества по отдѣл. этнографіи, XXXII). Спб., 1907. *Михайло Грушевський*. XCVIII, с. 5—9.

Яричевський С „Иродова морока" (Буковина, 1909, чч. 129—132, 135—137). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 224.

Ярошевич А. Опис маєтків, як джерело по економіці Південно-Західнього краю (Записки Україн. Наук. Тов. в Київі, IV, ст. 137—152). *В. Дорошенко*. XCIV, Бібл. с. 225—226.

Ярошенко В. Г. Украинская сказка въ фонетической транскрипціи (Изв. II Отд. АКН., 1909, I, ст. 237—240). *І. С.* XCVI, Бібл. с. 194.

Яцимирскій А. И. Къ исторіи апокрифовъ и легендъ въ ю.-слав. письменности, I—V (Изв. 1909, II, ст. 267—322); VI—VIII (III, ст. 103—159). *І. С.* XCVI, Бібл. с. 208.

Яцимирський А. Огляд новійших розвідок і видань по історії старої української літератури (Наша Школа, 1910, ч. 3). *В. Д.* XCVII, Бібл. с. 233.

Яцимирскій А. И. Романскій митрополитъ Макарій и новооткрытая его славяно-молдавская лѣтопись 1541—1551 г. (Ж. М. Н. Пр., 1909, V, ст. 133—166). *І. Франко*. XCIV, Бібл. с. 224—226.

Скороченя авторських імен:

В. Д. = Володимир Дорошенко; **І. Крч.**, **Ів. Крч.** і **Крч.** = Іван Крипякевич; **З. К.** = Зенон Кузеля; **О. Н.** = Олександр Назаріїв; **І. С.** = Іляріон Свенціцкий; **Є. Т.** = Стефан Томашівський.